



ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3-4 1896

ՄԱՐՏ—ԱՊՐԻԼ

1896 № 3-4

ՈՒԹԵՐՈՐԳ ՏԱՐԻ

երես

1 ԱՂԵԼԵԱՆ, Ա.	347	Հիւանդոտ խիղճը (պատկեր):
2 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	367	Կանաչ անդաստանը... (բանաստ.):
3 ԳԵՅՈՒՆԻՅ—ՄԱՌԻՆԵԱՆ . . .	368	Էգմոնտ (դրամա, շարունակութ.):
4 ՊԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ . . .	399	Եթիմի սէրը (բանաստ.):
5 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.	401	Աստուծոյ համար (պատմածք):
6 ՊԱՏՈՒՐԵԱՆ, ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ . . .	406	Գրչի հանաքներ (բանաստ.):
7 ԶԱՔԱՐԵԱՆՅ, ՄԿՐՏԻՉ . . .	408	Կողքալ աղանձքում (շարունակ.):
8 ՇԱՆԹ.	423	Դրացուհի (բանաստ.):
9 »	424	Հողմաղացը (բանաստ.):
10 ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ . . .	425	Շոթա Բուստաւելի և Նորա պօէման:
11 ՏԷՐ-ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅ, Յ. . . .	441	Երևանի բամբակի առևտուրը:
12 ՎԱՐԴԱՆԵԱՆ, ԳՐԻԳՈՐ . . .	452	Ռուս գիւղացու դրութիւնը:
13 ՄԵՂԱՒՈՐԵԱՆ, Յ.	463	«Աղգադրական հանդէս»
14 ԱՐԱՍԽԱՆԵԱՆՅ, Ա.	470	Ժամանակակ. Տեսութ.:—Հալկական խնդիր:—Ընդհանուր դրութիւնը:— Նպաստների գործը:—Պատրիարքի հաշիւը:
15 ***	483	Դաւանութիւնների խնդիր Ալաւո- նական Բարեգ. ընկ. մէջ:
16 ԼՈՒՍԻՆԻ.	485	Բար. ընկ. Ախալցխ. ճիւղի առիթով:
17 ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ . . .	462	Հալկական թատրոն: V:
18 ՍԵՒԵԱՆ, Հ.	499	Թատրոնի չուրջը, VII:
19 Ն.	502	Բաշինջաղեանի պատկերահանդէսը:
20 ՓԱՓԱԶԵԱՆ, Վ.	504	Անգլիական նամակներ, V:
21 ԽՄԲ.	513	«Մուրճ»-ի նիւթերը 1889—1895 թ.
22 ԽՄԲ.	518	Զանազան լուրեր:

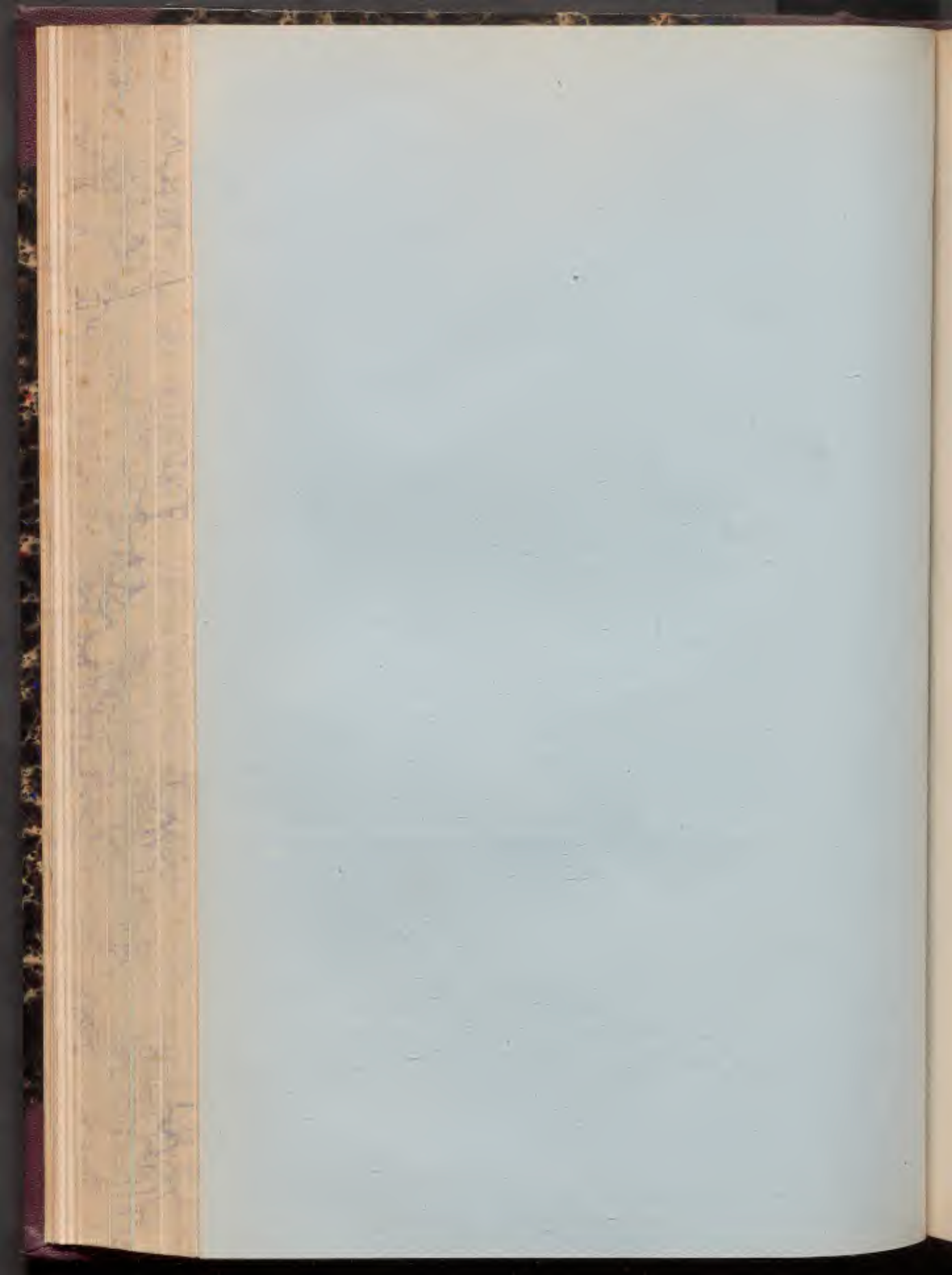
Տ Ե Ղ Ե Կ Ա Տ Ո Ւ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Գ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ

Типография М. Д. Ротинианца, Гол. пр., д. № 41.

1896



Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 3—4 1896

Մ Ա Ր Տ — Ա Պ Ր Ի Լ

1896 № 3—4

ՈՒԹԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս
ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ
Типографія М. Д. Ротиніанца, Гол. пр. д. № 41.
1896

Дозволено цензурою. Тифлясь, 2 Апрель, 1895 г.

ՀԻՒԱՆԴՈՏ ԽԻՂՃԸ

(Պատկերներ)

I

Ա. ԱԴԵԼԵԱՆԻ

I

Այս երկու օր է, որ ես շանթահարի նման եմ: Ղարադաղցի Սահակի խոստովանքը՝ իւր մահւանից երկու օր առաջ՝ ինձ վրա այնպիսի մի խոր տպաւորութիւն է թողել, նրա պատմածը այնքան զարհուրելի և սարսափելի է, որ ես յաճախ նոյն տպաւորութեան տակ ինքս ինձ հարցնում եմ. Տէր Աստուած, մի՞թէ մարդու, այն էլ գիւղի ծոցում սնւած, մեծացած մարդու սիրտը այնքան կարծր կարող է լինել և խիղճը կորած, որ նա գազան դարձած իւր գազանային կրքերի յետևից ընկնի: Ի՞նչու մարդը ոտքի տակ տալով այն ամենը, ինչ որ մարդկային է, այդքան այլանդակում, հրէշանում է: Ղարադաղցի Սահակի կատարածը մի սարսափելի եղևնագործութիւն է, որի պատճառով նա թէ ֆիզիքական և թէ հոգեկան տանջանքներ էր կրում իւր կեանքի վերջին ժամերին շնորհիւ նոր արթնացած խղճի: Ես մոռաւում էի. մի՞թէ նրա արածը իսկապէս աղքատութեան և զոյւթեան կռիւ արդիւնք պիտի համարել: Բայց դու տես, թէ քանի-քանի աղքատներ կան, որոնք լուռ ու մունջ և գլխակոր աշխատում են իրանց պարենը, քրտինք են թափում, ուրախ և հանգիստ սրտով վայելում են սեպհական աշխատանքի հալալ արդիւնքը և մնում են իրանց հասարակութեան մէջ միշտ համեստ, միշտ բարի, ասուածասէր, պարզասիրտ և կարեկցող: Նրանց սիրտը բիւրեղի նման միշտ մաքուր է և նրանց դէմքին շարունակ փայլում է երջանկութեան քաղցրա-

բարոյ ժպիտը: Այս ինչու նրանք չեն փշանում նոյն իսկ քաղաքացւած կեանքի ողբալի պայմաններում և վամպիրի նման կրծքեր պատառում:

Փշաքաղում է մարմինս, մնում եմ շմաւած ու շւարած, երբ լսում եմ Սահակի խոստովանքը... Սակայն պատմեմ լսածս:

Ձորս օր սրանից առաջ առաւօտեան պահուն ինձ մօտ եկաւ Սահակի էինր, որ նիհար և մարդու մէջ կարեկցութիւն զարթեցնող դէմք ունէր: Մանելով սենեակս, նա ինձ խնդրեց, որ գնամ նրա ծանր հիւանդ ամուսնուն մի ճար անեմ: Աս ընդունեցի նրա խնդիրը և մի ժամից յետոյ գնացի Սահակին տեսնելու:

Այստեղ պիտի նկատեմ, որ ես երկու տարի մնալով զիւղում ստիպւած էի գործնական այնպիսի զբաղմունքներով հետաքրքրել որոնց մասին ես քաղաքում իսկի չէի մտածում: Երևակայեցէք բժշկականութիւնից ես արդէն մի քանի անհրաժեշտ և կարեւոր անդեկութիւններ եմ ձեռք բերել և ունիմ հարկաւոր դեղեր, այնպէս որ ինքնակրթութեամբ ձեռք բերած պաշարովս համարեա կարողանում եմ զիւղական սովորական հիւանդութիւնների առաջնաւել: Նոյն գործով հետաքրքրւում է զիւղի քահանան ևս, տէր Գրիգորը: Գիւղական խեղճ հասարակութիւնը միշտ զուրկ է մնում բժշկական օգնութիւնից: Գիւղում հիւանդին յանձնում են հիւանդութեան ձեռքը և թողնում են նրա կամքին: Ոչ բժիշկ կա և ոչ միջոցներ հիւանդութեան դէմ կուէլու համար: Եթէ բարեխիղճ է ցաւը, այն ժամանակ հիւանդը ազատում է, հակառակ դէպքում վնջը եկած տարած է նրան. օգնութիւն է աղերսում խեղճ հիւանդը, զուք տեսնում էք, թէ նա ինչպէս տանջւում, հալումաշ է լինում ցաւի ճանկերում. «մի ճար», զոչում է նա աղեկաւոր ձայնով և մեկնում իւր ձեռքը, բայց ոչ լսող կայ և ոչ ձեռքից բռնող: Անտանելի և զարհուրելի դրութիւն!

Դուրս գալով տնից, ես ուղղակի գնացի Սահակի մօտ: Ներս մտայ նրա տան ցածր, նեղ և ծխից սևացած դռնով: Դա մի մութ սենեակ էր, որի սևացած պատերը մի բանի խլականեր ¹⁾ կային:

¹⁾ Բացւածքներ, որ պահարանի տեղ են ծառայում:

Առաստաղը ամբողջապէս նոյնպէս սևացած էր տան ներսում՝ դանեղ թոնրի պատճառով: Լոյսը ներս էր թափանցում անտեղ փոքրիկ երդկից և դռնից: Մանեղով սենեակ, ես մի րոպէ մնացի տեղս կանգնած, ոչ լոյսից յետոյ առջևս բացւած խաւարը փարատւի: Ահա վերջապէս տեսայ հիւանդին, որը պառկած էր սենեակի վերին պատի երկայնութեամբ կեղտոտ ու սևացած անկողնի մէջ: Նա պառկած էր մէջքի վրա, աչքերը առաստաղին յառած: Ջարհուրելի էր Սահակի դէմքը. նա անքան մաշւած էր, որ երեսի ոսկրները ցից-ցից էին կանգնած: Մնոտը դուրս էր ցցւած, իսկ աչքերը խոր ընկած: Մի ասիւ էր, մի կաշի: Նիհարութեամբ, կաշիի սևութեամբ և չեղոտութեամբ հիւանդը եզիպտական մումիացի էր նմանուում: Ճակատը և քունքերը պատած էին բազմաթիւ կընճիւղներով, որոնցից իւրաքանչիւրը ասես մի առանձին վիշտ կամ ցաւ արտայայտում լինէր:

Իմ զալը իմացաւ Սահակը: Իսկոյն զարմացմամբ և հետաքրքրութեամբ վրաս նայեց, իսկ քիչ յետոյ նրա աչքերը կրկին շարունակեցին իրանց անորոշ պտոյտները:

Ես մօտեցայ նրան:

— Սահակ, ինչդ է ցաւում, հարցրի ես, ասա իմանամ:

Նա չլսեց: Ես կրկնեցի հարցս: Այս անգամ նա շրջեց կողքի վրա: Մօտեցայ ու նստեցի:

— Սահակ ինչդ է ցաւում:

— Ասում ես ինչս է ցաւում... Սաղ տեղ չունիմ: Սաղ ջանս ցաւում է. ես կը մեռնեմ... հանգիստ չունիմ:

— Ինչն է քեզ շատ նեղութիւն տալիս, Սահակ:

— Ամեն բան, թուլացել եմ, շարժել չեմ կարողանում, քառասուն տարեկան չկամ, բայց ոտներս էլ իմը չեն: Իշխահ չունիմ: Մի բան էլ դօշիս ²⁾ ու բողազիս վրա նստած շարունակ խեղտում է ինձ, մանաւանդ զիշերները: Ել միանգամից չի խեղդում, որ ջանս դուրս գայ, պրծնեմ... Ձէկ, տանջում է, տանջում է: Ինչեր ասես չեմ քաշում ¹⁾. մէկ էլ տեսնես վերցրին ինձ տարան. բորիկ, տկոր... Էնպէս տեղերով են տանում, որ տեսնես՝ կը զարհուրես:

¹⁾ Կրծքիս: ²⁾ Ինչեր չեմ կրում:

քարքարոտ, տատասկներով լի... Ոտներս քարի և տատասկի բաժին են դառնում: Արիւնը աղբիւրի պէս պզպզում է ոտներից, ջանս ցրտից զոդում փետանում է: Տանում են, տանում են մի մեծ ժայռի զլխի կանգնեցում: Գնալուց ինչ չարչարանք. մէջքս քիչ է մնում կոտրւի, շունչս կտրւի, հոգիս դուրս գալ: Թուլացած և շունչս կտրւած կանգնում եմ ժայռի գլխին... Նայում եմ ներքե... Մ'հ, ոչ տեսնես. ինչ անդունդներ. տակը չի երևում, գլուխս պտտում է, վեր ¹⁾ եմ ընկնում, գլորւում... Գլորւում եմ և չեմ կարողանում ձեռքս մի բանի ձգել ինձ պահել: Մի բարձր տեղից որ քար ես գլորում, տեսել ես ինչպէս քարը տեղ-տեղ տափ ²⁾ է տալիս, թըռչում վերեւ, անցնում օդով կրկին դետին ընկնում և էլի գլորւում. ճիշդ էդպէս էլ ինձ հետ է պատահում: Յետոյ սուռն եմ ընկնում քրտնած, թուլացած... Մի օր էլ չգիտեմ որտեղ էի վեր ընկած, մի ծանր քար վզիս: Ձկի կարողանում տեղիցս շարժւել: Շուրջս չոր անապատ էր, օրը տաք, խաշում, տապակում էի: Մի փոսի մէջ մի քիչ ջուր կար, չէի կարողանում մօտ գնամ, մի կաթիլ խմեմ. բողազս խանձւել, չորացել էր: Հենց մին էլ տեսնեմ մի մեծ թըռչուն, ինքր սեւ, չգիտեմ բայցուշ ³⁾ էր, թէ արծիւ, վրա տուա ճանկերով բռնեց մէջքիցս ու տարաւ... Տարաւ, տարաւ, բարձրացրեց, աչքերս շաղկեցին, էլ ոչինչ չտեսայ: Մէկ էլ զգացի, որ յանկարծ բաց թողեց և ես դետին փռւեցի: Մեր տանեցիք մօտ վազեցին, տեսան որ շատ եմ չարչարւում, ճակատիս սառը ջուր դրեցին, որ մի քիչ հովանամ: Ե'հ, էսքան էլ տանջանքներ կը լինեն ավր:

— Ո՞վ է քեզ այդքան չարչարողն և քարեքար ձգողը, Սահակ, հարցրի ես:

— Ես գիտեմ, ես նրանց չեմ տեսնում, ամա նրանք ինձ տեսնում են. Ձեմ էլ մեռնում, որ պրծնեմ:

— Ի՞նչու այդքան յուսահատւում ես, ասացի ես, զեղեր կը տամ, կը խմես, կառողջանաս:

— Ե'հ, դեղերից յոյս չունիմ. դեղեր որ խմեմ էլ, բոլորովին չեմ առողջանալ: Ասենք գլխացաւս կտրւեց, ջանս, ոտներս հանգս-

¹⁾ վայր եմ ընկնում: ²⁾ Գետնին է կպչում: ³⁾ Բուռ

տացան, ոչժերս մի քիչ եկան տեղը. ամա ամբ էդ բաւական չի:

—Օրհնած, պա էլ ինչ ես ուզում. այդքանն էլ որ լինի բաւական է. այնուհետ ոտքի կը կանգնես և աւելի կը կազդուրուես:

—Ասում ես էդքանը բաւական է, խօսեց հիւանդը դառնագին ժպիտով, որ կարծես զժւարութեամբ արտայայտեց նրա դէմքի վրա: Ի՞նչն է բաւական, եթէ ոտքի էլ կանգնեմ, ես օր չեմ տեսնիլ Քիչ մարդիկ կան ջանով առողջ, բայց որ չարչարում, տանջւում են: Երեսները մի օր էլ պարզ չես տեսնիլ: Ել ի՞նչ առողջութիւն: Պիտի արմատից առողջ լինել: Հա, եթէ դու ինձ էնպիսի մի դեղ կը տաս, որ ես արմատից է, բոլորովին արմատից բժշկեմ, շատ ուրախ կը լինեմ, շատ շնորհակալ և բախտաւոր կը լինեմ:

—Արմատիցն էլ թրը կը լինի. դեղերի միջոցով, կրկնում եմ, դու ոտքի կը կանգնես և կը կազդուրուես: Գուցէ քո հիւանդութիւնը արմատախիլ չանւի, բայց և այնպէս դու դեռ կ'ապրես:

—Ախր արմատից բժշկելը էդ չի, ասաց հիւանդը կարծես յոգնած և զայրագին. էնպիսի դեղեր տուր, որ հոգիս էլ բժշկւի: Մարմինը ուրիշ է, հոգին ուրիշ, դեղերը մարմնի համար է. ասեմք մարմինս առողջացրին, բայց հոգիս. նա կը մնայ հիւանդ և հիւանդ, եթէ նրա համար էլ դեղեր չտաս: Ի՞նչ օգուտ, որ վերկացայ հիւանդ հոգով, հիւանդոտ խղճով:

Վերջին խօսքերը նա արտասանեց վրդովւած և դառնագին: Յուզմունքը նրա մէջ հազ առաջացրեց: Դուռ էր, շատ խուլ էր այդ հաղը, որ հիւանդը հազիւ էր կարողանում զուրս թողնել իւր մաշւած կրծքից: Այդ հազի խուլ և ղլլացող ձայնը ցոյց էր տալիս, որ հիւանդի թոքերը այլևս հազիւ են կարողանում կատարել իրանց դերը: Հիւանդը շրջեց մէջքի վրա և աչքերը առաստաղին դարձնելով, կրկին սկսեց մանածիլ նրանց:

Ես մնացի սառած նրա վերջին խօսքերից: Բժշկել տրամալից: Ահա թէ ի՞նչ է նշանակում դա, որը ինձ համար մի փոքր առաջ տարօրինակ և մոլթն էր թւում: Ուրեմն նրա խիղճն է հիւանդ և նա հոգու բժշկութիւն է պահանջում:

—Սահակ, ասացի ես, առ առաջժամ այս և դեղերը, զործածիր կը խմացնես առաւօտեան, կէսօրին և երեկոյեան, դարձայ ես 'նորա կնոջը, կ'ածես մի գդալ ջրի մէջ ամեն մէկը և բաժակով խմա-

ցնել կը տաս: Իսկ արմատից բժշկելը, Սահակ, իմ բանը չէ, դա տէրտէրի գործն է, էլի հէնց նա մի բան կարող է անել, կը թե-
թեւացնի հոգիդ: Կուզես նրան մի օր բերեմ այստեղ:

—Ամա, լաւ, շնորհակալ եմ, մի օր տէրտէրին վերառ եկ
էստեղ: Նրան որ տեսնեմ էլ, մի քիչ կը հանգստանամ: Իսկ որ
կարողացաւ բժշկել, նրանից յետոյ ես էլ մարդկանց շարքը կ'ընկ-
նեմ և դժոխքի տանջանքներ չեմ քաշիլ:

—Շատ լաւ, կը բերեմ, պատասխանեցի ես և հիւանդին առ-
ողջութիւն մաղթելով, դուրս գնացի:

II

Փողոց հասնելով, քայլերս ուղղեցի դէպի տէր-Գրիգորի տու-
նը: Դա մի երկտասարդ անձնաւորութիւն էր, որը աւարտելով Գէ-
որգեան ճեմարանը, քահանայ էր ձեռնադրուել և իւր հայրենի գիւղը
եկել, գիւղում գործելու նպատակով: Լինելով աշխատասէր, ժիր և
գործունեաց անձ, տէր Գրիգորը բաւականին աշխատում էր գիւղա-
ցիների լուսաւորութեան գործի համար, նպատակով միւսնոյն ժա-
մանակ և նրանց բարոյական զարգացմանը: Գիւղական տգէտ և
իրանց գոյութեամբ անօգուտ քահանաների ամբողջ լէգէօնի մէջ
նա հազազիւս բացառութիւն էր կազմում թէ մտաւոր զարգաց-
մամբ և թէ իւր կեանքի օգտակարութեամբ: Մի խօսքով նա կա-
տարելապէս համապատասխանում էր թէ իւր կոչմանը և թէ պաշ-
տօնին: Իւր գործունէութիւնը տէր-Գրիգորը տարածում էր և
շրջակայ գիւղերի վրա շնորհիւ այն հանգամանքի, որ նա գործա-
կալ էր:

Մտնելով նրա սենեակը, տեսայ որ տէրտէրը թունդ զբաղած
է, գինի էր մաքրում և լցնում շիշերը:

—Այդ ինչ գործի ես, տէրտէր:

—Վերջապէս ժամանակ եմ գտել գինիս մաքրելու և շիշերը
լցնելու: Դպրոցական հաշիւները պարզելու գործից վերջապէս
ազատուցի: Դու չգիտես, թէ մեր հոգաբարձուների շնորհիւ ինչ
գլխացաւանքներ եմ ունեցել: Պաշտօն են ստանձնել, հոգաբարձու
անուն են կրում, բայց իսկի չեն հասկանում, թէ ինչու՞ն է կա-
յանում նոցա կոչումը և ինչ պարտականութիւններ է դնում

նրանց վրա իրանց պաշտօնը: Երբ մատնացոյց ես անում նրանց անտարբերութեան և անգործունէութեան վրա, վիրաւորում և «հրաժարում ենք» են ասում: Մեծ համբերութիւն պիտի ունենալ նրանց հետ զլուս զնելու համար: Հիմա հարկաւոր է զինի պատ-
րաստել, չէ որ ուսումնարանի տարեգարձը մօտենում է, աւելացրեց տէրտէրը ծիծաղերես:

—Ղուաղ ես, ասացի ես, ուրեմն մի լաւ քէֆ պիտի անենք:

—Անպատճառ, պատասխանեց նա, ինձ մօտ կը լինես հան-
դէսը կատարելուց յետոյ: Մէկ-մէկ քէֆ անել, զւարճանալ է հար-
կաւոր, որ զործելու համար անհրաժեշտ թարմութիւն, եռանդ
ձեռք բերւի:

—Լաւ ես ասում, բայց դու զիտես, թէ ի՞նչու եմ աջատեղ
եկել, մի շատ հետաքրքիր բան ունիմ պատմելու:

—Ի՞նչ կայ, հարցրեց տէրտէրը հետաքրքրութեամբ և զար-
մանքով, նորութիւն է:

—Ոչ, նորութիւն չէ, բայց մի հետաքրքիր անձնաւորութիւն,
որը ծխականներուցդ մէկն է:

—Ո՞վ է, հարցրեց տէրտէրը փոքր ինչ խորհրդաւոր եղանակով
և խոժոռելով դէմքը, ո՞վ է այդ:

—Սահակը, Ղարաղաղցի Սահակը:

—Նա հիւանդ է, անցեալ օրերին կինը ինձ մօտ էր եկել:
Մի քանի ղեղօրայք տւեցի տարաւ, բայց բան դառնող չի, շատ
չի ապրիլ:

—Ես էլ այսօր Սահակի մօտն էի: Բարդեղ է նրա ցաւը և
առողջութիւնը բոլորովին քայքայւած է: Կատարեալ կմախք է
դարձել:

—Է, լաւ, ինչ հետաքրքրական բան տեսար այդ անձնաւորու-
թեան մէջ, խօսքս կտրեց տէրտէրը, շարունակելով լցնել շիշերը:

—Նրա մօտն էի, կինը խնդրել էր, որ գնամ ամուսնուն մի
տեսնեմ և կարողացածիս չափ օգնութիւն հասցնեմ: Գնացի. թէ
ի՞նչ պայմաններում է գտնուում հիւանդը, Ասուած հեռու տանի:
Հազի և ընդհանրապէս կազդուրիչ դեղի տւեցի, որ ընդունի: Դէ
մենք ինչ կարող ենք անել այդպիսի հիւանդի համար. պարզ է,
որ ոյժներինս վեր է: Սահակը այդ օգնութիւնն էլ իզուր է հա-

մարում, ասելով—եթէ իմ հոգին ու խիղճը հիւանդ են մնալու, մարմնի առողջութիւնը աւելորդ է:

—Յիմարը չգիտէ, որ առողջ մարմնի մէջ միայն առողջ հոգի կարող է լինել:

—Այդ այդպէս է, բայց դու ուշադրութիւն դարձրու նրա խօսքերի վրա: Նա ասում է. բժշկեցէք ինձ արմատապէս, դեղերը շատ-շատ մարմինս բժշկեցին, բայց չէ որ հոգիս չեն բժշկելու. և ես եթէ առողջանամ, վերկենամ, ասում է, էլի շարունակ տանջւելու եմ: Ուրեմն էլ ինչ հարկաւոր է առողջանալը: Հա, ասում է, եթէ այնպիսի դեղեր տաք, որ հոգիս ու խիղճս էլ բժշկեն, այն ժամանակ հասկանալի է: Մնացի զարմացած. ասացի, դա բժշկի գործը չէ. դրան, ասացի, էլի հէնց քահանան կարող է օգնել: Գնանք, տէրտէր, Սահակի մօտ և տեսնենք, թէ ինչու՞մն է կայանում այդ մարդու խղճի հիւանդութիւնը, որ շատ հետաքրքրական է:

—Ես ինչ կարող եմ անել նրա հոգու համար, ծիծաղելով ասաց տէրտէրը:

—Ի՞նչ պիտի անէք. խոստովանեցէք, գլխին կարգացէք մի քանի աղօթքներ, խրախուսեցէք, թողութիւն շնորհեցէք, մի խօսքով գործ դրէք այն ամենը, ինչ դարման որ եկեղեցին առաջարկում է հոգու փրկութեան և խղճի թեթեւութեան համար:

—Շատ բարի, կարելի է:

—Դէ նշանակեցէք ժամը:

—Երբ որ կամենաք:

—Այդը առաւօտեան:

—Շատ լաւ:

—Հետաքրքիր է, շատ հետաքրքիր, աւելցրի ես, խորա-
տուգւելով մտածմունքների մէջ:

Ի՞նչ դէս դէն քայլելուց յետոյ ես վերցրի գլխարկս և ցըռե-
տութիւն ասացի տէրտէրին,

—Ո՞ւր էք գնում, գինի խմեցէք:

—Շնորհակալ եմ:

—Ի՞նչ շնորհակալ, օրհնած, սպասեցէք. և բաժակը արդէն
գլխով շիբը ինձ մօտեցրեց:

—Մեր հիւանդի կենացը, ասացի ես ընդունելով բաժակը:

Աստուած ձեզ անքան ոյժ տայ, որ նրա հոգուն և խղճին բժշկութիւն տաք, — դատարկեցի բաժ սկը:

— Ա՛հն. որ այդպէս է, մէկն էլ ես խմեմ:
Ես դուրս գնացի տէրտէրի մօտից:

III

Հետեւեալ օրը նշանակած ժամին ես տէրտէրի հետ Սահակի մօտ գնացի: Նա պառկած էր դարձեալ նոյն տեղը, նոյն անկողնում և նոյն դրութեան մէջ: Տեսնելով տէրտէրին, նա ճիգ արեց վերկենալ պառկած տեղից և կամացուկ հասկացրեց կնոջը, որ իրեն օգնէ, բայց տէրտէրը հասկացաւ այդ և ասաց.

— Վեր մի՛ կենալ, Սահակ, ի՞նչ հարկաւոր է, հիւանդ ես, կարող ես մըսել, ի՞նչու ես նեղութիւն քաշում:

— Այ տէրտէր, պա վեր չկենամ, պա մեղք չի. մեղաւոր մարդու ջանն էլ դուրս գայ, պիտի վերկենայ. ա կնիկ, դարձաւ նա կնոջը, դէ օգնիր է, օգնիր վեր կենամ:

— Սահակ, խօսաց կրկին տէրտէրը, ախր բան ասացի քեզ. հարկաւոր չէ:

— Տէրտէր, չեմ կարող, մեղաւոր եմ: Թեթեւութիւն կը լինի ինձ համար:

Նա վերկացաւ պառկած տեղից կնոջ օգնութեամբ և նստեց անկողնումը: Կիներ խնամքով ծածկեց նրան վերմակով և մեղանից փոքր ինչ հեռու կանգնեց տեղը:

— Նստիր, ի՞նչու ես կանգնել, ասաց տէրտէրը, առանց այն էլ հոգնած կը լինես, նստիր:

Կիներ ոչինչ չխօսաց և շարունակեց կանգնած մնալ:

— Նստիր էլի, ասացի ես, նստելն էլ խօմ ա՛ծթ չէ:

Նա քիչ էլ տատանւեց նստելու և վերջապէս զիջեց մեզ:

— Սահակ, խօսաց տէրտէրը, ի՞նչպէս ես հիմա, այնօրւանից դէսը լաւացել ես թէ ոչ:

— Տէրտէր ջան, որտեղից եմ լաւացել. դու չե՞ս իմանում, որ լաւանալու ճար չկայ ինձ: Էս ցաւը որ ես ունիմ...

— Դեղեր կը խմես կը լաւանաս:

—Տէրտէր ջան, հոգիս էլ է հիւանդ, հոգիս բժշկիր. հերիք է, էն ժամանակ ջանս էլ առողջ կը լինի:

—Պա հոգիդ ի՞նչու է հիւանդ:

—Արթնացած խիղճս ինձ հանդիստ չի տալիս. տանջում է, տանջում է, օր ու գիշեր տանջում է:

—Ի՞նչու, աղքատներից էլ արդար ու բախտաւոր մեծեր կ'աճ աշխարհում:

—Ես էն աղքատներիցը չեմ, ես մեղաւոր եմ, շատ մեղաւոր, տէրտէր ջան. իմ արածները որ մին-մին պատմեմ, կը զարհուրես: Ես մարդավարի կեանք չեմ վարել, այլ գայլավարի: Մեղքերս շատ են:

—Սահակ, յայտնի է, որ ամեն մարդ մեղք ունի, մեղանից օժ է մեղքից ազատ. ամենքս էլ մեղաւոր ենք:

—Ճշմարիտ է, բայց դէ զո՞ք ուրիշ շատ լաւ գործեր էլ էք կատարում և ձեր մեղքերը զրանով ծածկում, ջնջում էք. խի՞ ես, ես մի լաւ բան չեմ արել կեանքումս. ընդհակառակը, էնպիսի գործեր եմ արել, որ հիմա յիշելուց չեմ իմանում որտեղ փախչեմ խղճիս առաջ. քիչ է մնում խեղդւում: Որտեղ գնում էի, ինչ որ խօսում, չմիտք էի անում, նա միշտ աչքիս առաջին էր: Հիմա էլ մէկ-մէկ տեսնում եմ: Ախր մի լաւ գործ եմ կատարել, որ զրանով միտքիս արեմ, փոքր ինչ թեթեւանամ:

—Աստուած ողորմած է, շատ մի յուսահատւիր, թեթեւութիւն կը զգաս. զու մի առ մի խոստովանւիր քո մեղքերը, ես թողութիւն կը շնորհեմ, աղօթքներ կը կարդամ, մեղաց կը գաս և կը թեթեւանաս: Դա հարկաւոր է. հոգուդ բժշկութեան համար ուրիշ ճար էլ կայ, գրքերը. բայց դէ զա՞ք բանը չէ, բացի խոստովանւելուց, զղջալուց, մեղաց գալուց և հոգեւոր հօրից թողութիւն ստանալուց ուրիշ ճար չկայ քեզ համար: Մարդ եթէ մի ցաւ է ունենում և ուրիշի առաջ բաց է անում իւր դարդերը, այնուհետ բաւական թեթեւանում, հանգստանում է: Պատմիր որդի, խոստովանւիր:

—Խոստովանւեմ. հնազանդ եմ, տէրտէր ջան:

Նա լռեց մի րոպէ: Նշան արեց, որ վերմակով լաւ ծածկեն ուսերը: Կինը կատարեց նրա ցանկութիւնը: Այնուհետ Սահակ օրօրեց զլուիւր, որ շարունակ գետին էր խոնարհած և ասես է՛ք

կարողանում բարձրացնել: Կարծես թէ վզից կոտրւած լինէր: Նա իւր աչքերը յառել էր վերմակին և չորացած մատներով ուղորւմ էր վերմակից դուրս ցցւած թելերը: Նրա դէմքը մռայլ էր և շարունակ դժգոհութիւն էր արտայայտում: Նրա վերին շրթունքը յաճախակի ցնցումն էր գործում կարծես ներքին ցաւերից զրգւած: Ամեն մի ցնցումից բացւում էին նրա դեղնած ատամները, որոնք Սահակի կմախք դարձած դէմքը զարհուրելի էին դարձնում:

— Խոստովանեմ, տէրտէր, մեղքս, թեթեւութիւն կը լինի, կը բժշկւեմ արմատից էլի: Պատմեմ, պատմեմ, միայն թէ հոգիս բժշկելի, խիղճս մաքրւի: Տէրտէր, զու գիտես, որ ես շարադաղցի եմ: Ղարադաղում ես մի լաւ տուն էի: Հայրս որ մեռաւ ինձ համար կարգին տուն-տեղ թողեց: Մայրս էր, երկու քոյր, կինս: Լաւ հող ունէինք, որ մեզ կառավարում էր հօրս կենդանութեան օրերով: Հայրս մի շատ աշխատաւոր մարդ էր: Ծերութեան հասակումս անգամ հանգստութիւն չունէր. առանց աշխատանքի մի ժամ չէր կարող մնալ: Եթէ պատահում էր, որ մի օր պարսպ էր մնում, շարունակ զանգատում էր: Ենքան աշխատասէր էր: Ողորմած հոգին հետս չունէր ¹⁾, որովհետեւ ես իր ասած տղան չէի: Ինձանից միշտ անբաւական էր, միշտ ինձ ատում, նախատում էր, որ ես անհոգ էի, աշխատանքի յետեից սիրով գնացող չէի, այլ պարսպութիւնն էի սիրում, քէջքերը և դատարկ, անօգուտ խօսակցութիւնները: Որտեղ մի անպէտք տղայ կար, նրա հետն էի ընկեր դառնում: Հօրս երեսին չէի կարողանում կանգնել ու պատասխանել, երբ նա ինձ թնդւած նախատում էր: Հանդարտ, սուս ու փուս լսում էի նրա նախատիւնները, բայց էդ ամենը մի ականջովս մըտնում էր, միւսովը դուրս գալիս: Շարունակում էի ծոյլ, անհոգ լինել և քէջքերի ետեից ընկնել, շարունակում էի լոթի շառլատան տղերանց հետ ընկեր մնալ և վատ վատ գործեր բռնել ²⁾: Հէնց հօրս զերեզման տանողներից մէկն էլ հոգան ու դարդն էր. նա իմ մասին շատ էր մոռնում. տանջւում էր, որ ես իրա նման չէի, այլ անարժան որդի էի: Ներսն էր գցել էդ մոռած մունքները և ինքը իր ջանը ուտում էր. թէեւ երեսին չէի կարողանում խօսել,

¹⁾ Ինձ հետ լաւ չէր: ²⁾ Կատարել:

բայց արտումն ատում, հայհոյում էի հօրս և ընկերներին մօտ մասխարա անում նրան. լսում եմ, մասխարա էի անում խեղճ ալևորին, որ իմ օխին ¹⁾ եկաւ էս օրը, էս տանջանքը ինձ համար դեռ քիչ է։ Հօրս սպանում էր մի բան էլ. իր մինուճար տղան լինում և հղպէս անպէտք։ Քոյրերս խելօք աղջկերք էին. աշխատասէր, համեստ։ Տէր Ասուած, ասում էր հայրս, ինչու սրանցից մէկը տղայ չտեղծեցիր ինձ համար։

Երբ հայրս մեռաւ, տան ծանրութիւնը վզիս ընկաւ։ Բայց ես ոչ մի ծանրութիւն չէի զգում և շարունակում էի իմ շուպլ ու դատարկ կեանքը։ Մայրս ասում էր. «այ որդի, էդ մարդկութիւն չի, որ դու ես անում. այ որդի, ախր դու էլ մարդու զաւակ ես, մենք էլ մի օջախ ենք, ամօթ է, պա դու թէասիր, նամուս չունես։ Ձէի լսում նրան. երեսին կանգնում, ինչ ուղում էի, ասում էի, էլ հայցանք, էլ... ինչ որ ասես։ Խեղճ պառաւը նստում էր օրերով լաց լինում։ Մի ուրախ օր չէր տեսնում, երկինքը նրա գլխին իմ պատճառով միշտ սեւացած էր, բայց ես նրան չէի խլղճում։ Ձէի խղճում, տէրտէր, լսում ես, չէի խղճում։ Հիմա էդ բոլորն էլ եկել է իմ առաջը։ Մայրս էլ իմ օխին եկաւ, նա էլ մեռաւ. և նրանից յետոյ ես ինձ բոլորովին կորցրի։ Մէկ էլ լեռնայեցի, տեսայ թալակի մէջ եմ ընկել. հողերիս մեծ մասը ձեռքիցս դուրս է եկել և պարտքս էլ քանի դնում, մեծանում էր։ Քիչ յետոյ մնացած հողս էլ պարտատերերիս ծախեցի։ Մնացի բոլորին լիւթ ²⁾։ Սկսեցի տանամէջս ծախել, ուտել։ Տանամէջ, ինչ տանամէջ. հայրս ինչեր ասես չէր առել տունը լցրել. պղնձեղէն, գորգեր, կապերաներ, ջէջիմներ, թէ բրդի և թէ աբրեշումի... Լիքն էր, լիքը։ Նամուսս դէն շարտած՝ անամօթի նման սկսեցի տանամէջը դուրս հանել, ծախել ու լափել։ Քոյրերիս քթներից մուխ էր բարձրանում, երբ տեսնում էին, որ մեր տան բարիքները ուրիշները կրում, տանում են։ Լաց, կոծ ու շիւան էին սարքել. բայց ես նրանց երեսներին չէի նայում, բարկանում էի և երբեմն ծեծում էի նրանց։ Տունս էլ դատարկեց։ Ել ինչպէս մնալի էնտեղ. մի օր վերկացայ, ճանապարհ ընկայ, անցկացայ Արաքսը և եկայ

¹⁾ Ինձ զոհեցի. ²⁾ Գատարկի

էստեղ: Հետո էր և Զարգարենց Սարգիսը, որը մեր գիւղի ամենա-
աղքատ մարդն էր: Տեսնում ես հիմա էստեղ ինչ տուն է դառել.
քոյրերը մարդու տւաւ, ինքն էլ էստեղ պսակեց, հիմա կարգին
համբա ¹⁾ է դառել: Կնիանս ու քոյրերիս թողեցի էստեղ, ինքս
եկայ էս գիւղը: Նրանց ասացի. ես գնում եմ, թէ կարողացայ
էստեղ աշխատանք անել, հող ձեռք բերել, տուն շինել, կը գամ
ձեզ էլ կը տանեմ, թէ չէ, միայն փող կ'ուղարկեմ: Նոր էի խելքի
եկել, փռմանել էի. ինչպէս էի փռմանել: Տխուր տրտում եկայ
էս գիւղը, միշտ էլ տխուր մնացի: Առաջ մի կարգին աշխատանքի
կպայ, հողեր վերցրի չարէքով, կխուռ, բանւորութիւն էի անում,
լաւ վարձ էի ստանում: Տուն կարողանում էի փող հասցնել: Երկու
տարուց յետոյ էլ գնացի մեր տանեցոյ բերեմ ձանադարհին լսեցի
թէ կինս մեռել է. էլ չգնացի, ասացի քոյրերս աղջիկ խիզաններ
են, թող մնան իրանց հայրենիքում, կը բերեմ էստեղ, ցաւ կը
դառնան ինձ համար: Նամակ գրեցի, թէ ես առողջ եմ, մի քիչ էլ
փող ուղարկեցի, որ ուրախանան: Տուն տեղ թուիցի իրանց: Ես
էլ աշխատանքի յետեից ընկայ: Հինգ տարուց յետոյ կարողացայ
մի արտ ձեռք ձգել: Ամուսնացայ: Կնիիս, դուք էլ գիտէք, թէ որ-
քան աշխատաւոր է. տան լուծը ինձ հաւասար քարշ էր տալիս:
Հիմա էլ մենակ ինքն է էս տունը պահողը: Առաջ ապրում էինք
եկեղեցու խուցերում, յետոյ կարողացանք մի տուն էլ ձեռք ձգել:
Հէնց որ տեղս մի քիչ պնդացրի, սկսեցի էլի իմ առաջւայ կեանքը.
կամաց-կամաց անհոգ, ծոյլ և շառլատան մարդիկ եկան ինձ գտան:
Հալալ, քաղցր աշխատանքը թողեցի և ընկայ վատ-վատ գործերի
յետեից: Սաղ օրով թափառում էինք Արաքսի ափերում, ձուկն
էինք որսում, մի մասը ծախում, մնացածը տանում ուտում, գինի
խմում, հարբում, զալիս տուն: Քանի քանի անգամ գնացել ենք
գինի դողացել դրա համար: Մոռացել էք, որ մեր մի գողութիւնը
բռնեց. տաւարած Օւանէսի հնձանից մի կարաս գինի էինք գո-
ղացել: Բռնեցին մեզ լաւ ծեծեցին, կապեցին չինարի ծառին,
երեսներին մուր քսեցին և ամեն մէկիցս էլ 25 մանէթ շտրաֆ ²⁾
առան: Եւ էր մեր կեանքն ու աշխատանքը: Տունս քանդողներից

¹⁾ Հասարակական անդամ և կալածատէր: ²⁾ Տուղանք

մէկը ձուկ որսալն էր: Դա մի էնպիսի փեշակ է, որ կպար, էլ չես կարող յետ կենալ: Գիշերներով մնում էի Արաքսի ափերում, խոնու աւազի, խոնաւ քարերի վրա պառկած: Մէկը լինէր ասէր, թէ այ յիմար, էն քաղցր ռաշպարութիւնը¹⁾ թողած, զնացել ծոյ մարդու աշխատանք ես անում: Ախր դրանից ինչ օգուտ ես ստանալու որ... Բայց ասող չկար: Ինչ տեսակ հիւանդութիւն ասես առաջացաւ իմ մէջ, և առողջութիւնս Արաքսի ափերում թողեցի:

Էդպիսի գործերով էինք պարապւում ես և մղդսի Ակոփը: Նա էլ մեր զիւղացի էր և ինձանից շատ շուտ էր եկել էս զիւղ: Խաչագող էր, ինչ խաչագող: Ինչ օջին, ինչ վատ գործ ասես, ձեռքովը կը դար: Դէ դուք նրան, փառք Աստծոյ, ճանաչում էք: Էդ փչացածը, որ սատկեց, ձեռքիցը պրծաց, քանի-քանի անգամ ինձ վերցրել, զնացել է զաղախների մօտ, եկել ենք միասին մի գիշերում երեք հնձան ենք կտրել. և զիւղացիք չեն իմացել, թէ ով է էդ արել: Գինու մի մասը ծախել ենք ուրիշ զիւղերում, մի մասն էլ ինքներս ենք խմել: Քանի-քանի անգամ խոտանոց, զոմ ենք մտել, խոտ ենք գողացել տարել ծախել, ոչխար, այծ, տաւար ենք գողացել... Եւ էդ ամենը էն անիծւածի խորհուրդներով: Ասենք ես էլ մի կարգին մարդ չէի. եթէ կարգին մարդ լինէի, նրա հետ հըր էի ընկերանում: Վերջապէս էդ անիծւածը, էդ զեռբագէտը ինձ մի գործի էլ տարաւ և էն գործից դէսը էլ իմ մէջ հալ չի մնացել, էլ հանգիստ օր չունիմ: Մէջքս մի անգամ կոտրեց. գիշերները քուն չունէի, վախենում էի մարդկանց մէջ դուրս գալ: Դուրս գալուց էլ մարդկանց երեսին չէի կարողանում նայել: Միշտ գլուխս քարշ էի պահում, աչքերս գետին գցած: Եկեղեցի չէի կարողանում գնալ. սարսափում էի, ջանս փշաքաղւում էր: Մի քանի անգամ զնացել եմ մինչև եկեղեցու դուռը, բայց չեմ կարողացել ներս մտնել, ոտներս չեն գնացել, յետ եմ դառել. էն անիծւած մղդսին ժամ էր զնում և էնպէս աղօթքներ էր անում, որ տեսողը կ'ասէր—սրանից էլ արդար մարդ կը լինի: Նրա համար ոչինչ: Կինս ինձ հարցնում էր—այ մարդ, էդ ինչ է պատահել քեզ, հէնց է

¹⁾ Հողագործութիւնը:

խկի հանգիստ չունես, բայց ես միշտ նրան խաբոււմ էի ու ասում. ոչինչ, միայն մի քիչ հիւանդ եմ: Ձեւ համարձակել քեզ մինչև օրս ասելու, տէրտէր ջան, մինչև հիմա էս փթած, հոտած սրտումս եմ պահել, որ տանջւեմ, կրակ ընկածի նման էրւեմ, խորովւեմ, միտս ճրգճղաց, շան նման սատկեմ:

Սահակի ձայնը դողաց: Նա բոլորովին դունատւեց: Երևացին արտասուքի կաթիլներ: Նրա աչքերը շաղկեցին և նա վայր ընկնելու մօտ էր, երբ կինը առաջ թռաւ, բռնեց անարժան ամուսնու ուսերից և պահեց նրան: Անցեալի դառն յիշատակների ու հիւանդ խղճի խալթոցների աղղեցողութիւնից առաջացած յուզմունքին չկարողացաւ զիմանալ Սահակը: Նա ուշաթափւելու մօտ էր համարեա, բայց կինը հանդարտութեամբ պառկեցրեց նրան անկողնում և ջուր սրտեց երեսին: Քիչ ցետոյ հիւանդը կրկին ուշքի եկաւ, ժողովեց իւր բոլոր ոյժերը, զարմացմամբ մեզ նայեց և յանկարծ՝

— Էստեղ ես, տէրտէր ջան, ասաց, քեզ դուրբան, լաւ ես արել, որ եկել ես, արի խոստովանեցրու ինձ, որ հանգստանամ: Ախր ես խեղճ եմ, ասենք շատ մեղքերի տէր եմ, բայց ախր ես մինչև երբ չարչարեմ: Խոստովանեցրու, թողութիւն տուր ինձ:

— Ի՞նչ ունես սրտումդ, ասա, էստեղ ուրիշ մարդ չկայ: Կինդ է, աղջիկդ և մեր վարժապետը:

— Վարժապետն էլ է էստեղ, ասաց հիւանդը, իւր սառն հայեացքը ինձ վրա ուղղելով: Կարծես առաջին անգամը լինէր տեսնում:

— Վարժապետն էլ է էստեղ, շնորհակալ եմ, փնաս չունի, կ'ասեմ, տէրտէր. կարելի է, չէ:

— Ի հարկէ, քաշւելը իզուր է, մեր մարդն է:

— Հա, խոստովանւեմ. տէրտէր. մի քիչ ջուր ինձ, բողաղս չորացել է, ջուրը խմեմ, սիրտս հովանայ, որ կարողանամ մեղքերս պատմել:

Կինը ջուր տուց նրան, որ դժարութեամբ կարողացաւ ներս ընդունել: Յետոյ մի փոքր հագեց և սկսեց իւր խոստովանքը:

— Տէրտէր, որ իմ սաղ ¹⁾ կեանքը հէշ ու փուշ է եղել, էդ

¹⁾ Ամբողջ.

դու գիտես: Բայց մի բան, որ մինչև հիմա քեզանից թազցրել եմ, մի սպանութիւն է...

— Էս սատանայական ձեռքերն ու հոգին, որ ես ունեմ, մարդ կն խեղդել, Արաքսը ձգել: Ա՛խ, ի՞նչու ես էլ Արաքսի ափերում զայլի կամ արջի կերակուր չեմ եղել մինչև օրս:

Թոյլ հեկեկանքը կրկին խեղդեց նրա ձայնը: Իմ մարմնով սառսուռ անցաւ: Կինն ու աղջիկը նրա զլխատակին նստած, երեսները թաշկինակով ծածկած՝ արտասուում էին: Ես ու-տէրտէրը լարւած ուշադրութեամբ և սարսափած սպասում էինք շարունակութեանը: Վերջապէս Սահակը կրկին հաւաքեց իւր ոյժերը և շարունակեց.

— Էդ անիծւած, էդ դէօրագէօն մղդսու տունը Արաքսի էն կողմից մի մարդ էր եկել: Ամառ ժամանակ էր, երկու ջորի էր բերել ծախելու: Զորինները ծախեց երկու օրումը, 125 մանէթ՝ փողը դրեց գրպանումը, մի օր էլ մեզ մօտ ղոնաղ մնաց և յետոյ գիշերով ճանապարհւեց դէպի իրանց գիւղը: Ինչ քէջ՛ք արեցինք էն օրը: Գիշերով գնացինք միասին դէպի Արաքսի ափը, ծածուկ պիտի անցկենար: Մղդսին ինձ ասաց, թէ բարեկամ մարդ է, մօտը էն քան փող, գնանք ճանապարհ գցենք, ղաղախներին ¹⁾ տեսներ, որ չխօսացնեն: Եդպէս էլ արեցինք: Ճանապարհին մղդսին ոչինչ չէր խօսում, բայց միայն ժամանակ-ժամանակ փէշս քաշում էր: Ոչինչ չէի հասկանում: Մղդսին վրաս բարկանում էր: Նրբ հասանք փոշի մօտ ջորի ծախողին թողեցինք ճանապարհի վրա, իսկ ինքներս գնացինք ղաղախներին յայտնեցինք, թէ մեր մի ծանօթ մարդը պիտի անցկենայ Արաքսով: Ղաղախների մեծը ոչինչ չխօսաց. ես մի կոլա ²⁾ գինի և մի շիշ-արագ ունէի հետս, իրան տւի: Յետոյ փոշտից դուրս եկանք: Մինչև մեր հայի մօտ գնալը, մղդսին տես ինձ ինչ ասաց.

— Աղա, շան որդի, ճանապարհին էնքան փեշըդ քաշում եմ, չէն հասկանում: Աղա, պա աչքերս բաց-բաց թողնեմ 125 մանէթը տանի: Ես իմ Ասուածը՝ ձեռքիցը առնելու եմ:

— Ի՞նչ ես խօսում, աչ մղդսի, ասացի ես:

¹⁾ Սահմանապահ ձիաւոր կողակներ: ²⁾ Կուէ աման—կուլա

— Բան չունիս, առնելու եմ, կը տեսնես, ծպտուն ¹⁾ չհանես, թող մի քիչ հեռանանք:

«Ել ոչինչ չխօսացի: Ասես կամաց-կամաց 125 մանէթը իմ ուշքն ու միտքն էլ տարաւ: Սկսեցի շուտ-շուտ շրթունքներս կըրծոտել: Ամեն մէկիս բաւականին փող կ'ընկնի: Ոտքս ու ձեռքս դող ընկաւ, սպասում էի անհամբեր: Մենք գնում էինք լուռ ու մունջ, որ ոչ ոք մեր ձայնը չլսէր: Ախր մեր ծանօթը ծածուկ պիտի անցկենար Արաքսով: Հէնց որ մի խոր ձորակով, որտեղով մի փոքրիկ ջուր էր գնում, սկսեցինք քաշանալ դէպի Արաքսը և փէպլէաչուն ²⁾ կանչել, մղղսին ջանկարծ կանգնեցրեց մեզ և ասաց.

— Մկրտիչ (ջորապանի անունն էր) պա 125 մանէթը սաղ էլ տանում ես, պա մեզ իսկի մի բան չես տալիս: Քեզ բերել ենք էսքան տեղ ճանապարհ ենք գցում, զաղախներին տեսել ենք, խօսցրել...

«Մկրտիչը մնաց սառած և ոչինչ չպատասխանեց:

— Հը', ի՞նչ ես սուս կացել, հանիր մի բան մեզ տուր, ջանդ ³⁾ խօմ դուրս չի գալ. 125 մանէթ է, 25-ը մեզ տուր:

«Մկրտիչը էլի չխօսաց: Շատ մութն էր, չէի տեսնում նրա դէմքը, որ իմանամ, թէ արդեօք ծիծաղում, ամաչում թէ բարկանում էր: Ես էլ չէի խօսում ու շարունակ մղղսու խօսքերին ու նշանին էի սպասում:

— Ձեռ տալի էլի, կրկնեց մղղսին, լաւ չես անում, աւելացրեց նա նեղացած:

— Այ եղբայր, ախր ի՞նչու տամ, բարեկամ մարդիկ ենք. մի լաւութիւն էք անում ինձ, որ եկել էք անցկացնէք ինձ, դէ 'լ ինչ վարձատրութիւն: Հաւատացէք, ես ձեզ տեղ ամաչում եմ:

— Ամաչելու բան չկայ, քեզանից փող ենք ուզում, տուր, էդքան փողը ինչիդ է հարկաւոր: Մի քիչ էլ մեզ բաժին տուր: Մկրտիչը էլի մնաց լուռ: Երեւի խեղճը մնացել էլ քարացած մղղսու խօսքերը լսելով: Քիչ յետոյ նա ասաց.

— Ի սէր Աստծոյ, հանաքներդ թող, լաւ անցկացնելու ժամանակ է, մօտ դնանք Արաքսին, փէպլէաչուն կանչենք: Մինչև որ

¹⁾ Ոչ մի չչուկ: ²⁾ Նաւակի տէր: ³⁾ Հոգիդ:

զայ, մինչև որ անցկացնի ինձ, բաւականին ժամանակ կը գնայ:

— Մինչև ուզածս չտաս, քեզ հստեղից բաց չեմ թողնելու, Մկրտիչ:

— Այ մղղսի, հանաքներդ թող, ի սէր Աստծոյ:

— Հանաք չեմ անում, դիւզ¹⁾ խօսքս է:

— Հանաք ես անում:

— Երուսաղէմ գնացած ճանապարհս ինձ կտրի, թէ հանաք լինեմ անում, երգեց մղղսին, բռնելով ջորապանի դօտուց:

— Տէր Աստուած, խաթի մէջ չ'ընկանք:

— Ինչ խաթա, շան մարդ, ատամները կը ճտացնելով ասաց մղղսին, ջանդ զուրս կը դայ հմա, որ մի քանի մանէթ մեզ տաս, երգում կերայ, էլի ժլատութիւն ես անում. ի՞նչ ես հոգիդ տալիս²⁾ Որ հզպէս է, փողիդ կէսը պիտի տաս:

«Մկրտիչը հասկացաւ, որ մղղսին հանաք չի անում և կարծես զզաց, որ մի վառ բան պիտի դայ իր գլուխը: Եդ պատճառով բռնեց քի հարւածով դէն հրեց մղղսուն, զօտին աղատեց նրա ձեռքից և սկսեց փախչել: Մենք յետևից ընկանք: Մի քանի քայլից յետոյ մղղսին նրան բռնեց, ես էլ քիչ էր մնում հասնեմ, բայց Մկրտիչը զուրս պրծաւ ձեռքից և շարունակեց փախչել: Ես էլ սկսեցի արագութեամբ նրա յետևից ընկնել և բռնեցի Մկրտիչին: Մենք կպանք իրար: Նա ինձ վայր ձգեց և սկսեց խեղդել: Հասաւ մղղսին: Ես տակից զուրս պրծայ նրա օղնութեամբ և երկունքս էլ թափեցինք Մկրտի վրա:

— Փողը հանիր, թէ չէ քեզ կը խեղդենք և կը դցենք Արաքսը: հանիր էս սհաթին, շան որդի, ասում էր մղղսին կատաղած:

— Եշի տղայ, ումն էիր ուզում խեղդել, ասացի ես, մի քանի քացի տալով նրա կողքին: Քո փողերը էնպէս առնեմ, որ քէփդ դայ: Մէկ էլ դրա կողքին խփեմ, խեղճը բոլորովին թուլանայ: Մի քիչ յետոյ որ ուշքի եկաւ՝ ասաց. «առէք փողերը, ի սէր Աստծոյ, առէք և ինձ բաց թողէք»: Նա տուաւ մեզ 125 մանէթ: «Առէք, տարէք կշտացէք, տէր Աստուած, դու դատիր սրանց, դու քո արդար դատաստանը սրանց գլխին հասցրու:»

¹⁾ Ուղիղ: ²⁾ Փողի փոխարէն հոգին տալիս:

«Մենք փողերը առանք, բայց նրա հիւ խօսքերից կատաղեցինք, արիւններս գլխներովս տուաւ:

—Շան հայ, ումն ես անիծում, ասացի ես մէկ էլ նրան խփելով:

—Այ տղայ, Սահակ, բռնիր դրան ասեմ:

«Մղդսին յետ արեց մէջքից մի թուկ, կապեց Մկրտչի վիզը և սկսեց քաշել դէպի գետի ափը:

—Սահակ օգնիր ինձ, գոռում էր նա կատաղած, սրան պիտի Արաքսը ձգեմ, սրան սաղ բաց թողնելու չի. էսպէս որ սրան եմ տեսնում, ո՞վ գիտէ մեր գլուխը ինչ օջին բերի: Սա փողը հեշտու-
թեամբ մեզ տւաւ, որ յետոյ մեր գլուխը գործի մէջ գցի: Քաշիր չրան:

«Ես էլ սկսեցի քաշել: Տէր Աստուած, կարողանալով եմ դա-
տաստանիդ առաջ կանգնել: Որ հիմա միտս է գալիս, թէ ինչպէս էինք քաշում էն խեղճին: Օ՛հ, տէր Աստուած, էն ժամին մենք ինչեր էինք դառել: Աչքներս արիւնով լցւել էին, դալքեր էինք դարձել: Քաշում էինք խեղճին. գլուխը քարերին էր դիպում, ոտ-
ները մացառներին: Սաղ մարմինը արիւնկալել էր:

—Ձեզ մատաղ, խղճացէք ինձ, ասում էր Մկրտչը, տանը բալէք ¹⁾, մանր երեխաներ ունեմ, խղճացէք նրանց, նայեցէք վե-
րեւ, գլխներիդ երկինք, Աստուած կայ... ախր ձեզ վրա նայում է, այ անխիղճներ:

Նրա ձայնը բոլորովին խեղդւած էր: Նա հեռում ու խռխուում էր, բայց մենք չէինք լսում:

—Սահակ, քաշիր դրան, ականջ մի դնիր խօսքերին:

«Քաշեցինք բերանք Արաքսի ափը: Ինչքան աղաչեց պաղատեց, չեղաւ. մի մեծ քար կապեցինք վիզը և գցեցինք Արաքսը: Երբ միամուտեցինք, որ խեղդւեց, եկանք գիւղը: Փողերը կէս արեցինք, բայց չվայելեցինք. մղդսին մի քանի ամիս յետոյ ընկուզենու ծա-
ռից վեր ընկաւ սատկեց, խտի ես էլ էս օրն եմ ընկել: Յետոյ փշ-
մանեցայ, բայց էլ ուշ էր: Մի ուրախ օր չտեսայ նրանից յետոյ:
Խղճիս տակ մինչև հիմա տանջւել եմ, ինչպէս կը տանջւի վիրա-

¹⁾ Որդիք, զաւակներ:

ւորւած, խանչալով ծակծկոտւած մարդը: Հիւանդ եմ մարմնով էլ, հոգով էլ: Դրա համար էի ասում վարժապետին, թէ եթէ կարելի է, արմատից բժշկեցէք ինձ. որ հոգիս չէք բժշկելու, թողէք մեռնեմ:

Սահակը լռեց: Ես մնացել էի քարացած, լսելով Արաքսի ափին կատարւած եղեռնագործութեան մասին: Տէրտէրն էլ էր սառած և նայում էր հիւանդին: Քիչ յետոյ նա երեսը ինձ դարձրեց ու սարսափած շշջաց.

— Սա ի՞նչ է, հաւատամք: Յետոյ հիւանդին նայելով.

— Աստուած թողութիւն շնորհեցէ, սրտումդ էլ ոչինչ չունիս ասելու, Սահակ:

— Ոչ, տէրտէր ջան, էլ ոչինչ չունիմ:

Այնուհետ տէրտէրը մի քանի զլուխ մաշտողից կարգաց, սրբութիւն տւաւ հիւանդին և մենք զուրս գնացինք այնտեղից ծանր տպաւորութեան տակ: Մոռացայ ասել, որ պատւիրեցինք դեղերը շարունակի գործածել, չնայած, որ յոյս չունէինք նրանից:

— Ինչեր ասես չեն կատարւում կեանքի մէջ, քիչ լուռութիւնից յետոյ խօսաց տէրտէրը, հաւատալի է:

— Ինչեր ասես չի ծնեցնում նոյն կեանքը պատասխանեցի ես:

— Խիղճը բացակայում է, մաքուր սրտեր չկան:

— Դրա հետ միասին կեանքի պայմաններն էլ ընկած են, կեանքն էլ լճացած է: Ամենուրէք տիրում է կատաղութիւն, աւերում:

— Երբ խիղճը կորաւ, ինչ զազանութիւններ որ ասես, կանեն մարդիկ:

Մենք սկսեցինք բաժանւել միմեանցից:

— Կարծեմ հիւանդը շուտով այն աշխարհը կը ճանապարհէ, ասացի ես:

— Ի հարկէ, նրա ինչն է մնացել որ...

Մենք չէինք սխալւում: Մեր վերջին այցելութիւնից երկու օր յետոյ Սահակը երեկոյեան զէմ բաժանւեց ընդմիշտ իւր զառն, անմխիթար և քայքայւած կեանքից:

ԿԱՆԱԶ ԱՆԴԱՍՏԱՆԸ ԾԸՓՈՒՄ Է ՀԱՆԴԱՐՏ

ԼԵՒՈՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅԻ

Կանաչ անդաստանը ծըփում է հանդարտ,
Հազիւ վըրայով քամի է անցնում.
Գեղջուկը նայում է ուրախ և հըպարտ,
Նայում է արտին—և չէ կըշտանում:

—«Պարձեալ մի ամիս քըրտինք կը թափեմ,
Մինչև որ սիրուն իմ արտը հասնի.
Աղբիւրի վըճիտ ջըրով կը ջըրեմ,—
Եւ ոսկի հունձը պատրաստ կը լինի»:

Բայց ակս, մըրրիկը կուտակեց ամպեր,
Ամպերն ահեղ ձաճնով գողացին,
Եւ տեղաց կարկուտ... Օ, ափսոս հասկեր,
Ձարգւած զօրքի պէս գետին փըռւեցին!...

—«Օ, Տէր իմ, այս ինչ սև օր ինձ հասաւ?
Անբախտութիւնը իմ մէջքը կոտրեց.
Յոյսեր, չարչարանք—բոլորը կորաւ.
Սիրուն իմ արտը կարկուտը ծեծեց!»

«Խըղճակ զաւակներ, իմ խեղճ գերդաստան,
Տիրոջ ցասումը ձեր հացը կըտրեց!
Չըմեռը կը դաց--քաղցած կը մընան.
Սիրուն իմ արտը կարկուտը ծեծեց!»...

Փիֆլիս, 1896 թ. մարտի 30:

Է Գ Մ Ո Ն Տ

ՈՂԲԵՐԳՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆԳ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԵԱՄԲ

Վ. Ֆ. ԳԵՕԹԷՒ

Գերմաներէնից թարգմ. ՀՄԱՅՆԱԿ ՄԱԺԻՆԵԱՆ

(Շարունակութուն ¹)

ԵՐՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ

Ռեզենտոուհու պալատը

Մարգարիտ Պարմացի, ապա Մաքիաւելլ

Մարգարիտ (միայնակ)։ Ես պէտք է այս դուշակած լինէի։ Հա, երբ նեղութեան ու աշխատութեան մէջ մարդ անց է կացնում օրերը, կարծում է՝ թէ անում է ամենը, ինչ որ միայն հնարաւոր է. իսկ ով հեռից է նայում ու հրամայում, կարծում է թէ միմիայն այն է պահանջում, ինչ որ միայն կարելի է։ Ո՛հ, թաղաւորներ։ Երբէք չէի կարող երեւակայել, թէ իշխելը կարող էր ինձ այդպէս ձանձրացնել։ Ի՛նչ հիանալի բան է իշխելը, բայց հրաժարելը—Ես չեմ հասկանում, թէ հայրս ի՞նչպէս էր կարող այդ անել, բայց ես էլ նոյնն եմ կամենում։ (Մաքիաւելլ երևում է)

¹) Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 1 և 2.

բեմի խորքում)։ Մօտ եկէք, Մաքիաւէլ, ես մտածում եմ եղբօրիցս ստացած նախկի վրայ։

Մաքիաւէլ։ Իրաւօրէնք ունիմ ես գիտենալու, թէ ինչ է բովանդակութիւնը։

Մարգարիտ։ Այնքան քնքոյշ ուշադրութիւն դէպ ինձ, որքան խնամք իւր նահանգների համար։ Նա գովում է այն անյողդողդուլութիւնը, ջանքն ու հաւատարմութիւնը, որոնցով ես այս երկիրներում նորին Մեծութեան իրաւունքների վրայ հակել եմ մինչև օրս։ Նա ցաւում է իմ մասին, որ այս անսանձ ժողովուրդը այնքան հոգսեր է պատճառում ինձ։ Նա իմ հասկացողութեան խորութեան մասին այնպէս կատարելապէս համոզւած է, և խելօք վարւեցողութիւնից այնպէս չափազանց գոհ, որ ես համարեա պէտք է ասեմ—նամակը իբր թագաւորի գրած՝ շատ է սիրուն, իբր եղբօր նամակ—անշուշտ։

Մաքիաւէլ։ Այս առաջին անգամը չէ, որ նա ցոյց է տալիս ձեզ իւր իրաւացի գոհութիւնը։

Մարգարիտ։ Բայց առաջին անգամն է դրւածի այս ճարտասանական ձևը։

Մաքիաւէլ։ Ես ձեզ չեմ հասկանում։

Մարգարիտ։ Կը հասկանաք։—Որովհետեւ—ասում է նա այս ներածութիւնից յետոյ—առանց զինւորների, առանց գէթ փոքր զօրքի այստեղ ես միշտ մի տխուր դեր պիտի խաղամ, ուստի անիրաւացի վարւած կը լինենք, եթէ բնակիչների զանգատի վրայ՝ մեր զօրքը գաւառներից դուրս հանենք։ Մի պահապան զօրք որը քաղաքացիների մէջքին կը ծանրանայ, նորա ասելով՝ նոցա կ'արգելէ այդ ծանրութեան տակ մեծ թռիչքներ գործելու։

Մաքիաւէլ։ Այդ նոցա չափազանց կը գրգռէր։

Մարգարիտ։ Սակայն թագաւորը այդպէս է կարծում, լսում եւ։ Նա կարծում է որ մի արի զօրավար, մի այնպիսին, որը բնաւ ոչ մի պատճառաբանութիւն չի ընդունում, կարող կը լինի ժողովրդի, աղնականութեան, քաղաքացիների ու զիւղացիների հետ բանը շատ շուտ վերջացնել, և այդ պատճառով բազմաթիւ զօրքով ուղարկում է դուքս Ալբային։

Մաքիաւէլ։ Ալբային։

Մարգարիտ: Դու զարմանում ես:

Մաքիաւէլլ: Դուք ասում էք—«նա ուղարկում է». նա, երևի, հարցնում է, արդեօք ուղարկէ:

Մարգարիտ: Փագաւորը չի հարցնում: Նա ուղարկում է:

Մաքիաւէլլ: Ուրեմն մի փորձած զինւոր կ'ունենաք Ձեր ձեռքի տակ:

Մարգարիտ: Իմ ձեռքի տակ: Շիտակ խօսիր, Մաքիաւէլլ:

Մաքիաւէլլ: Ես չէի ուղենալ Ձեզնից առաջ ընկնել:

Մարգարիտ: Բայց ես կ'ուզէի կեղծել Սյդ ինձ համար վիրաւորական է, շատ վիրաւորական: Ես սիրով կ'ուզէի, որ եղբայրս ասէր թէ ինչ է մտածում, քան թէ ստորագրէր այն ձեռնի նա. մտկները, որ մի դիւանադպիր դրում է:

Մաքիաւէլլ: Մի թէ չալտի նկատէին, որ...

Մարգարիտ: Ես նոցա ճանաչում եմ ասկ'ւիտակ: Նոքա սիրով կը ցանկանային ամէնը լաւ սրբած ու աւլած ունենալ, և որովհետեւ իրանք անձամբ չեն ձեռնարկում, ուստի վստահութիւն է դնում ամէն ոք, ով գալիս է աւելը ձեռին: Մ'հ, ինձ այնպէս է թւում, որ կարծես թէ տեսնում լինեմ թագաւորին և նորա խորհուրդը այս գորդի վրայ դործելիս:

Մաքիաւէլլ: Սյդպէս կենդանի:

Մարգարիտ: Ոչ մի դիժ չկայ պակաս: Նոցա մէջ բարի մարդիկ կան: Ազնիւ Ռոդրիկոսը, որը այնպէս փորձած և չափաւոր է, որ ոչ չափազանց բարձրին է ձգտում, ոչ էլ իւր աստիճանից մի մազ իջնում: Շիտակ Ալոնցոն, աշխատասէր Ֆրէնէդսոն. հաստատաբար Լաս-Վարդասը և էլի մի քանիսը, որոնք միշտ հետն են դնում, երբ լաւ կուսակցութիւնը զօրեղանում է: Բայց ահա նստած է և խորակն Տոլէդացին երկաթէ ճակատով և հրացայտ աչքերով. նա բարբառնում է կանանց թուլութեան, նոցա վաղաժամ զիջողութեան մասին. թէ կանայք թէև վարժ ձիւրի վրայ լաւ վազում են, բայց իրանք շատ վատ ձիավարժներ են, և նման կատակներ, որ ես մի ժամանակ ստիպւած էի լսել քաղաքագէտ պարոններէից:

Մաքիաւէլլ: Նկարի համար ներկերի լաւ անօթ էք ընտրել:

Մարգարիտ: Միայն թէ խոստովանեցէք, Մաքիաւէլլ, որ իմ ամբողջ սուերատրութեան մէջ, որով ես երբեք կարող էի

նկարել, ոչ մի երանգ այնպէս դորշ դեղին և այնքան սև լեղի չէ ինչպէս Ալբայի դէմքի գոյնը, և քան այն գոյնը, որով նա ինքը նկարում է: Ամէն ոք նորա աչքում սրբապիղծ և տիրանենդ մարդ է, որովհետև այդ հիման վրայ կարելի է նոցա բոլորին անիւի տակ անցկացնել, ցից հանել, յօշոտել, այրել:—Լաւը, ինչ որ ես այստեղ արել եմ, հեռուից անկասկած ոչինչ է երևում, հէնց նորա համար որ լաւ է: Մատին փաթեթ է շինում ամէն մի ստահակութիւն, որը մոռացւած է, յիշում է ամէն մի խռովութիւն, որը հանգըստացրած է. և թաղաւորի աչքին այնքան դաւաճանութիւն, ապստամբութիւն, խիզախութիւններ են պատկերանում, որ նա երևակայում է, թէ այստեղ մէկ մէկու ուտում են, երբ մեզ մօտ մի կոպիտ ժողովրդի թեթև անկարգութիւնը վաղուց մոռացւած է: Եւ յղանում է նորա սրտում անսահման ատելութիւն դէպի այդ խեղճ ժողովուրդը: Նաքա պատկերանում են նորան զգւելի, այո, ինչպէս գազաններ ու հրէշներ: Նա ձեռք է մեկնում կրակի ու սրի և կարծում է՝ թէ այդպիսով կարող են մարդոց սանձել:

Մաքիաւէլ: Շատ զրգուած էք երևում: Շատ մեծ նշանակութիւն էք տալիս իրերին: Դուք ռեզենտուհի չէք մնում:

Մարգարիտ: Գիտեմ: Նա հետը մի հրահանգ կը բերի:—Քաղաքական գործերի մէջ բաւականին փորձեցի, և զիտեմ, թէ ինչպէս կարելի է մէկին տեղից վճռել, առանց պաշտօնը ձեռքից խլելու: Նախ մի հրահանգ կը բերի, որը կը լինի անորոշ և երկդիմի: Եւ իւր ձեռքը կը գցի ամեն ինչ, որովհետև իշխանութիւն ունի. և երբ ես դանդաւորեմ, առաջս կը ձգի մի ուրիշ գաղտնի հրահանգ. եթէ տեսնել ուղենամ, պատեպատ ման կ'ածի ինձ. եթէ ես պնդեմ, մի ուրիշ թուղթ ցոյց կտայ, որ բոլորովին ուրիշ բան է բովանդակում: Իսկ եթէ դորանով էլ չբաւականանամ, նա այնումը չի գցիլ, ինչքան էլ խօսեմ: Նա արած կը լինի, ինչից որ ես վախենում եմ, և ինչ ես եմ ցանկանում—դէն կը լինի նետած:

Մաքիաւէլ: Եթէ կարողանայի, կ'ուղենայի Ձեզ հակաճառել:

Մարգարիտ: Ինչ որ ես անասելի համբերութեամբ խաղաղացրի, նա իւր կոշտութեամբ ու վայրագութեամբ կը զրգուէ. ես պէտք է աչքիս առաջ իմ գործը կորած տեսնեմ և, բացի դրանից, նորա մեղն էլ վրաս առնեմ:

Մաքիաւէլլ: Սպասէ թող Զերդ բարձրութիւնը:

Մարգարիտ: Ես այնքան իշխում եմ ինձ, որ կարող եմ հանգիստ մնալ: Թող նա գայ: Ես ամենալաւ ձեռով նորան տեղ կ'անեմ, նախ քան նա ինձ տեղահան կ'անէ:

Մաքիաւէլլ: Այդպէս շուտ այդպիսի ծանր քննել:

Մարգարիտ: Աւելի ծանր, քան կարծում ես: Ով իշխելու սովոր է, ով այնտեղն է հասցրել, որ օրական հազարաւորների բախտն իւր ձեռին է, զահից իջնում է՝ ինչպէս դէպի գերեզման: Բայց լաւ է այդպէս, քան կենդանիների մէջ մնալ ինչպէս ուր-ւական, և դատարկ անունով կամենալ մի տեղ իշխել, որն արդէն ուրիշն է ժառանգել, և արդէն տիրում է և վայելում:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

Կլարայի քնաղարանը

Կլարան եւ իւր մայրը, ապա Էգմոնտ:

Մայր: Այդպիսի մի սէր, ինչպէս Բրակենբուրգինն է, երբեք չեմ տեսած: Ես կարծում էի թէ այդ միայն ղիւցազներգութիւններն մէջ է լինում:

Կլարա: (Սենեակում գնում գալիս է մի երգ մրմնջալով)

Երջանիկ է միայն

Հոգին որ սիրում է:

Մայր: Նա զուշակում է քո յարաբերութիւնը Էգմոնտի հետ: Եւ ես կարծում եմ, որ եթէ դու մի փոքր սիրալիր լինէիր դէպի նա, եթէ ուզենայիր՝ նա հիմա էլ քեզ հետ կ'ամուսնանար:

Կլարա: (Երգում է.)

Խնդում,

Յաւում է,

Մտածում է միշտ.

Զգտում,

Անձկում է,

Տանջում է մեծ վիշտ.

Անհուն

Յնծում է,

Յմահ տրամագին.

Երջանիկ է միայն

Հոգին որ սիրում է:

Մայր: Թող այդ օրօր նանիկը:

Կլարա: Միք կշտամբիլ, սա մի աղբու երգ է: Ես երբեմն սորանով մեծ երեխայ եմ քնացրել:

Մայր: Դու հօ ոչինչ չունիս գլխումդ՝ բացի քո սէրից: Միայն թէ ամէն ինչ չմոռանայիր այդ մէկի պատճառով: Բրակներբուրգին դու պէտք է պատուով վերաբերես, ասում եմ քեզ: Դեռ նա քեզ մի օր կարող է բախտաւորացնել:

Կլարա: Նա:

Մայր: Օ՛, լնւ. կը դայ մի ժամանակ: Դուք երեխաներդ ոչինչ չէք նախատեսնում և ականջի ետեւն էք գցում մեր փորձերը: Երկտասարդութիւնն ու սիրուն սէրը, ամէն ինչ վերջ ունի: Եւ մի ժամանակ է դալիս, երբ մարդ Աստուծուց շնորհակալ է լինում, եթէ կարողանում է մի որեւէ կտուրի տակ ծածկւել:

Կլարա: (Յնջում է, լուռ, վերջը բացականջում.) Թող դայ, մայր լմ, այդ ժամանակը, ինչպէս մահ: Առաջուց նորա վրայ մտածելը սարսափելի է. բայց երբ կը դայ, երբ մենք ստիպւած կը լինենք՝ տալ մի կերպ եօլա կերթանք: Ե՛զմոնտ, ես առանց քեզ ապրեմ (տրտաւում է), չէ, անկարելի է, այդ անկարելի է:

Էզմոնտ: (Հեծելաշորով, գլխարկը դէմքին ներս է մտնում): Կլարա:

Կլարա: (Մի քայլ առաջ, ապա յետ) Էզմոնտ. (գրկում է նորան եւ վրան հանգչում): Ո՛հ, դու բարիս, սիրելիս, քաղցրիկս. դու գալիսես. դու այստեղ ես:

Էզմոնտ: Բարի երեկոյ, մայրիկ:

Մայր: Աստուծոյ բարին, աղնիւ պարոն: Փոքրիկս համարեան հալւել է, որ դուք այդքան երկար բացակայ էք: Ամբողջ օրն էլի Ձեր մասին է խօսել ու երգել:

Էզմոնտ: Արդեօք ինձ ընթրիք կը տամ:

Մայր: Անչափ շնորհ կը լինէր. միայն թէ մի բան ունենայինք:

Կլարա: Ի հօրկէ. դուք հանգիստ կացէք, մայրիկ, այդ մա-

սին ես ամեն ինչ կարգադրել եմ. ես բան եմ պատրաստել. ինձ միք մասնիկ:

Մայր: Բաւականին աղքատիկ:

Կլարա: Դեռ սպասեցէք: Բայց ահա թէ ես ինչ եմ կարծում.— երբ նա ինձ մօտ է, ես ամենևին քաղց չեմ զգում. պէտք է որ նա էլ մեծ քաղց չունենայ, երբ ես նորա մօտ եմ:

Էզմոնտ: Կարծում ես. (Կլարան ոտով դոփում է եւ տհաճ շրջում.)
Ինչ է քեզ պատահել:

Կլարա: Այսօր ինչպէս սառն էք: Դուք ինձ դեռ ոչ մի համբոյր չէք առաջարկել: Ինչո՞ւ էք վերարկուով բազուկներդ նորածնի նման փաթաթել: Վայել չէ ոչ զինւորին, ոչ սիրահարին բազուկները փաթաթել:

Էզմոնտ: Երբեմն, սիրելիս, երբեմն: Երբ զինւորը դարան է մոտել և ցանկանում է թշնամուց բան կորզել, նա իրան հաւաքում է. իւր բազուկների մէջ կուչ է գալիս և իւր ցաւն է որոճում: Իսկ մի սիրահար—

Մայր: Ձէք կամենում նստել, լացն ու արձակ լինել: Ես պէտք է խոհանոց գնամ: Երբ դուք այստեղ էք, Կլարան էլ ոչնչի վրայ չի մտածում: Պէտք է զոհ մնաք:

Էզմոնտ: Ձեր բարի ցանկութիւնն ամենալուս համեմունքն է (մայրը գնում է):

Կլարա: Հապա իմ սէրն ինչ է:

Էզմոնտ: Ինչ որ ուզում ես:

Կլարա: Համեմատեցէք նորան, եթէ սիրո ունիք:

Էզմոնտ: Ուրեմն նախ և առաջ ահա (վերարկուն դէն է դցում եւ երեւում շքեղ հագուստի մէջ):

Կլարա: Յիհ...

Էզմոնտ: Հիմա բազուկներս ազատ են: (Նորան սեղմում է կրծքին):

Կլարա: Թողէք, ես կը փճացնեմ: (Յետ է քաշւում): Ի՞նչ շքեղ է: Էլ չպիտի համարձակեմ Ձեզ դիպչել:

Էզմոնտ: Դու գոհ ես: Ես քեզ խոստացայ մի անգամ մօտի իսպանական տարազով գալ:

Կլարա: Վաղուց է որ Ձեզ այդ մասին էլ չեմ խնդրած: Կարծում էի, թէ չէք կամենում: Ախ, և այս ոսկեգեղմը...

Էզմհնտ: Դու հիմա հօ տեսնում ես:

Կլարա: Այդ Թադաւորն է վրէժ կախել:

Էզմհնտ: Այո, սիրելիս, թէ շղթան և թէ նշանը տալիս են զոցա կրողին ամենամեծ իրաւունքներ: Ես երկրիս երեսին իմ գործունէութեան վրայ ոչ մի դատաւոր չեմ ճանաչում, բացի այդ պատանշանի գրոսմէյսարից և ասպետների համագումար ժողովից:

Կլարա: Օ՛. դու համարձակ կարող էիր թողնել ողջ աշխարհը քեզ դատելու:—Թաւիշը շատ հիանալի է. հապա այս բուզմէսները. հապա գործւածքը: Մարդ չգիտէ որից սկսէ:

Էզմհնտ: Դէ մի լաւ կուշտ մտիկ տուր:

Կլարա: Իսկ ոսկեգեղմը: Դուք ինձ դորա պատմութիւնն անում էիք և ասում, որ դա մի նշան է ամենամեծի ու ամենաթանկագնի, ինչ որ մարդս ջանքով ու տանջանքով վաստակում ու ձեռք է բերում: Դա շատ թանկագին է: Ես կարող եմ այդ համեմատել քո սիրոյ հետ: Ես կրում եմ այն նոյնպէս սրտումս—իսկ յետոյ—

Էզմհնտ: Ի՞նչ ես ուզում ասել:

Կլարա: Յետոյ էլ համեմատել չի լինում:

Էզմհնտ: Ի՞նչպէս թէ:

Կլարա: Ես այն ջանքով ու տանջանքով չեմ վաստակել, ձեռք դցել:

Էզմհնտ: Սիրոյ բանն այլ է: Դու վաստակում ես այն, երբ դու նորան չես հետամտում: Եւ մեծ մասամբ այն մարդիկն են այդ ստանում, որոնք նորա յետևից չեն վազում:

Կլարա: Քեզ ես օրինակ վերցնում: Այդ հպարտ նկատողութիւնը ինքդ քո մասին ես անում. դու, որին ամբողջ ժողովուրդը սիրում է:

Էզմհնտ: Երանի թէ նորա համար մի բան լինէի արած, երանի կարողանալի նորա համար մի բան անել: Իսկ ինձ սիրելը— իւր բարի կամքն է:

Կլարա: Անկասկած դու այսօր ռեզենտուհու մօտն էիր. չէ:

Էզմհնտ: Նորա մօտն էի:

Կլարա: Դու նորա հետ լաւ ես:

Էզմոնտ: Մենք մէկմէկու հետ քաղցր ենք և կամակատար:
Այդպէս է գէթ արտաքուստ:

Կլարա: Իսկ ներքոստ:

Էզմոնտ: Յանկանում եմ նորա լաւը: Ամէն մէկն իւր զիտա-
ւորութիւններն ունի: Բայց դա կապ չունի գործի հետ: Նա
պատահան կին է, ճանաչում է իւր մարդոց. և նա բաւականին
խորագէտ կը լինէր, եթէ հետը կասկածոտ էլ չլինէր: Ես նորան
շատ հոգս եմ պատճառում, որովհետև նա իմ վարմունքի մէջ
միշտ պաղտնիք է որոնում, իսկ ես չունիմ ոչ մէկը:

Կլարա: Ամենևին ոչ մէկը:

Էզմոնտ: Հն, ասենք, մի փոքրիկ դարանակալութիւն կայ:
Ամէն գինի՝ ժամանակի ընթացքում, տակառներում քար է
նստեցնում: Օրանացին հօ նորա համար աւելի լաւ զբաղմունք է,
և միշտ նոր առեղծաած: Օրանացին իւր մասին այնպիսի կարծիք
է կազմել տւել, թէ նա անպատճառ մի ինչ որ զաղտնի մտադրու-
թիւն ունի: Ուստի և նա միշտ նայում է Օրանացու ճակատին,
թէ արդեօք սա ինչ է մտածում, և նորա քայլերին, թէ արդեօք
սէր է ուղղում:

Կլարա: Ռեզենտուհին կեղծաւոր է:

Էզմոնտ: Ռեզենտուհին. և դու հարցնում ես:

Կլարա: Ներեցէք. ուղում էի հարցնել.—նա խարդախ է:

Էզմոնտ: Ոչ աւելի և ոչ պակաս, քան ամէնոք, որն ուղում է
նպատակին հասնել:

Կլարա: Եթէ ես ինձ ու ինձ մնայի, գլուխս կը կորցնէի:
Բայց նա առնական ոգի էլ ունի, նա մեղնից—հասարակ դերձակ-
ներիցս ու խոհարարուհիներից—տարբեր կին է. նա մեծ է, սրտայ,
վճռական:

Էզմոնտ: Այո, եթէ իրերը տակնուվրայ չեն եղած: Բայց և
այնպէս այս անգամ նա վրդովւած է:

Կլարա: Ի՞նչպէս:

Էզմոնտ: Նա մի բեխիկ էլ ունի վերին շրթունքի վրայ և
երբեմն ոսկրացաւ: Կատարեալ ամազոնա:

Կլարա: Մեծաշուք կին. ես կ'ամաչէի նորա առաջ դուրս գալ:

Էզմոնտ: Դու հօ առհասարակ երկչոտ չես:—Բայց սա իսկա-

պէս երկիւղ էլ չէր լինիլ, այլ կուսական ամօթխածութիւն։
(Կլարան աչքերը գետին է ձգում, բռնում Էդմոնտի ձեռքը եւ յենում նորան)։
Նա հասկանում եմ քեզ, սիրելի աղջիկ, դու կարող ես աչքերդ
բարձրացնել։ (Համբուրում է նորա աչքերը)։

Կլարա։ Թող լռեմ, թող քեզ բռնեմ, թող նայեմ աչքերիդ,
ամէն ինչ մէջը դանեմ՝ և՛ մտիթարութիւն, և՛ յոյս, և՛ ուրախու-
թիւն, և՛ տրամուլթիւն։ (Նա դրկում է Էդմոնտին եւ նորան նայում)։
Ասո՛ ինձ, ասո՛, ես չեմ հասկանում, դու Էդմոնտն ես, կոմս Էդ-
մոնտը, մեծ Էդմոնտը, որը այնքան հեղինակութիւն ունի, որի
մասին լրագիրներում գրում են, որին յարած են նահանգները։

Էդմոնտ։ Ո՛չ. սիրելի Կլարաս, այն ես չեմ։

Կլարա։ Ի՞նչպէս։

Էդմոնտ։ Տեսնո՞ւմ ես, Կլարա. թող նստեմ։ (Նա նստում է եւ
խոնարհւում է նորա առաջ մի նստարանի վրայ. ձեռները դնում է նորա զոդին եւ
նորան նայում)։ Այն Էդմոնտը մի ձանձրացուցիչ, կոշտ, սառն Էդ-
մոնտ է, որը ստիպւած է իրան զսպել, մէկ՝ այս տեսակ, մէկ՝ այն
տեսակ դէմք ցոյց տալ։ Տանջւած, չգնահատւած, խճճւած է նա,
մինչ մարդիկ նորան համարում են ուրախ ու զւարթ, սիրւած մի
ժողովրդից, որն ինքը չի իմանում, թէ ինչ է ուզում. յարգւած
ու մեծարած մի ամբոխից, որի հետ ոչինչ չի կարելի անել. շրջա-
պատւած բարեկամներով, որոնց նա չի կարող վստահանալ իւր
անձը. նկատւած մարդկանցից, որոնք ամէն կերպ կ'ուղէին նորան
բռնել. աշխատող, տանջւող, չաճախ առանց նստատակի, մեծ մա-
սամբ առանց վարձի... Ո՛հ, թող լռեմ, թէ նա ինչպէս է, ինչ
սրտի է։ Բայց սա, Կլարա, սա հանգիստ է, անկեղծ, բախտաւոր,
սիրւած ու ճանաչւած ամենալաւ սրտից, որին և նա է ճանաչում
և ամենայն սիրով ու վստահութեամբ իւր սրտին է սեղմում։
(Նա դրկում է Կլարային)։ Սա քո Էդմոնտն է։

Կլարա։ Այսպէս թող մեռնեմ։ Աշխարհ սորանից բարձր ու-
րախութիւն չի կարող տալ ինձ։

(Վարսագոյր)։

ՀՈՐՐՈՐԴ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ ՏԵՍԱՐԱՆ

Փ Ո Ղ Ո Յ

Յետտէր. Հիւսն

Յետտէր: Ե՛յ, հ'առ տօ, հարեան, մի խօսք:

Հիւսն: Ճանապարհդ շարունակիր. և սո՛ւս կաց:

Յետտէր: Մէկ խօսք միայն. նոր ոչք'նչ չկայ:

Հիւսն: Ոչինչ, բացի այն, որ մեզ նորից արգելաժ է խօսել:

Յետտէր: Ի՞նչպէս:

Հիւսն: Այստեղ՝ տանը մօտեցէք. զգուշացէք: Գուքս Ալբան դալն և եթ իսկոյն մի հրաման է հրատարակել, որի զօրութեամբ, եթէ մի կամ երկու մարդ փողոցում խմբւեն և խօսեն, առանց քննութեան պետական դաւադիրներ կը հրատարակեն:

Յետտէր: Աւանդ:

Հիւսն: Յմահ բանտարկութեամբ արգելաժ է պետական գործերի մասին խօսել:

Յետտէր: Ափսոս մեր ազատութիւններ:

Հիւսն: Եւ մահւան պատժով արգելաժ է կառավարութեան արարքը պարտաւել:

Յետտէր: Վայ մեր գլուխներին:

Հիւսն: Եւ մեծ խոստումներով հրաւիրում են հայերը, մայրերը, որդիները, ազգականները, բարեկամները, ծառաները—ինչ որ աների խորքերում պատահում է՝ առանձին հաստատած դատարանում յայտնել:

Յետտէր: Գնանք տուն:

Հիւսն: Խոստանում են հլու հպատակողին չհասցնել ոչ մի վերաւորանք ոչ անձի կողմից, ոչ պատուի, ոչ կալաճքի:

Յետտէր: Որչափ ողորմածութիւն: Ես հէնց իսկոյն ցաւ. զբացի երբ գուքս Ալբան քաղաք մտաւ: Այն ժամանակից ի վեր լծում է ինձ, կարծես երկինքը մի սև քօղով պատած լինի և այնքան խորը ցած ընկած, որ մարդ պէտք է կորանայ, որ չզիպչի:

Հիւսն: Բայց ի՞նչպէս զիւր եկան քեզ նորա զինուորները: Ար-

ժէ: Դոքա մեր սովորաբար տեսածներից տարբեր ցեղի խեցգետիններ են:

Յետտէր: Թո՛ւ, մարդու սիրտ է կծկւում, երբ տեսնում է այդպիսի մի հրոսակ փողոցում արշաւելիս: Մոմերի պէս ուղիղ, օտարոտի հայեացքով, քայլելիս կարծես մի անձն է շարժւում: Իսկ երբ նոքա պահապան են կանգնած և դու մօտներումն անցնում ես, կարծես ուզում են քեզ տակւիտակ ատենել և այնպէս կոշտ ու բարկացկոտ են երևում, որ թւում է թէ ամէն անկիւնում դահիճ ես տեսնում: Նոքա ամենևին դիւր չեն գալիս ինձ: Մեր տեղացի զօրքը հօ մի ուրախ ժողովուրդ էր. նոքա համարձակ էին, ոտները չռած, գլխարկները ականջին թեքած, ապրում էին և ապրել էին տալիս: Բայց սոքա կարծես մեքենաներ լինեն, որոնց մէջ սատա-նայ է նստած:

Հիսն: Եթէ այդպիսի մէկը կանչէր «կանգնիր» և նշան դնէր, ինչ ես կարծում, մարդը կը կանգնէր:

Յետտէր: Ես տեղնուտեղը կը մեռնէի:

Հիսն: Գնանք տուն:

Յետտէր: Լաւ բան չեմ սպասում. ցտեսութիւն:

Զօէստ: (մօտենում է առաջիններին): Բարեկամներ, Հարևաններ:

Հիսն: Լո՛ւռ. եկէք գնանք:

Զօէստ: Գիտէք:

Յետտէր: Չափից էլ աւելի:

Զօէստ: Ռեզենտուհին հեռացել է:

Յետտէր: Հիմա արդէն Աստած ազատէ:

Հիսն: Նա դեռ էլի մեզ պահում էր:

Զօէստ: Միանգամից և սուտովուս: Նա չի կարողացել դուքս Ալբայի հետ հաշտել: Նա ազնւականութեանը յայտնել է տւել, որ կը վերադառնայ. բայց ոչոք չի հաւատում այդ բանին:

Հիսն: Աստած թող ների ազնւականութեանը, որ նա այս պատիժը բերաւ մեր գլխին: Նոքա կարող էին խափանել: Մեր արտօնութիւնները կորան:

Յետտէր: Իսէր. Աստուծոյ, արտօնութեան մասին խօսք մի սալի: Ես առաւօտայ գլխատութեան հոտ եմ զգում: Արեգակը չի ուզում ծագել. մշուշից արիւնի հոտ է գալիս:

Զօգաս: Օրանացին էլ է գնացել:

Հիւսն: Դէ ուրեմն մենք բոլորովին անպաշտպան ենք:

Զօգաս: Կոմս Էգմոնտը դեռ այստեղ է:

Յետտէր: Փնոք Աստուծոյ. բոլոր սուրբերը նորան այնպէս զօրացնեն, որ ձեռքից եկածն անէ. նորա ձեռքից միայն կարող է մի բան դալ:

Փանդէն: (զալիս է): Կը գտնեմ վերջապէս մի զոյգ, որ ծա-
կերը դեռ մտած չլինի:

Յետտէր: Ենորհ արեք մեզ. ճանապարհներդ շարունակեցէք:

Փանդէն: Դուք քաղաքավարի չէք:

Հիւսն: Կոմսլիմէնտների ժամանակ չէ բնաւ. Ձեր կողմը էլի
քոր է զալիս, արդէն առողջացել էք:

Փանդէն: Հարցնում էք մի զինւորի նորա վէրքերի մասին:
Եթէ ես հարւածներին նշանակութիւն աւած լինէի, իմ օրումն
ինչնից մարդ դարձող չէր լինի:

Յետտէր: Իրերը կարող են աւելի ծանր կերպարանք ընդունել:

Փանդէն: Բարձրացող փոթորկից, ինչպէս երևում է, խղձալի
յողնածութիւն էք զգում ձեր անդամներում:

Հիւսն: Քո անդամները շուտով մի ուրիշ տեղ մարդութիւն
կ'անեն, եթէ հանգստանաս:

Փանդէն: Թշուռ մկներ, որոնք իսկոյն յուսահատում են,
երբ տան տէրը մի նոր կատու է ձանկում: Թէև մի փոքր այլ կերպ
բաց մենք կը շարունակենք այսուհետև մեր կենցաղավարութիւնը
առաջաց ալէս, անհոգ կացէք:

Հիւսն: Դու յանդուգն անպիտանն ես:

Փանդէն: Ապուշներն թաղաւոր. թող դքսին իւր բանուոր-
ծին: Ձեր կատուն այնպէս է երևում, կարծես մկների տեղ սատա-
նաներ լինի լալած և հիմա կարողանում չլինի մարսել: Դեռ թող
նորան: Նա էլ պէտք է ուտի, խմի, քնի, ինչպէս միւս մարդիկ:
Ես չեմ վախենում, եթէ միայն մենք ժամանակից օգուտ քաղենք:
Սկզբում բանը արագ է դնում. բաց յետոյ նա էլ կը գտնի, որ
աւելի լու է ապրել սեղանատանը իւղոտ պատառների մօտ, և
դիշերները հանգստանալ, քան թէ շտեմարանում հատ-հատ մկնե-
ր ալ: Կնացէք մի. ես ձանաչում եմ կառավարչապետներին:

Հիւսն: Այդպիսի մարդու համար ինչ ամէն բան անպատիժ է անցնում: Եթէ ես երբ և է այդպիսի բան ասած լինէի, մի րոպէ չի կարող ինձ ապահով համարել:

Փանդէն: Անհոգ կացէք. Աստուած երկնքում չի տեղեկանում ձեզ՝ ճճիներիդ՝ մասին, ուր մնաց ռեզկենտուհին:

Յետտէր: Մեղապարտ ուէի!

Փանդէն: Ես ճանաչում եմ ուրիշներին, որոնք լաւ էր, եթէ փոխանակ հերոսական քաջութեան՝ զերձակի արիւն ունենային երակներում:

Հիւսն: Դորանով ինչ էք ուզում ասել:

Փանդէն: Հ'ըմ. խօսէք կոմսի մասին է:

Յետտէր: Էգմոնտի. նա ընչից պէտք է վախենայ:

Փանդէն: Ես մի հէգ արարած եմ. և կարող էի ամբողջ տարի ապրել նորա մի երեկոյում կորցրածովը. բայց և այնպէս նա կարող էր տալ ինձ իւր մի ամբողջ տարւայ եկամուտը, եթէ իմ գլուխն ունենար մի քառորդ ժամ:

Յետտէր: Դու քեզ մեծ բան ես կարծում: Էգմոնտի մազերում աւելի խելք կայ, քան քո ուղեղում:

Փանդէն: Ճառում էք. բայց ոչ շատ նուրբ: Տէրերը խաբուում են ամենաառաջինը: Նա չպէտք է հաւատար:

Յետտէր: Ի՞նչ է դուրս տալիս: Այդպիսի մի քննչ:

Փանդէն: Հէնց որովհետեւ նա մի դերձակ չէ:

Յետտէր: Մուրտառ ուէի!

Փանդէն: Կը ցանկայի, որ նա գէթ մի ժամ ունենար իւր անդամներում ձեր սրտոտութիւնը, որը այնտեղ անհավատահոլութիւն պատճառէր և նորան այնքան զրգռէր, մինչև նա ստիպէր քաղաքից հեռանալ:

Յետտէր: Ձեր ասածները բոլորովին անհասկանելի են: Նա այնպէս ապահով է, ինչպէս աստղը երկնքում:

Փանդէն: Երբէք չի տեսել նոցա ընկնելիս. հետքն անգամ չի մնում:

Հիւսն: Իսկ ո՞վ է ուղղում նորան բան անել:

Փանդէն: Ո՞վ է ուղղում: Զինի՞ թէ դու ուղղում ես արգելել: Կուզե՞ս մի ապստամբութիւն չարուղանել, եթէ նոքա բռնին նոյնն:

Յետոտէր: Ա՛հ:

Փանղէն: Նորա խաթեր ձեր կողերից ձեռք էք ուզում քաշել:
Զօխտ: Ե՛հ:

Փանղէն: (նոցա խեղկատակելով): Ի՛հ, ո՛հ, ո՛հ... Կրկնեցէք բոլոր
բացականչութիւնները: Ասածս ասած է: Թող Աստուած պահապան
լինի նորան:

Յետոտէր: Ես սարսափում եմ ձեր անամօթութեան վրայ:
Այդպիսի մի ազնիւ, աննենգ մարդ պէտք է բանից վախենամ:

Փանղէն: Ստահակը ամեն տեղ օգտի կողմն է: Ամբաստանեալի
նստարանի վրայ՝ ծաղրում է դատաւորին. դատաւորի աթոռի
վրայ՝ հաճութեամբ ամբաստանեալին շինում է յանցաւոր: Ինձ
պատահել է արտագրել այնպիսի մի արձանագրութիւն, ուր մի
ոստիկան պալատից ստանում էր խոշոր գումար և գովասանք,
որովհետեւ մի ազնիւ թշուառի, իրանց ուղածի համեմատ՝ հարց ու
փորձով խաբեբայ էր դուրս բերել:

Հիւսն: Այս էլ պոչաւոր սուտ էր: Ի՞նչ կարելի է արդեօք
հարցութորձով դուր բերել, երբ մէկն անմեղ է:

Փանղէն: Հաստագլուխ: Որտեղ հարցութորձով բան չի կարելի
դուրս բերել, այնտեղ ներս են հալում: Շիտակութիւնը մարդու
անկշռադատ է դարձնում, նաև կամապաշտ: Նախ թեթև կերպով
են հարցնում. և ձերբակալւածը, հպարտ իւր իբր թէ վկայւած
անմեղութեան վրայ, ուղղակի պատմում է ամէնը, ինչ որ մի
հասկացող կը ծածկէր: Ապա հաւատի քննիչը պատասխաններից
նոր հարցեր է շինում և ուշք է դարձնում, թէ որտեղ մի չնչին
հակասութիւն է երևում, այնտեղից կապում է իւր ցանցը, — և
թողնում խեղճ ողորմելուն որ շփոթւի, — թէ այստեղ մի փոքր
աւելի, այնտեղ մի փոքր պակաս է ասել, կամ թէ, Աստուած ոչ գիտէ,
ինչու մի հանգամանք լռութեան է տւել, կամ մի որևէ տեղ վախեցել
է, և — մենք արդէն ուղիղ ճանապարհի վրայ ենք: Եւ ես ձեզ հաւա-
տացնում եմ, որ մուրացիկ պառաւանդներն աղբիւսից փալատները
այնքան հոգատարութեամբ չեն ժողովում, որքան մի այդպիսի
խարդախը չնչին, երկղիմի, եղծւած, խանդարւած, ճմուռած,
վերջացած, ծանօթ, առած ցուցմունքներից և հանգամանքներից
վերջը՝ մի ծիծաղալի խրուիլակ է շինում, որպէս զի իւր ամբաս-

տանեալին գէթ in effigie կարողանայ կախել: Եւ թող թշուառ-
կանը Աստծուն փառք տայ, եթէ իրան կախելը տեսնել կար-
դանայ:

Յետտէր: Լեզւանին է հա:

Հիւսն: Ճանճերի համար կարելի է, որ սէտք դայ, բայց բրէտ-
ները կը ծիծաղեն ձեր ոստայնի վրայ:

Փանզէն: Նայելով ինչ սարգեր են: Տեսէք. երկայն դուքսը մի
խաչասարդի պատկեր ունի, ոչ հաստափորի—նոքա այնքան վնա-
սակար չեն—այլ երկար ոտներով, բարակփորով, որը ուտելուց չի
կշտանում և քաշում է շատ նուրբ թելեր, բայց նոյնքան և մա-
ծուցիկ:

Յետտէր: Եզմոնտը ոսկեգեղմի ասպետ է, ով է կարող նորան
ձեռք տալ: Միայն իրան հաւասարներից կարող է նա դատուել.
միայն ամբողջ կարգից: Քո անսանձ ուէիւը, քո չար խիղճն ենքեղ
գայթակղեցնում դէպի մի այդպիսի դատարկախօսութիւն:

Փանզէն: Միթէ դորանով ես նորա վատն եմ՝ ուզում: Ինձ
համար ողջ մէկ է: Նա հիանալի տղամարդ է: Իմ բարեկամներից
մի զոյգին, որոնք ուրիշ տեղ արդէն կախած կը լինէին, նա բաց
է թողել՝ մէջքերնին լաւ ճիւղոտներ հասցնելով: Դէ՛ զնացէք,
զնացէք: Հէնց քեզ եմ խորհուրդ տալիս: Ահա էլի պահնորդներ են
երևում: Զի երևում, որ նոքա այնպէս շուտով մեզ հետ ընկերա-
կան թաս խմէին: Սպասենք և հանդարտ դիտենք: Ես արդ ծա-
խող կնքաւոր ունիմ և մի հօրեղբօր զոյգ աղջիկներ: Եթէ դոցա
մօտ նոքա կուշտ հաց ուտեն և էլի ձեռնասուն չդառնան, հապա
նոքա երկաթի ստամոքսով դայլեր են:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԵՍԱՐԱՆ

Կուէնքուրգեան պալատը: Դուքս Ալբայի ընակարանը

Սիւա եւ Դոմէց միմեանց հանդիպում են

Սիւա: Կատարե՞լ ես դուքսի հրամանները:

Դոմէց: Կէտ առ կէտ: Բոլոր օրակաւ պահնորդներին պատ-
փրած է որոշեալ ժամանակին դտնել զանազան տեղերում, ուր
նոցա նշանակել եմ: Նոքա առայժմ շրջում են՝ ըստ սովորութեան,

քաղաքի մէջ, կարգ պահպանելու համար: Ոչ մէկը չգիտէ միւսի մասին. ամէն ոք կարծում է, թէ պատւէրը միայն իրան է վերաբերում. և կարելի է յետոյ մի ականթարթում զօրաշղթայ կապել և պալատի բոլոր ճանապարհները բռնել: Գիտե՞ս դու այդ հրամանի պատճառը:

Սիլլա: Ես սովոր եմ կուրօրէն հնազանդելու. և զի աւելի հեշտ է հնազանդել, քան դուքսին, երբ շուտով հետեանքը ցոյց է տալիս, որ նա իրաւացի է հրամայել:

Գոմէց: Լճաւ, լճաւ. ինձ չես զարմացնի զորանով, որ դու այդպէս ծածկամիտ ու սակաւասօս ես նորա նման, որովհետեւ դու պէտք է միշտ նորա մօտ լինես: Բայց ինձ այդ օտարոտի է թւում, որովհետեւ ես սովոր եմ իտալական աւելի թեթեւ ծառայութեան: Հաւատարմութեամբ ու հնազանդութեամբ ես հինն եմ. բայց հիմա ես սովորել եմ շատախօսութեան և վիճաբանութեան: Դուք բոլորդ էլ լռակեաց էք և միշտ տխուր: Դուքսը իմ աչքում նմաւ նու՛մ է մի երկաթեայ աշտարակի, առանց դռան, որի համար պահնորդները պիտի թւեր ունենային: Նորիս ճաշի վրայ լսեցի, թէ ինչպէս նա մի ուրախ ու սիրալիր մարդու մասին ասում է, որ նա նման է վատ պանդոկի, օղի վաճառելու ցուցադրով՝ դատարկաշրջիկներին, մոլորացկաններին և դողերին ներս դրաւելու համար:

Սիլլա: Բայց մի՞թէ նա լռութեամբ չառաջնորդեց մեզ այստեղ:

Գոմէց: Դորա դէմ ոչինչ չունիմ ասելու: Անկասկած, ով վկայ էր նորա խելօքութեան, որով նա զօրքը Խալկից աջտեղ առաջնորդեց, նա բան տեսած մարդ է: Ինչպէս նա դուրս պրծաւ բարեկամի ու թշնամու, Ֆրանսիացոց, թազաւորականների և հերետիկոսների, Տվէյցարացիների և դաշնակիցների միջից հաւասարապէս, ամենախիստ կարգ պահպանեց և մի արշաւանք, որը այնպէս վտանգաւոր էին համարում, իմացաւ հեշտ և առանց խռնդոտի ղլուխ բերել: Մենք սովորելու արժանի շատ բան ենք տեսել:

Սիլլա: Մի՞թէ այստեղ ես ամէն ինչ հանդիստ ու խաղաղ էի: Այնպէս որ՝ կարծես ոչ մի ապստամբութիւն եղած չլինէր:

Գոմէց: Ասենք, մեր զաւուց առաջ էլ մեծ մասամբ խաղաղ էր:

Սիլլա: Նահանգներում աւելի ևս խաղաղացել են, և եթէ էլի մէկը շարժուած է՝ միայն փախչելու նպատակով է: Բայց դորա ճանապարհներն էլ շուտով կը կապի, կարծում եմ:

Գոմէց: Հիմա որ իսկապէս թագաւորի հաճութիւնը կը գրաւի:

Սիլլա: Իսկ մեզ համար ամենակարեւորը մնում է,—որ մէկը էլ նորա հաճութիւնն ստանանք: Նրբ թագաւորը այստեղ դայ, անկասկած անվարձ չեն մնայ դրքա ու նորա ներկայացրած մարդիկ:

Գոմէց: Հաւատում եմ թագաւորի գալուն:

Սիլլա: Այնքան պատրաստութիւններ են տեսնում, որ շատ ու շատ հաւանական է:

Գոմէց: Ինձ չեն համոզում դոքա:

Սիլլա: Դէ այդ մասին մի՛ խօսիլ զոնէ: Որովհետեւ, եթէ թագաւորի կամքն էլ չլինէր զալ, այսքանը հօ անկասկած է, որ մարդ պէտք է հաւատայ:

Փերդինանդ (մտնում է): Հայրս դեռ դուրս չի եկել:

Սիլլա: Նորան ենք սպասում:

Փերդինանդ: Իշխանները շուտով այստեղ կը լինեն:

Գոմէց: Այսօր են գալիս:

Փերդինանդ: Օրանացին և Էդմոնտը:

Գոմէց: (Սիլլային ցածր): Հիմա մի քիչ զլխի եմ ընկնում:

Սիլլա: Դէ այդ քեզ համար պահիր:

(Գուրք Ալբան մտնում է. նորա մտնելու եւ առաջ գնալու հետ՝ միսսնորք յետ են քաշւում):

Ալբա: Գոմէց:

Գոմէց: (Առաջ գալով) Տէր իմ:

Ալբա: Պահնորդները բաժանել ու կարգադրել ես:

Գոմէց: Ամենաճշտօրէն: Յերեկաջ պահնորդները...

Ալբա: Բաւական է: Դալանում կը սպասես: Սիլլան քեզ կ'ասէ բոպէն, երբ դու պէտք է նոցա հաւաքես, պալատը տանող ճանապարհները պահնորդներով բռնես: Մնացածը զիտես:

Գոմէց: Այո՛, տէր իմ: (Գնում է):

Ալբա: Սիլլա:

Սիլլա: Այստեղ եմ:

Ալբա: Ամենը, ինչ որ վաղուց ի վեր քեզանում զնահասել

եմ—քաջութիւն, վճռականութիւն և սկսածն անխափան դուրս
բերելը—ցոյց տուր այսօր:

Սիլւա: Շնորհակալ եմ ձեզանից, որ ինձ առիթ էք տալիս
ցոյց տալու, որ ես հինն եմ:

Ալլա: Նէսց որ իշխանները ներս մտնեն ինձ մօտ, դու շտա-
պիր իսկոյն Եգմոնտի դրագօնին ձերբակալելու: Միւս նշանակածնե-
րին ձերբակալելու համար բոլոր պատրաստութիւնները տեսել ես:

Սիլւա: Վստահացիր մեզ: Նոցա ճակատագիրը, ինչպէս ճիշտ
հաշված արեգակնային խաւարումն, կը կատարւի կէտ առ կէտ և
սարսափելի կերպով:

Ալլա: Դու նոցա ճիշտ դիտել ես տւել:

Սիլւա: Բոլորին: Եգմոնտին ամենից առաջ: Նա միակն է,
որը քո այստեղ լինելուց ի վեր չի փոխել իւր վարմունքը: Ամբողջ
օրը մի ձիուց միւսին է թռչում, հիւրեր է հրաւիրում, սեղանի
վրայ միշտ ուրախ է և զարճախօս, խաղում է, նետում է, և
զիշերները սլիւում է սիրեկանի մօտ: Միւսներն՝ ընդհակառակը,
նկատելի միջադարձար են արել իրանց կենցաղավարութեան ձևի
մէջ. նոքա տանն են մնում: Եւ նոցա զոներն այնպէս են, կար-
ծես տանը հիւանդ լինէր:

Ալլա: Ուստի շուտ, քանի դեռ նոքա բարեբախտաբար չեն
առողջացել:

Սիլւա: Ես կը կանգնեցնեմ նոցա: Ձեր հրամանով մենք նոցա
մեծամեծ պատիւներ կը տանք: Նոքա սոսկում են: Քաղաքագիտո-
րէն նոքա երկչոտ շնորհակալութիւն են անում, զգում են, որ
ամենալաւը—փախչելն է, բայց ոչ մէկը չի համարձակում մի
քայլ անել: Նոքա զանդաղում են, միանալ չեն կարողանում, իսկ
առանձնակի մի որ և է համարձակ քայլ անելուց էլ յետ է պա-
հում նոցա ընկերական ոգին: Նոքա սիրով ուզում են ամեն մի
կասկածից ազատուել, բայց աւելի կասկածաւոր են դարձնում
իրանց: Ուրախութեամբ տեսնում եմ արդէն Ձեր ողջ նախագիծը
կատարւած:

Ալլա: Ես ուրախ եմ միայն կատարածի համար, և այն էլ
ոչ հեշտ. որովհետեւ միշտ մնում է դեռ էլի մի բան, որ մեզ մտա-
ծել և հոգս քաշել է տալիս: Բախտն իրատաճի է. յաճախ ստորը:

չնչինը—ազնւացնում է, իսկ լաւ նախամտածած գործերը՝ մի անարգ ելքով անպատուում: Մնացիր, մինչև իշխանները գան, ապա Դոմէցին պատէր, սուր փողոցները բռնել, իսկ ինքդ շտապիր ձերբակալելու Էգմոնտի գրագրին և բոլոր նշանակւածներին: Երբ կատարւած լինի այս, եկ աւստեղ և յայտնիր որդուս, որ նա այդ լուրը խորհրդարանում ինձ հասցնի:

Սիլւա: Ես յոյս ունիմ, որ այս երեկոյ Ձեր առաջ պարզերես կը լինեմ: (Ալբան մօտենում է իւր որդուն, որը մինչև այժմ կանգնած էր դաշնում: Յածր): Ես չեմ վստահանում խոստովանել, բայց յոյսս տատանւում է: Ես տեսնում եմ առաջս ոգիներ, որոնք լուռ և մտայոց կշռում են սև նժարներում իշխանների և շատ հազարաւորների բախտը: Դանդաղ վեր ու վեր է անում լեզուս: Դատաւորները, երևում է, խորասուզւած են մոքի մէջ: Վերջապէս իջնում է մէկ նժարը, բարձրանում է միւսը բախտի քմահաճութեամբ—և վճռւած է: (Դնում է):

Ալբա: (Ֆերդինանդի հետ առաջ դալով), Ինչպէս գտար քաղաքը: Փերդինանդ: Ամեն ինչ կատարւած է: Ես՝ իբրև թէ ժամանակ անցկացնելու համար, ձիով զբօսնում էի փողոցն ի վայր, փողոցն ի վեր: Ձեր լաւ բաժանած պահնորդները այնպէս լարւած են պահում երկիւղը, որ ոչ մէկը չի համարձակւում ծալտուն հանել: Քաղաքը նման է մի դաշտի, երբ հեռից փայլում է կայծակը. չեն նկատւում ոչ թռչուն, ոչ անասուն, բացի՝ որոնք շտապով դէպի մէկ ապաստանարան են ուզում:

Ալբա: Քեզ ուրիշ ոչինչ չպատահեց:

Փերդինանդ: Էգմոնտն էր մի քանիսի հետ ձին հեծած դէպի շուկան արշաւում: Մենք միմեանց բարեկեցինք: Նա մի վայրագ ձի ունէր, որը ես ստիպւած էի գովել: «Շտապէնք մեր ձիերը վարժեցնելու, շուտով պէտք կ'ունենանք—կանչեց դէպ ինձ: Նա ինձ այսօր նորից կը տեսնի,—ասաց նա,—և գալիս է Ձեր պահանջման համեմատ՝ Ձեզ հետ խորհրդակցելու:

Ալբա: Նա քեզ նորից կը տեսնի:

Փերդինանդ: Իմ այստեղ ճանաչած բոլոր ասպետների մէջ նա ինձ ամենից շատ է դուր գալիս: Երևի բարեկամներ կը դառնանք:

Ալբա: Դու դեռ ևս չափազանց շտապող և անհափ անզգոյշ

ես. դեռ նկատում եմ քո մէջ մօրդ թեթևամտութիւնը, որը նորան աջնպէս անպայման իմ գիրկը նետեց: Քանի քանի վտանգաւոր յարաբերութիւնների մէջ ես մտել շտապով՝ արտաքինից շլացած:

Փերդինանդ: Զէր հրամանին ես միշտ հնազանդ եմ գտնւած:

Ալըա: Քո երիտասարդ արեան ներում եմ այս թեթևամտ բարեկամութիւնը, այս անզգոյշ զւարթամտութիւնը: Միայն դու մի մոռանալ թէ ես ինչ գործի եմ ուղարկւած և թէ դորանից ես քեզ ինչ մաս կ'ուզէի հանել:

Փերդինանդ: Յիշեցրէք ինձ և միք խնայիլ, երբ կարեւոր էք համարում:

Ալըա (կարճատեւ լռութենից յետոյ): Որդեակ իմ:

Փերդինանդ: Հայր իմ:

Ալըա: Ետևով կը գան իշխանները—Օրանացին և Էդմոնդ կը գան: Անվտահուլութիւնից չէ, որ քեզ հիմա նոր եմ յայտնում այն, ինչ որ պէտք է կատարի: Նոքա այստեղից այլ ևս չեն դուրս գնալու:

Փերդինանդ: Այդ ինչ միտք է:

Ալըա: Վճուած է նոցա բռնել—Դու զարմանում ես: Լսիր անելիքդ: Պատճառներն այն ժամանակ կ'իմանաս, երբ իրողութիւնը կատարւած կը լինի: Հիմա այլ ևս ժամանակ չի մնում այդ բացատրելու: Քեզ հետ միայն կ'ուզէի ամենամեծ և ամենախորհրդաւոր բանի մասին խօսել: Մի ամուր կապ պահում է մեզ միասին շղթայած: Դու ինձ համար թանկ ես և սիրելի: Քեզ վրայ կ'ուզէի ես ձգել բոլոր ծանրութիւնը: Ես չէի կամենալ քո մէջ տպաւորել միմիայն հնազանդելու սովորութիւնը, այլ և հրամայելու, արտայայտելու, գործադրելու զգացմունքն էլ կ'ուզէի քո մէջ պատւաստել: Քեզ ամենայաւը, ինչ որ ունիմ, օժիտ տալ, որ եղբայրներիդ մէջ մտնելիս՝ ամաչելու տեղիք չունենաս:

Փերդինանդ: Ի՞նչ ասես, որ ես քեզ պարտաւորն չեմ լինիլ այդ սիրոյ համար, որը դու միայն դէպ ինձ ես տածում. մինչ քո առաջ մի ամբողջ պետութիւն է զողում:

Ալըա: Դէ լսիր, թէ ինչ պէտք է արած: Հէնց որ իշխանները ներս մտնեն, պալատի բոլոր մուտքերը կը բռնեն: Այդ մասին կարգադրել է Դոմէցը: Սիւլան կը շտապի ձերբախալելու Էդ:

մոտի գրագրին՝ ամենակատարածաւորներին հետ միասին: Իսկ դու պահնորդներին դարպասում՝ և բակերում կարգի կը պահես: Ամենից առաջ այդ մերձակայ սենեակում պահնորդներ ղիր ամենավստահելի մարդոց, ապա մնացիւր դաւանում, մինչև Սիլւան յետ գայ, և բերինձ մի որ և է թղթի կտոր ի նշան, որ նորա պատուէրը կատարւած է. ապա մնացիւր գաւթում, մինչև Օրանացին հեռանայ, ու նորան հետեւիր. ես կը պահեմ Եգմոնտին այստեղ՝ իբրև թէ նորա հետ էլի խօսելու բան ունենայի: Դաւանի ծայրում պահանջիր Օրանացու սուրը, մօտ կանչիր պահնորդին, բռնիր շուտ ամենավտանգաւոր մարդուն, իսկ ես կը բռնեմ Եգմոնտին այստեղ:

Փերդինանդ: Հնազանդուում եմ, հայր իմ. բայց առաջին անգամն այսպէս խոցւած սրտով և անձկութեամբ:

Ալլա: Ես այդ ներում եմ քեզ: Կեանքումդ այդ առաջին ամենամեծ օրն է:

Սիլւա (ներս է գալիս): Անտէրպէնից սուրհանգակ: Ահա Օրանացու նամակը: Նա չի գալիս:

Ալլա: Սուրհանդակն էր ասում այդ:

Սիլւա: Ո՛չ. սիրտս է վկայում:

Ալլա: Քո բերանով խօսում է իմ չար հրեշտակը: (Նամակը կարդալուց յետոյ նշան է անում երկուսին, նոքա դաւաններն են քաշւում, ինքը միայնակ է մնում բեմի առաջին մասում). Նա չի գալիս: Մինչև վերջին րոպէն յետաձգում է իւր միտքը պարզ արտայայտել: Նա համարձակւում է չգմը: Այսպէս ուրեմն՝ այս անգամ, հակառակ ենթադրութեանս, խելօքը բաւականին խելօք էր՝ խելօք չլինելու չափ: Ժամացրը շարժւում է. էլի սլաքի մի փշքը ճանապարհ—և մի մեծ գործ կամ գլուխ է բերւած, կամ կորցրած, անդարձ կորցրած, որովհետև էլ ոչ նորից ձեռք ձգելու է, ոչ էլ ծածկելու: Ես վաղուց ամենը հասուն կերպով կշռադատել էի. և այդ հանգամանքն էլ աչքի առաջ էի ունեցել ու վճռել, թէ այս դէպքում ինչ պէտք էր արած. իսկ հիմա, երբ գործելու ժամանակ է, հազիւ եմ դիմադրում, որ թերն ու դէմը նորից հոգուս մէջը չտատանւեն: Արդեօք լավ է միւսներին բռնել, երբ նա իմ ձեռից դուրս պրծնի: Յետաձգեմ և թողնեմ Եգմոնտին իւրացիներին հետ, այնքանի հետ դուրս սկսել, որոնք միմիայն հէնց այսօր են գուցէ

ձեռքումս: Ուրեմն բախտը քեզ վրայ էլ է բռնանում, դու անբռնաբարելիդ: Ի՞նչ երկար մտածած, ի՞նչ լաւ պատրաստած, ի՞նչ սիրուն նախագիծ: Յոյսը որքան մօտ էր նպատակին: Եւ այդ վճռական րոպէին երկու չարիքի մէջն ես: Ինչպէս քւէտուփի մէջ՝ ձեռքդ մեկնում եսդէպի մութ ապագան. ձեռքդ ընկածը գլորւում է, առանց քո գիտութեան, թէ արդեօք սպիտակ է, թէ սև: (Նու ուշադիր է դառնում ինչպէս մէկը, որ մի բան է լսում, եւ մօտենում է պատուհանին): Նա է այս.— Էգմոնտը: Ձիդ քեզ այդպէս հեշտ ներս բերեց և չխրտնեց արեան հոտից և սուսերամերկ Ոգուց, որը դռան մօտ քեզ ընդունում է: Իջիր: Ահա դու հիմա մի ոտով գերեզմանումս ես. ահա և երկուսով: Այո, գուրգուրիր դորան և մէջքը շոյիր իւր վերջին սրտոտ ծառայութեան համար:— Ել ինձ ոչ մի ընտրութիւն չի մնում: Այսպիսի կուրութեամբ, ինչպէս Էգմոնտն է այստեղ մօտենում, նա չի կարող երկրորդ անգամ իրան քո ձեռք մատնել: Լսեցէք: (Ֆերդինանդն ու Սիլւան մօտենում են): Վանէք, ինչ որ հրամայեցի, ես իմ վճիռը չեմ փոխելու: Ես կը բռնեմ, ինչպէս կարող եմ, Էգմոնտին, մինչև դու Սիլւայից լուր բերես: Ապա մնացիր մօտիկ: Քեզանից էլ է բախտը յափշտակում ամենամեծ ծառայութիւնը— թագաւորի ամենամեծ թշնամուն քո ձեռով բռնելը: (Սիլւային): Շտապիր: (Ֆերդինանդին): Գնա նորա առաջ: (Արան մնում է միայնակ մի բանի վայրկեան եւ լուռ զնում-զալիս):

Էգմոնտ: (ներս է գալիս): Ես դալիս եմ թագաւորի հրամանը լսելու, տեղեկանալու թէ ինչ ծառայութիւն է պահանջում մեր հաւատարմութիւնից, որը նորան յաւիտեան նւիրած կը մնայ:

Ալըա: Նա ցանկանում է նախ և առաջ ձեր խորհուրդը լսել:

Էգմոնտ: Ի՞նչ առարկայի մասին: Օրանացին էլ է դալու: Ես նորան այստեղ էի կարծում:

Ալըա: Յաւում եմ, որ հէնց այս ծանրակշիռ ժամին նա բացակայ է: Ձեր խորհուրդը, ձեր կարծիքն է ուզում լսել թագաւորը, թէ ինչպէս պէտք է այս նահանգները նորից խաղաղացնել: Այո, նա յոյս ունի, որ դուք զօրեղ աջակցութեամբ կ'օգնէք նորան այս անհանգստութիւնները խաղաղացնելու և նահանգներում կարգը կատարեալ և յարատեւ անելու:

Էգմոնտ: Դուք ինձնից աւելի լաւ կարող էք գիտենալ, որ

ամեն ինչ բաւականին խաղաղացրած է. այն, աւելի ևս խաղաղացրած էր, մինչ նոր զինւորների երևալը երկիւղով ու հոգսերով պղտորեց նոցա մոքերը:

Ալքա: Դուք, երևում է, ուզում էք հասկացնել, որ ամենից լաւն այն եղած կը լինէր, եթէ թագաւորը ամենեւին ինձ այնպիսի մի զիրքում դրած չլինէր, որ ձեզ հարց տայի:

Էզմոնտ: Ներեցէք: Թէ թագաւորը պէտք է զօրք ուղարկած լինէր, թէ միայն նորա մեծաշուք ներկայութեան զօրութիւնը աւելի զօրեղ չէր ազդած լինիլ արդեօք—այդ դատելն իմ գործը չէ: Զօրքը այստեղ է, ինքը—ոչ: Բայց մենք պէտք է շատ ապերախտ, մոռացկոտ լինենք, եթէ չյիշենք, թէ որքան մենք պարտական ենք ռեզենտուհուն: Խոստովանում ենք, որ նա իւր՝ որքան խելօք, նոյնքան և քաջ վարմունքով, ուժով և հեղինակութեամբ, համոզելով և խորամանկութեամբ ապստամբներին խաղաղացրեց և, ի զարմանս աշխարհի, մի ապստամբ ժողովրդին սակաւ ամիսների ընթացքում ճանաչել տւեց նորա պարտաւորութիւնները:

Ալքա: Ես այդ չեմ ուրանում: Խռովութիւնը հանգստացրած է, և ամենքն իրանց հնազանդութեան սահմանը մտած են երևում. բայց ամեն մէկի քմահաճութիւնից չէ կախւած թողնել այդ սահմանը: Ո՞վ պէտք է ժողովրդին արդեւէ ապստամբել: Ո՞ր է նորան խափանող ոյժը: Ո՞վ է երաշխաւորում մեզ, որ նոքա այնուհետև հաւատարիմ և հպատակ կը մնան: Նոցա բարի կամքն է բոլոր զբաւականը, որ մենք ունինք:

Էզմոնտ: Բայց միթէ մի ժողովրդի բարի կամքը ամենաապահով և ամենաազնիւ զբաւականը չէ: Աստուած վկայ, որ մի թագաւոր այն ժամանակ կարող է իրան աւելի ապահով զգալ, երբ կանգնած են ամենքը մէկի և մէկն ամենքի համար. աւելի ապահով՝ ընդդէմ ներքին և արտաքին թշնամիներին:

Ալքա: Հիմա դուք ուզում էք համոզել մեզ, որ այստեղ հիմա այդպէս է:

Էզմոնտ: Եթէ թագաւորը մի ընդհանուր ներողութիւն հրատարակէր, նա կը խաղաղացնէր մոքերը, և շուտով կ'երևար, ինչպէս հաւատարմութիւնն ու սէրը վստահութեան հետ նորից վերադառնում են:

Ալըա: Եւ ամեն ոք, որը թագաւորի մեծութիւնը, կրօնի սրբութիւնը անպատել է, արձակ համարձակ շրջէր, ապրէր ուրիշներին իբրեւ պատրաստի օրինակ, թէ ինչպէս հրէշաւոր յանցանքներն անպատիժ են մնում:

Էզմինտ: Բայց անմտութեան ու արբեցութեան մի յանցանք աւելի լաւ չէ ներել, քան անգութ կերպով պատժել, մանաւանդ ուր այդպիսի հաստատ յոյս, ուր հաւաստիութիւն կայ, որ չարիքն էլ չի կրկնուել: Թագաւորներն այդպիսով աւելի ապահով չէն: Ներկայ և տագնայ սերնդից չէն գնահատուիլ ու գովուիլ նոքա, որոնք կարողացել են իրանց պատւին հասած վիրաւորանքը ներել, ափսոսալ և արհամարհել: Նոքա հէնց նորա համար չեն Աստուծոյ հաւասար ընդունուում, որը շատ և շատ մեծ է, քան եթէ ուղենար ամեն սրբապղծութեան վրէժխնդիր լինել:

Ալըա: Հէնց դորա համար էլ պէտք է թագաւորը Աստուծոյ և կրօնի արժանաւորութեան, իսկ մենք՝ թագաւորի հեղինակութեան համար պատերազմենք: Ինչ որ պետն արհամարհում է պատժել, մեր պարտքն է վրէժխնդիր լինել: Անպատիժ, ըստ իմ կարծեաց, պէտք է ոչ մի յանցանք չմնայ:

Էզմինտ: Կարծում ես թէ դու նոցա բոլորովին կը հասնես: Ամեն օր չի՞ լսում, թէ երկիւղը նոցա դէս ու դէն է ցրում և երկրից դուրս քշում: Հարուստներն իրանց ստացւածները, իրանց որդիներին, բարեկամներին կ'առնեն կը փախցնեն: աղքատն իւր օգտակար ձեռները հարկանին կ'առաջարկի:

Ալըա: Նոքա կ'անեն, եթէ նոցա չկարողանան արգելել: Ուստի և թագաւորը պահանջում է իւրաքանչիւր իշխանից խորհուրդ և գործ, լրջութիւն ամեն կուսակալից, բայց ոչ պատմութիւն: Թէ բանն ինչպէս է, ինչպէս կը լինէր, եթէ թողնէին շարունակելու իւր նախկին ձևով: Մէկ չարիքի դէմ կանգնել նայել, յոյս սերով իրան խաբել, իրան ժամանակի բերմունքի յանձնել, մէկ մէկ վրան յարձակել, ինչպէս բարեկենդանի խաղերում, այնպէս որ աղմուկ լինի և երևայ թէ մի բան են շինում, երբ ոչինչ չէ շինում—այդ չի նշանակում կասկածանքի տակ գցել իրան, թէ զլարձութեամբ ես տեսնում այդ ապստամբութիւնը, որը կ'ուզէի թէ և ոչ յարուցանել, բայց գէթ սիրով նայե՛ր:

Էզմինտ: (տրամադիր է բարկանալ, բայց իրան հաւաք է պահում, մի փոքր լռելուց յետոյ խօսում է նստած): Ամեն դիտաւորութիւն անյայտնի է լինում և շատ մարդոց դիտաւորութիւն կարելի է չար մեկնել: Մարդ ստիպւած է, օրինակ, ամեն կողմից լսելու, թէ թագաւորի դիտաւորութիւնն այնքան նահանգները միաձև և պարզ օրէնքների համեմատ կառավարելը չէ, կրօնի վեհութիւնն ապահովելը և իւր ժողովրդին մի ընդհանուր խաղաղութիւն տալը չէ, որքան աւելի նոցա անպայման նւաճելը, նոցա հին իրաւունքները չափշտակելը, իրան նոցա կալաւածների տէր դարձնելը, սահմանափակել ազնւականութեան գեղեցիկ իրաւունքները, որոնց համար և եթ ազնւականութիւնը կարող է նորան ծառայել, նորան նւիրել իւր կեանքն ու արեւը: Կրօնն, ասում են, մի հոյակապ գործ է, որի յետեւը մարդ ամեն վտանգաւոր միտք աւելի հեշտ կարող է չղանալ: Ժողովուրդը ծունկ է չոքում, աղօթում նկարած սուրբ նշանին, իսկ յետեւ դարան է մտած թռչնորսը, բրն ուզում է նոցա որսալ:

Ալըա: Այս պէտք է լսեմ ես քեզնից:

Էզմինտ: Ինձնից, բայց ոչ իմ մտածմունքները, այն միայն, ինչ որ երբեմն այստեղ, երբեմն այնտեղ մեծ ու փոքր, խելօք ու խելաւ խօսում ու արձակ տարածում են: Նիդերլանդիները վախենում են մի կրկնակի լծից: Եւ ո՞վ է երաշխաւորում նոցա ազատութեան մասին:

Ալըա: Ազատութիւն. սիրուն խօսք, երբ մարդ ուղիղ հասկանայ: Ի՞նչ ազատութիւն են ուզում: Ի՞նչ է ամենաազատի ազատութիւնը.—գործել իրաւը—բայց թագաւորը այդ չի արգելիլ: Ոչ, ոչ, նոքա իրանց ազատ չեն համարում, երբ չեն կարող վնասել թէ իրանց և թէ ուրիշներին: Աւելի լաւ չէր լինիլ հրաժարել, քան այդպիսի մի ժողովուրդ կառավարել: Երբ նեղում են արտաքին թշնամիները, որոնց մասին ոչ մի քաղաքացի չի մտածում, այլ միայն իւր մերձաւորով է զբաղւած, և թագաւորը պահանջում է օգնութիւն, այն ժամանակ նոքա միմեանց հետ զժուռում են, դաւաճանելով պետութեան՝ միանում են թշնամիների հետ: Աւելի լաւ չէ նոցա այնպէս սահմանափակել, որ կարելի լինի պահել, ինչպէս երեսաներին, և, ինչպէս երեսաներին՝ ապաջնորդել դէպի իրանց

բարին: Հաւատո՞ւ ինձ, որ ամբողջը չի ծերանում, չի խելօքանում, ամբողջը միշտ մնում է երեսնայամիտ:

Էզմոնտ: Ինչպէս սակաւ է պատահում որ մի թաղաւոր խելքի է գալիս: Բայց աւելի լաւ չէ որ շատերը շատերին վստահանային, քան մէկին. և ոչ անգամ մէկին, այլ այդ մէկի քերին, ժողովրդին, որը ծերանում է իւր տիրոջ աչքն ու ունքը պահելով: Նա միայն իրաւունք ունի խելօք լինելու:

Ալբա: Գուցէ հէնց նորա համար, որովհետեւ նոքա իրանց կամքին չեն թողած:

Էզմոնտ: Եւ դորա համար էլ ոչ ոք չէր ուզենալ յօժարաբար իրան յանձնել նոցա տնօրինութեանը: Քո՞ղ անեն, ինչ ուզում են: Քո հարցին պատասխանել եմ և կրկնում եմ.—Անկարելի է. չի լինիլ: Ես ճանաչում եմ երկրացիներին: Նոքա Աստուծոյ հողը կոխելու արժանի մարդիկ են. իւրաքանչիւրը պինդ իւր համար, մի փոքրիկ թաղաւոր, տոկուն, գործոն, ընդունակ, հաւատարիմ, յարած հին բարքերին: Դժար է նորա վստահութիւնը գրաւել, բայց հեշտ է պահպանել: Յամառ և աննկուն: Նոցա ճնշել կարելի է, բայց նւաճել—ոչ:

Ալբա: (Այդ միջոցին մի քանի անգամ շուրջն է նայում): Եւ դու կարո՞ղ պիտի լինէիր այդ բոլորը թաղաւորի ներկայութեամբ կրկնել:

Էզմոնտ: Աւելի վատ, եթէ նորա ներկայութիւնն ինձ վախեցնէր. աւելի լաւ նորա համար, նորա ժողովրդի համար, եթէ նա ինձ սիրտ տար, եթէ նա ինձ վստահութիւն ներշնչէր դեռ աւելի շատն ասելու:

Ալբա: Ինչ որ օգտակար է, ես էլ եմ կարող լսել նորա նման:

Էզմոնտ: Ես նորան կ'ասէի.—Հեշտ կարող է հովիւը ոչխար ների մի ամբողջ հօտ իւր առաջը քշել. եղբ քաշում է իւր արօրն առանց ընդդիմադրութեան. բայց երբ ուզում ես մի ազնիւ ձի հեծնել, պէտք է նորա բնոյթին յարմարեաս. նորանից ոչ մի անխելք բան, ոչինչ անխելք կերպով չպահանջես: Դորա համար և ցանկանում է քաղաքացին իւր հին սահմանադրութիւնը պահպանել, իւր հայրենակիցներից կառավարել, որովհետեւ նա գիտէ, թէ ինչպէս պէտք է առաջնորդի, որովհետեւ կարող է նոցանից յաւաստի անշահանքութիւն և իւր վիճակին մասնակցութիւն:

Ալըա: Եւ պետք պէտք է իշխանութիւն չունենայ այս վա-
ղեմի սովորութիւնը փոփոխելով. և ուղղակի այս չպիտի լինէր
նորա ամենասիրուն արտօնութիւնը: Ի՞նչ կայ մնացուն այս աշ-
խարհում, որ մի պետական կարգադրութիւն կարողանայ մնալ:
Որոշեալ ժամանակամիջոցում միթէ՞ ամեն յարաբերութիւն չպէտք է
փոխուի: Եւ մի հին կազմակերպութիւն դորա համար չի՞ կարող
ուղղակի հաղարաւոր չարիքի պատճառ գառնալ, որովհետեւ ժո-
ղովրդի ներկայ վիճակին լիովին չէ համապատասխանում: Ես վա-
խենում եմ, որ գուցէ այս հին իրաւունքները նորա համար են
հաճելի, որովհետեւ կազմում են թագստոցներ, որոնց մէջ խելօքը,
ուժեղը՝ ի վնաս ժողովրդի՝ կարող է թազէն, կամ միջից դուրս
պրծնել:

Էզմիհնտ: Իսկ բարձրագոյն իշխանութեան անսահման ձեռն-
դրութիւնները և այս քմահաճ փոփոխութիւնները, մի՞թէ սոքա
նշաններ չեն, թէ մէկն ուղղում է անել այն, ինչոր հոգարներն
իրաւունք չունին անելու: Նա կամենում է միայն իրան ազատ
դարձնել, որ կարողանայ իւր ամեն մի ցանկութեանը յագուրդ
ուալ, իւր ամեն մի դիտաւորութիւնն ի կատար ածել: Եւ եթէ
մենք նորան, այդպիսի բարի և իմաստուն թագաւորին՝ բոլորովին
վստահանայինք, երաշխաւորում է նա մեզ և իւր յաջորդների հա-
մար, որ նոցանից ոչ մէկը առանց ակնածութեան և առանց խնա-
խելու չի կառավարիլ: Ո՞վ կ'աջատէ մեզ այն ժամանակ կատարեալ
քմահաճութիւնից, եթէ նա իւր ծառաներին, իւր մերձաւորնե-
րին ուղարկէր, որոնք առանց երկիրն ու նորա կարիքը ճանաչելու՝
լստ իրանց քմահաճութեան ձեռնին ու կտրէին, ոչ մի ընդդիմու-
թիւն չգտնէին և ամեն պատասխանատուութիւնից իրանց ազատ
համարէին:

Ալըա (որը այդ միջոցին էլի շուրջն էր նայում): Դորանից էլ աւելի
բնական բան չկայ, քան որ մի թագաւոր կամենում է լինել ինքն-
իշխան, և իւր հրամաններն ամենայն սիրով նոցա է յանձնում
կատարելու, որոնք նորան ամենայն սիրով են հասկանում և հաս-
կանալ ուղղում, և որոնք նորա կամքն անպայման կատարում են:

Էզմիհնտ: Նոյնքան բնական է և՛ այն, որ քաղաքացին ու-
ղում է կառավարել նորա միջոցով, որը նորա հետ ծնւել ու սնւել

է, որը նորա հետ նման գաղափար ունի կազմած իրաւի ու անի-
րաւի մասին, որին նա կարող է ընդունել եղբօր տեղը:

Ալբա: Եւ սակայն՝ ազնւականութիւնն իւր այս եղբայրներին
շատ անհաւասար է մասնակից արել:

Էզմոնտ: Այդ դարերից առաջ է պատահել և հիմա առանց
նախանձի տանում են այդ: Բայց եթէ նոր մարդիկ՝ առանց կա-
րիքի, ուղարկէին, որոնք կամենային երկրորդ անգամ՝ ի հաշիւ
ազգի, հարստանալ. եթէ մարդ տեսնի իրան մի խիստ, յանգուզն,
անպայման շահախնդրութեան զոհ գնալիս, այս այնպիսի մի խոռ-
ութիւն առաջ կը բերէր, որ այնպէս հեշտ ինքն իւր մէջ չի լուծւիլ:

Ալբա: Դու ինձ ասում ես այն, ինչ որ չպիտի լսէի: Ծն էլ
եմ օտարական:

Էզմոնտ: Եթէ այդ ասում եմ քեզ երեսիդ, այդ ցոյց է տա-
լիս, որ քեզ չունիմ աչքի առաջ:

Ալբա: Եւ ոչ այդպէս կ'ուզենայի քեզնից լսել այդ: Թագա-
ւորը ուղարկեց ինձ այն յուսով, որ ես այստեղ ազնւականութեան
աջակցութիւնը պիտի գտնէի: Թագաւորի ասածն ասած է: Թա-
գաւորը խոր կշռադատելուց յետոյ տեսել է, թէ ինչ է նպատա-
ւոր մի ժողովրդի. իրերը չեն կարող մնալ ու շարունակել, ինչ-
պէս մինչև հիմա: Թագաւորի դիտաւորութիւնն է նոցա սահմա-
փակել՝ իրանց իսկ սեպհական օգտի համար. նոցա սեպհական փըր-
կութիւնը, եթէ այլ կերպ չի կարելի, զօրով ընդունել տալ նրանց. վնաս-
ակար քաղաքացիներին զոհել, որպէս զի մնացածները խաղաղութիւն
դռնեն, կարողանան մի իմաստուն կառավարութեան բարիքը վա-
ջելել: Այս է նորա վճիռը: Այս բանն ազնւականութեանը յայտնե-
լու հրամանն ունիմ: Եւ խոհուրդ եմ պահանջում յանուն նորա, թէ
«ինչպէս» և ոչ թէ «ինչ» պէտք է անել, որովհետև «ինչ»-ը նա է վճռել:

Էզմոնտ: Դժբախտաբար քո խօսքերը արդարացնում են ժո-
ղովրդի սարսափը, ընդհանուր սարսափը: Որովհետև նա այնպէս է
վճռել, ինչպէս ոչ մի իշխան չպիտի վճռէր: Իւր ժողովրդի ոյժը
նոցա սրտերը, այն գաղափարը, որ նոքա իրանց մասին կազմել
են, ուղղում է նա թուլացնել, ճնշել, խորտակել, որպէս զի կարո-
ղանայ հեշտ կառավարել: Նա կամենում է նոցա ինքնուրոշնու-
թեան ներքին ծուծը վիճացնել՝ անկասկած նոցա բախտաւորաց-

նեղու զիտաւորութեամբ: Նա կամենում է նոցա ոչնչացնել, որպէս զի նոքա մի ինչ գառնան, մի ուրիշ ինչ: Ո՛հ... եթէ նորա զիտաւորութիւնը բարի է, ապա սխալ ճանապարհ է բռնել: «Թագաւորին» չեն ընդդիմադրում, այլ հակառակում են: Բայց թագաւորին միայն, որը առաջին դժբախտ քաջն է անում զէպի մի սխալ ճանապարհ:

Ալլա: Փնչալէս որ զո՛ւ ես մտադրեա՞ծ, երևում է, զուր փորձ է մեր միաբանել կամենալը: Դու թագաւորի մասին աննշան՝ և նորա խորհրդականներին մասին—անարգական համարումն ունիս, եթէ կարծում ես, որ այս ամենն արդէն չի մտածեա՞ծ, դատեա՞ծ ու կշռադատեա՞ծ: Ես ոչ մի պատէր չեմ ստացել մէկ էլ նորից քննելու ամեն թեր ու դէմ: Հնազանդութիւն եմ պահանջում ժողովրդից, —իսկ ձեզնից—առաջնորդներիցդ և ազնիւներից՝ խորհուրդ ու գործ, իբրև զբաւական այս անարայման պարտաւորութեան:

Էզմոնտ: Դէ պահանջիր մեր զլուխները, և ամեն ինչ միանգամից կը վերջանայ: Արդեօք պարանոցը պէտք է այս լծի տակ ծուխ, լճէ կացնի տակ կծկւի—մի ազնիւ հոգու համար կարող է միեւնոյնը լինել: Հէնց ի զուր եմ այսքան խօսել: Օրն եմ միայն շարժել և ոչինչ շահել:

Փերդինանդ (զալիս է): Ներեցէք որ ընդհատում եմ ձեր խօսակցութիւնը: Ահա մի նամակ, որի բերողը թախանձանքով մնում է պատասխանի:

Ալլա: Դրաւունք տւէք նորա բովանդակութիւնն իմանալու (Ի կողմ):

Փերդինանդ (Էզմոնտին): Դատ հիանալի ձի է, որը ձեր մարդիկը բերել են Ձեզ տուն տանելու:

Էզմոնտ: Նա ամենավատը չէ: Բաւականին ժամանակ է, ինչ որ նա ձեռքիս է. մտադիր եմ ձեռք քաշել նորանից: Եթէ ձեզ դիւր է զալիս, զուցէ գնի մէջ համաձայնե՛նք:

Փերդինանդ: Լմա՛, տեսնե՛ք: (Ալլան ակնարկում է իւր որդուն, որը յետ է քաշուում):

Էզմոնտ: Մնաք բարով: Արձակեցէք ինձ, որովհետև, Աստուած վկայ, էլ ասելու ոչինչ չունիմ:

Ալըա: Բարեբախտաբար զէպքն արգելեց քեզ միտքդ էլի աւելի մատնելու: Անզգուշաբար յետ ես տալիս դու սրտիդ ծալքերը և դու քո զէմ աւելի խիստ ես գանգատուում, քան մի ոխերիմ հակառակորդ կարող էր անել:

Էզմոնտ: Այդ յանդիմանութիւնն ինձ չի շփոթում: Ես ինձ բաւականին ճանաչում եմ և գիտեմ, ինչպէս եմ թագաւորին պատկանում, աւելի շատ, քան շատերը, որոնք, նորա ծառայութեան մէջ, իրանց անձին են ծառայում: Ակամաց եմ բաժանւում այս վէճից՝ առանց այն վերջացրած տեսնելու. բայց ցանկանում եմ միայն, որ աիրոջ ծառայութիւնն ու երկրի շահը կարողանան մեղ շուտով միաբանեցնել: Գուցէ մի երկրորդ խօսակցութիւն, ներկայութիւնը մնացած իշխանների, որոնք այսօր բացակայ են, մի բախտաւոր վայրկեանում գլուխ բերեն այն, ինչոր այսօր անկարելի է թւում: Այս յուսով հեռանում եմ:

Ալըա: (Ոսկոյն Ֆերդինանդին նշան է տալիս): Կանգնիր, Էզմոնտ, սուրբդ:

(Միջին դուռը բացւում է, դաւանը լիքն է զինւորներով, որոնք անշարժ են):

Էզմոնտ: (Զարմացած լուռօրէնից յետոյ): Այս էր նպատակդ: Դորա համար ես ինձ կանչել: (Սուրը քաշելով պաշտպանւելու): Միթէ ես անդէն եմ:

Ալըա: Թագաւորի հրամանով, դու իմ գերին ես: (Նրկու կողմից զինւորները մտնում են):

Էզմոնտ (մի փոքր լռելուց յետոյ): Թագաւորի՞ Օրանացի, Օրանացի. (մի փոքր լռելուց յետոյ տալիս է սուրը): Դէ մու, նա շատ աւելի յաճախ թագաւորի դատն էր պաշտպանած, քան այս կսւրճը՝ հովանաւորած:

(Միջին դռնով ներս է գնում. սենեակի զինւորները հետեւում են նորան, նոյնպէս Ֆերդինանդը. Ալբան կանգնած է մնում. վարադոյրը իջնում է):

(Վերջը լաջորդ համարում):

ԵԹԻՄԻ ՍԵՐԸ

(Ժողովրդական մոտիւլ)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Ա՛խ սև աչիկ,
Զան հայ աղջիկ,
Սև աչերիդ ես ղուրբան.
Մտի՛կ արա,
Որ իմ եարա
Սըրտիս անես մի դարման:

Էշխիդ առած՝
Բլբուլ զառած,
Գիշեր ցերեկ քո սիրուն
Գըժւածի պէս,
Երգում եմ ես,
Աչքիս կըտրած քաղցր քուն...

Ճամբէս քարոտ,
Սիրտըս եարոտ,
Էս աշխարհում վայնաչար
Քաշ եմ վալիս,
Օրըս լալիս,
Ղարիբ, եթիմ ու անճար...

Ո՛չ հէր ունիմ,
 Ո՛չ մէր ունիմ,
 Ո՛չ էլ մի տէր, տիրական.
 Սըրտիս սէրը,
 Մըտքիս տէրը
 Դնւ ես, ա՛յ իմ սիրական:

Ա՛խ սեւաչիկ,
 Զան հայ աղջիկ,
 Սև աչքերիդ ես զուրբան.
 Մտիկ արա,
 Որ իմ եարա
 Սըրտիս անես մի դարման...

1894 թ. Մոսկւա:

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՀԱՄԱՐ

(ՏՈՒՐԻՍՏԻ յԵՂՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ)

Վ. ՓԱՓԱՋԵԱՆԻ

Դուրս էի եկել օդ շնչելու. ձիով էի: Քիչ արշաւելուց յետոյ, Նիսիանի լայն ճանապարհէն միջից, աջ կողմումս երևեց մի ջուր և նրա կողքին էլ մի սրճարան:

Ձիւնց ցած իջայ, կապեցի նրան մի ծառից և ներս մտայ թէյ խմելու նպատակով:

Ներսույն, հողից շինուած և փաթաթներով ծածկուած օթոցների վրայ, նստոտել էին 5—6 պարսիկներ, փաթաթուած իրենց «բառ»-ների մէջ: Չնայելով որ արև էր, բայց ցուրտ էր դեռ. յունւար ամսուայ մէջ էինք:

Թէյ ուղեցի և նստեցի: Պարսիկներից մէկը, որպէս յատուկ է պարսկական լեզուին, պատմում էր լիքը բերնով թէ որպիսի շքեղութեամբ Թէհրան մուտք էր գործել թագաժառանգը: Միւսները զմայլութեամբ լսում էին:

Երկու հոգի, կկզած պատի տակ, կարծես երազում էին. նրանց մեռելային դէմքը և մոլորեալ աչքերը ցոյց էին տալիս որ նոր էին սթափուել օսլիումի ազդած թուլութիւնից:

Թէյ փոքրիկ գաւաթը կողքիս դրեց. պատրաստուում էի խմել, երբ երկու նոր անձեր սրճարան մտան:

Վերջին տաս տարուայ ընթացքում, այս կողմերի պարսիկ ժողովուրդը այնքան խառնուել է թուրանական ցեղի հետ, որ գոյացրել է մի նոր անհամակրելի գծադրութեամբ զգուշ զէմքեր. դրահամար էլ Թէհրանում հազադիւս է դարձել լաւ զէմքերով պարսիկների հանդիսելը:

Ներս մանող անձերը, սակայն, ունէին այն տխուր մեղամաղձոտ
և համակրելի գծադրութիւնները, որոնք յատուկ են պարսիկներին,
արիական ցեղերին:

Նրանցից մէկը գրեթէ պատանի էր, իսկ միւսը երիտասարդ:
Սա փաթաթւել էր մի աբայի մէջ, իսկ միւսը հագին ունէր միայն
մի հնամաշ կապոյտ արխալուղ: Յրոից սաստիկ դողում էր. երկուսի
ոտքերն էլ բոբիկ էին, հագցրած հին հողաթափների մէջ:

—Դու նստիր քիչ, Խոսրով, ասաց հասակաւորը պատանուն,
երբ յառաջանում էին դէպի մեզ:

Պատանին մերժեց և կանգ առաւ աւազանի կողքին: Դժգոյն
էր, աչքերի մէջ այնքան ակներև կերպով թախիժ կար դժւած,
որ մարդ ակամայ տխրութեամբ համակուում էր նրան նայելիս.
պատանի հասակից սկսած վիշտն ու դառնութիւնները ընկճում
էին նրան:

Անունից ենթադրեցի որ կրակապաշտ պարսիկ պիտի լինէին
նրանք:

Հասակաւորը ուղղակի մօտ գնաց սրճագործին և ընդհանուր
լռութեան մէջ—որովհետև պատմիչը լռել էր և եկողներին էր
գննում—ասաց.

—Ինձ քիչ փող է հարկաւոր, մէշէղի. այս վրայիս վերարկուն
ծախում եմ, չե՞ս առնիլ:

Սրճագործը, որ երևի շատ այդպէսների հանդիպած կը լինէր,
ուղղակի հարց դրեց.

—Քանի՞, ասաց նա զննելով աբան:

—Չորս թուման. արժէ, խօսեց. ծախողը—բաց երկու թու-
մանով կը տամ:

—Օհ... ծիծաղեց մէշէղին—այս կտրուած վերարկուն երկու
թուման... դարձիր մէկ տեսնեմ:

Վերարկուի տէրը իր վրայ դարձաւ և մէջքը ցոյց տւեց:

—Կտրուած չկայ, դիտեց նա—նոր ժամանակ 6—7 թուման
նով հազիւ տան:

—Լաւ, լաւ, մէջը մէկ ցոյց տուր:

Այն ժամանակ պարսիկը բաց արաւ միմեանց վրայ բերած
վերարկուի փեշերը և ցած ձգեց աբան: Ամենից առաջ ես տեսայ:

Վերարկուն ծախելուց՝ յետոյ թշառը մնալու էր մի բարակ կտաւէ շապիկով:

Մի շարժում լաւ աջացաւ նստող պարսիկների մէջ:

—Մարդ Աստուծոյ, գոչեց պատմիչը ծախողին—լինչպէս ես ծախում միակ հագուստդ, չէ՞ որ ցրտից կը սառես:

—Խնչ անեմ, ասաց տխրութեամբ ծախողը—փողի պէտք ունիմ... շատ պէտք:

Սրճագործը, որի ձեռքումն էր աբան, ասաց.

—15 զրան կը տամ. աւելի չարժէ:

Օտարականը գունաթափեց, իսկ աւազանի կողքին կանգնած պատանին մեռելի գոյն ստացաւ. աչքերը թրջեցին:

—Ահա փողն էլ, շարունակեց սրճագործը:

Յետոյ հանեց զրպանից և 15 հատ հին զրաններ համրեց ծախողի բաց ափի մէջ:

—Քիչ է... ասաց միայն վերջինս:

Բայց մեքենայօրէն առաւ.

—Քիչ չէ, զիտեց սրճագործը—այդքանն էլ դեռ չարժէ:

Այդ միջոցին պարսիկներից մէկը զայրացած՝ ցած թռաւ օթոցից, մօտեցաւ, խլեց սրճագործի ձեռքից աբան և գոչեց.

—Ալլահ աքսէր, այդ ինչ անխղճութիւն է արածդ. մնորդ, 4 թումաննոց հագուստին 15 զրան ես տալիս... տուր այստեղ, ես երեք թուման կը տամ:

Սրճագործի վայրենի աչքերը արիւնով լցեցին, նա մի քայլ արեց դէպի յանդուգն միջամտողը և ասաց.

—Քեզ ինչ. ինչո՞ւ ես խառնւում մեր գործի մէջ. արացի տերը սա էր. իր ապրանքի գինը ասաց, ես էլ իմ տալիքս տւի. յօժարեց, և այժմ՝ ապրանքը իմ ձեռքումն է. առնողն էիր՝ թող շուտ ձայն հանէիր:

Առաջին քայլը որովհետեւ եղել էր, իսկոյն բոլոր միւս պարսիկները մօտեցան և միջամտողի կողմը բռնեցին: Վերարկուն բռնուածութեամբ կորզեցին սրճագործի ձեռքից:

—Անօրէն, զոչում էր մէկը—սիղճդ ուր է, որ օգտուում ես մարդու թշառը դրութիւնից,

Սրճագործը գոռում էր, հայհոյում էր:

Նրան չուցրին, յետոյ պատմիչը, աբան ձեռքին, մօտ գնաց օտարականին, պարզեց նրան ու ասաց.

—Ահա վերարկուդ, վրադ ձգիր, ցուրտ է:

Օտարականը կարմրեց:

—Ի՞նչու էք խառնուում իմ դործին, ասաց նա—ինձ փող է հարկաւոր, տե՛ք իրեն աբան:

—Քեզ փող է հարկաւոր. շատ լաւ, սպասիր ուրեմն, ասաց մի պարսիկ—մենք էլ մարդ ենք, մեր խիղճը չի տանիլ որ աչտուղից աչդ դրութեամբ դուրս գնաս:

Ասաց, աբան զօրով ձգեց ծախողի ուսին, յետոյ հանեց զըլ խարկն ու սկսեց փող հաւաքել:

—Աստուծոյ համար... ասում էր նա:

Պարսիկը ցնցւեց, մի շարժում դործեց արգելելու, բայց նրան ետ հրեցին: Նա գնաց ընկաւ մի անկիւն:

Իսկ Խոսրովը ձեռքերով դէմքը ծածկեց:

Փող հաւաքողը հերթով մօտեցաւ ամենքին:

—Աստուծոյ համար...

Եւ բոլորն էլ տալիս էին. ինչ որ ունէի տւի—շատ բան չունէի: Մինչև իսկ սրճագործը բարկութեամբ մի հատ երկու ղռանոց շպրտեց Վլխարկի մէջ:

Երբ ժողովարարութիւնը վերջացրեց պարսիկը, համրեց փողը.

—Երեք թուֆան, 4 ղռան, ասաց նա... Աստուծ բարաբեաթ տայ...

Յետոյ ծանր քայլերով մօտ գնաց վրակապաշտին ու գլխարկինը շուռ տւաւ նրա առջև:

—Ո՛վ որ էլ լինիս, ասաց—ինչի համար էլ որ պէտք ունենաս, բաւական է որ թշուռ ես... մենք մեր պարտքը կատարում ենք, ահա...

Որքան վսեմ էր այդ միջոցին այդ խօսքերը ասող պարսիկի դէմքը. կարծես նւիրական խօսքեր էր արտասանում Աստուծոյ սեղանի առաջ կանգնած:

Կրակապաշտը ապուշի հայեացքով նայեց խօսողին, նայեց փողին և պահ մի անշարժ մնաց:

Յետոյ յանկարծ շարժւեց, վեր կացաւ, համրեց, փողից 10 դրան վերցրեց և մօտ գնաց Խոսրովին.

— Խոսրով — կպաւ նա նրա թւին — ահա փող:

Պատանին դէմքից ձեռքերը ետ քաշեց. աչքերը կարմրել էին. լալիս էր:

— Առ, շարունակեց պարսիկը... մուրացինք, բայց եղբայրդ կ'ազատւի. շտապիր և գնա...

Պատանին տեղից չշարժւեց. ուշադրութեամբ իւր բարեկամի աչքերի մէջն էր նայում:

— Երբէք չենք մուրացել... ասաց պարսիկը — բայց Աստած մեզ վերից նայում է. գնա...

Խոսրովը քիչ էլ սպասեց, յետոյ առաւ փողը ու դուրս գնաց: Նէմքի վրայ նա դարձաւ և մէկ էլ նայեց դէպի մեզ: Կարծես շնորհակալ էր լինում. լուռ մի շնորհակալութիւն որ ամէն բան արժէր:

Իսկ միւս կրակավաշտը, երբ պատանին հեռացաւ, պահ մի կանգնած մնաց իր տեղում. ապա, առանց մի խօսք արտասանելու, դուրս կրճքին կախեց և դէպի դուռը քայլեց:

— Փողերիցդ մնաց էլի, մանրդ, գոչեց նրա ետեւից սրճագործը:

Մարդը շէմքի վրայ կանգնեց, դարձաւ և մի հպարտ բայց տխուր ակնարկ ձգեց մեզ վրայ:

Յետոյ փաթաթւեց վերարկուի մէջ ու հեռացաւ:

Երբ դուրս ելայ, դեռ նրկար տեսայ նրան ծառերի տակից հեռանալիս: Մի անգամ իսկ ետ չնայեց. փախչում էր կարծես, քայլերը արագ, իսկ գլուխը միշտ դէպի կուրծքը խոնարհած...

ԳՐԶԻ ՀԱՆԱՔՆԵՐ

ԱԼԷԳՍԱՆԴՐ ՄԱՏՈՒՐԵԱՆԻ

Հաղար թշւառի արիւնը ծըծել
Մեղք չէ—կը լսես դու հայ աղայից.
Բայց փորձիր մի ճանճ ոտքի տակ գըցել,
Աղան երկիւղով կ'անցնի վերայից...

Նա ժամ կը մտնի, Աստու. գառան պէս,
Երեսին անվերջ, անվերջ խաչ կ'անի.
Բայց թէ կեանքի մէջ դու ճանկը ընկնես,
Մըսագործի պէս, կաշիդ կը հանի...

Գիտենք, որ մարդըս պէտք է իւր անձից.
Միշտ բարձր դասէ պատիւն անարատ.
Եւ ով գրկւած է այդ անգին զանձից,
Նա է կեանքի մէջ ամենից աղբատ...
Բայց եթէ հարցնէք դուք հայ Կրեսոսին,
Կ'ասէ. «Պատիւն է—արծաթ-աբասին.
«Եւ կեանքում անփող, դատարկ գըրպանը,
«Դա է ամենից անպատիւ բանը...»

Ասում են, թուրքը ոյժ է զօրաւոր,
Մարդուն կարող է իւր պատւից գըցել.
Բայց մեր մէջ... տեսէք... Նա է պատուաւոր,
Ով միշտ երեսը թուրքոյն է լւացել...

Երբ հայոց թերթում
 Ներքող են կարդում
 Հարուստ աղային և նորա փողին,
 Իսկոյն իմ մըտքում
 Մի հարց է ծագում.
 «Թերթը որքան է ստանում տողին...»

Իւշ են քըսում կառքի անւին,
 Որ ընթացքը թերթւանայ.
 Կառքը իւղած անիւներով
 Մանրը ճամբան հեշտ կ'ընթանայ:

Կեանքում կաշառքն, ով բարեկամ,
 Շատ նըման է անւի իւղին.
 Կաշառք տալով՝ մենք շատ անգամ
 Հեշտ անցնում ենք զըժլար ուղին...

Մոսկա, 1896 թ.

ԿՈՂԲԱՅ ԱՂԱՅԱՆՔՈՒՄ

(Գիւղական ուսուցչի յիշատակարանից)

ՄԿԻՐՏԻՉ ԶԱՔԱՐԵԱՆՅԻ

(Շարունակութիւն) ¹⁾

VI

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅՈՒ ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ ՄՕՏ

Այսօր Կողբ գիւղը սովորականից ուրիշ կերպարանք ունէր. թէ՛ն նոյն ժողովուրդը, նոյն Կողբն էր իւր ամենօրեայ տեսարաններով, բայց ամեն մարդ տխուր, գլուխը խոնարհած, աչքերը գետին գցած, կարծես թէ մի կորուստ ունէր, նրա չետեից ման էր գալիս գտնելու անպատճառ խոտաւնալով որ նրան միւս անգամ լաւ կը պահպանի։ Աղահանքի սովորական, աշխատութիւնները չկալին, մշակները խումբ-խումբ խանութներէ առաջ ժողոված մի ինչ որ ինձ անհասկանալի բանի վրայ էին մտածում, հարսն ու աղջիկ աղբիւրի ²⁾ վրայ նստած, սափորները ջրով լեցնելուց չետոյ, անմիջապէս չէին վերադառնում, ինչպէս սովորական օրերում, ալ միմեանց մօտ նստած, իրարու երեսի նայում պաղ-պաղ և ցած ձայնով խօսում էին։

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» 1896 թ. № 1, 2։

²⁾ Կողբում կան երեք հատ աղբիւրներ, որոնցից երկուսը բացի ուրիշ բաների գործածութիւնից, գործ են անում չատ անգամ թէ՛ի համար, իսկ երրորդ ամենատառատ աղբիւրի ջուրը միայն խմորի համար, որովհետեւ զգալի չափով աղի է։ Ժողովուրդը այդ բոլորից գերադասում է խմելու համար երկու փոքր առուանման գետակների ջրերը, որոնք հոսում են Կողբի հարաւային կողմի Սենակ կոչւած լեռներից։

Տխրութիւնը ընդհանուր էր, տխուր էր և բնութիւնը. արևը անհափ սպաժառ չէր փալլում, երկնքի վերաջ տեղ-տեղ թանձրացած սպիտակ ամպերը երբեմն ծածկում էին նրա փալլուն երեսը և երբեմն ազատում: Այդ զգալի երևութի ազդեցութիւնից ես ևս զերծ չէի. այդ անորոշ տըխրութիւնը ինձնից հեռացնելու համար որոշեցի դուրս գնալ, մինչև Ձանազի վերադարձը, որը այդ օրը շատ վաղ որսի էր գնացել: Ես դուրս եկա՞յ գիւղից, իմ աչքի առաջն էին ամբողջ կողբը, աղահանքը, շրջակայ մեծ ու փոքր լեռները, հովիտներն ու ձորերը:

Բարդող լեռների խնամակալ Թաքալթու սրածալը լեռը, հսկայաձև արթուն պահապանի նման կանգնած, նայում էր ամեն կողմ անարգել կերպով. նրա սուր դագաթից, հեռու մշուշի միջից երևում են՝ Արարատեան ընդարձակ դաշտը, Էջմիածնի կաթուղիկէն, Արմաւրի (Թափա դիպի) կարմրաւուն բլրակը, Նրւանդակերտը (Ղարաղալա) Վիթխարի Մրէնը, Նրւանդաշատը (Ղզըլթափա), Անտոյ և Բագարանի լեռները և վերջապէս Արաքս և Ախուրեան (Արփաչալ) գետերը իրենց հարիւրաւոր բաժանւած ճիւղերով ու առուններով: Նրա ընդարձակ և հիւրասէր կրծքի վերայ սեփն են տալիս չղջիկի թևերի նման քրդական վրանները, իսկ նրա ստորոտը ծածկւած էր զանազան տեսակի բուսականութեամբ, ցորենի, դարու, կընջութի, կտաւահատի, կորեկի, առնուի, բամբակի, սեխ ու ձմերուկի, կանեփի, հաճարի ու ուրիշ տեսակ կանաչեղէնների արտերով: Ես անհափ ուրախանում էի նրանց նայելով. բայց և չափազանց տխրում էի երբ պատահում էր չանկարծ տեսնել թէ ինչպէս կողբացի տասը տարեկան առողջ տղան, փախը ձեռքին բռնած, տրեխները հագած, իւր օրական պաշարը հացը մէջքը կապած, կանգնած էր աւանակների ¹⁾ և եղների առաջ, առաջնորդում էր նրանց աւելի խոտաւէտ տեղերում արածելու: Փիւղական կեանքի կենդանութիւնը իւր փառալեղութիւններով աւելի դաշտալին աշխատութեան միջոցներին են նկատելի լինում, իւրաքանչիւր տասը քալափոխից զետու անմիջապէս նոր-նոր պատկերներ և երևութներ են լառաջանում:

Ես զնում էի և իմ առաջ բարձրանում էր դէպի երկինք թանձր մութը, որի շուրջը կանգնած էին կանաչ ու աղջկերք: Ես կարծում էի թէ անշուշտ վառում են լացքի համար ջուր տաքացնելու, բայց չարաչար սխալւած էի իմ կարծիքների և ենթադրութիւնների մէջ. նոքա սապոն եփելու համար դալաքար էին պատրաստում. ես զարմացալ, որովհետև

¹⁾ Կողբացիք գործ են ածում աւանակներ և եղներ իրենց ապրուստը հալթալթելու համար. դարի, ցորեն և ամեն ինչ նրանցով են դաշտից տուն բերում: Աւանակներով աղ են տանում շրջակայ գիւղերը ծախելու և հացի կամ ցորենի հետ փոխանակելու: Կողբում սալեր չկան, գիւղի անբարձր դրութեան և մակերևութի անհասարակութեան պատճառով:

ալդ ձևով պատրաստելու մասին ոչինչ գաղափար չունէի: Նոքա փորել էին գետինը մի մարդահասակ խորութեամբ և ծածկել էին հորի բերանը քարերով, աչնպէս որ քարերի մէջ մնում են ծակեր ահագին քանակութեամբ: Փոսի բերանը ծածկող քարերի վրայ ժողովել էին շորան կոչած բոցի մի տեսակը, որը անթիւ մանր բշտիկներ ունի, իսկ բշտիկները լցած են առատ ջրանման հեղուկով: Կանաչ ու կարմրաւուն գոյնով շորանը վառելով, նրա միջի հեղուկը քարերի ծակոտ տեղերից թափւում էր փոսի մէջ. և աչնքան շարուրակում են ալդպէս, մինչև որ ալրւած շորանի մէջ ոչինչ խոնաւութիւն չի մնում: Վերջացնելուց չետու արտաքին աշխատութիւնը, սկսում են բանալ փոսի բերանը, և նրա մէջ ժողոված հեղուկը զգուշութեամբ ծածկում են մաքուր բաց փոքր ինչ խոնաւ հողով. երկու օրից չետու հալած հեղուկը սառելով հողի մէջ, գոյանում է պատրաստի գալլաքար: Եւ համոզւեցի որ հալ գեղջկուհին գիտէ և ծանօթ է իւր բնական հանճարով տեսակ-տեսակ արհեստների հետ, նա լաւ տեղեակ է հարկւրաւոր տեղական վարենի ծաղիկների և բուսերին որոնք ծաւալում են նրա կեանքի մէջ ինչպէս բժշկական միջոցներ, զանազան հիւանդութիւնների և վէրքերի համար և նա՝ (գեղջկուհին) գիտէ նրանց բազաղրութիւններից կազմել, պատրաստել հետաքրքիր և աշխիւ գոյներ, կապերտներ հիւսելու և ուրիշ կահկարասիների համար ալդ գունաւոր թելերից գործադրել, ծածկոցներ և եամանիներ (կապերտի մի տեսակը, որը աւելի նուրբ է) հիւսել, որպէս զի իւր տան ծալքը ¹⁾ պակաս չմնալ: Հալ գիւղացին չափաւոր է նիւթականապէս, ալդ բոլորը նա տանում է անսահման համբերութեամբ. իսկ եթէ նրա աչքի առաջ, օրական թափ հացը ամբարած չլինի, նրա տան ծալքը պակաս լինի,—ալդ հալ գիւղացուն չափազանց զգալի կը լինի. հալ գիւղացու տան կանոնաւոր ծալքը՝ նրա հիւրասիրութեան և քաղցր բնաւորութեան ամենազխաւոր լատկանիչն է: Վերջապէս եւ համոզւեցի որ հալ գեղջկուհին, ինչպէս սպառնի (օճառ) պատրաստութեան ձևը, գիտէ և շատ արհեստներ, միաջն սահմանափակ և մասամբ անմշակ ձևով:

Օղը բաւական թարմ էր. եւ կամաց-կամաց բարձրանում էի դէպի վեր, մտածում էի հալ գեղջկուհու տնտեսական կեանքի մասին. հետզհետէ լառաջանում էի, բլուրներն ու լեռները ինձ արձագանք տւին, եւ լսեցի մի ձայն: Նա հնչում էր մթնոլորտի միջից և կռուելի տխուր ձայնի էր նմանում, բայց նրա թրթրուն ելնէջների փոփոխութիւնը իւր երկար տե-

¹⁾ Տան աւելորդ տեղաշորերը, որ պատրաստում են միմիայն հիւրերի համար:

²⁾ Սուրմալուալ գաւառում հալ կիւնն է պատրաստում իւր տան համար պատուական օճառ, առանց փողոցից գնելու:

տողականութիւնը իմ կարծիքը փոխեցին. նա մետաւական էր և տխուր, նրա բարձր ու ցած խաղերի մէջ ծածկւած էին վիշտ, սէր, և ուրախութիւն արտապատուող նուրբ զգացմունքներ: Նս գնում էի ձախի ուղղութեամբ, գնում էի և շոտ-շոտ կանգ առնում, աւելի պարզ որոշելու համար, բայց ես սխալած չէի, իմ խողովիւնը ինձ չէր խաբել, նա հեռու էր, և որչափ նա հեռու էր, այնչափ արագ էր կատարում այդ հեռաւորութիւնն անցնելը: Վերջապէս ես հասաւ այդ ձախին, նա մի անհատի ձախն չէր. տասից տասներկու հոգի միասին մէկ հնչիւնով երգում էին Նոքա կողբացի քաղհանաւոր հարսն ու աղջիկներն էին: Նս տակաւին չի հասել նրանց, երբ ինձ տեսնելով բոլորն էլ խոնարհած զլուխները բարձրացրին, կուսցած տեղներից վերկացան, և կարծես մի խորհրդաւոր միտք արագապէս գործադրելու վճռեցին: Իմ ճանապարհը, որ տեղից պէտք է անցնէի, քաղհանաւորներից քսան քալ հեռու էր: Այդ աշխատաւոր խմբից չանկարծ բաժանւեցին երկու հասուն օրիորդներ. անմիջապէս ինձ հասկանալի եղաւ նրանց միտքը և փոքր ինչ առաջ եղած խօսակցութեան նիւթը: Ինձ մօտեցան օրիորդները, իւրաքանչիւրը ձեռքին բռնած էր մէկ-մէկ կարմիր, դեղին ու սպիտակ ծաղիկներով բամբակի ծառ իւր արմատով, երկուսն մեկնեցին դէպի ինձ «քե փեշքաշ»¹⁾ խօսքերը արտասանելով: Օրիորդները կանգնեցին, աչքները դետին խոնարհեցին, շառագունեցին նրանց դէմքերը, որոնք դեղձկուհու ամօթխածութեան առաջին պալմաններն են: Որչափ նիւթականից զուրկ է հալ ու սուցիլը, այնչափ աւելի առատաձեռն է նա դէպի բարեգործական նպատակը, դէպի պատապահանջ խնդիրները և դէպի խղճի հանգստութիւն պարզիող գործը. բարեբախտաբար ես փող ունէի, և այդ նրա համար, որովհետև դեռ նոր էի ստացել, դեռ ուսումնական տարին շատ հեռու չէր զնացել: Համեստադէմ օրիորդները սպասում էին իմ զրական կամ բացասական պատասխանին: Նրանք տրեխներ էին հագած, նրանց ձեռքերը ձաքճած էին արևի տաքութիւնից և զանազան սուր ու ծակող դաշտավին փչերից: Նս նւիրեցի իւրաքանչիւրին քառասնական կոպէկ, որոնք մեղմ ժպիտով ու գլուխ տալով չալտնեցին շնորհակալութիւն և հեռացան իրենց ընկերուհիների մօտ, կրկին շարունակելով քաղհանի հետեւեալ երգերը, որոնք պարունակում են նրանց սրտի և հոգւոյ զանազան զգացմունքները:

¹⁾ Այդ սովորութիւնը Սուրմալուայ գաւառի բոլոր գիւղերում կալ, բայց այդ ձեռ գործադրում են միայն այն ժամանակ, երբ հացաբոլսերի և կամ թէ բամբակի նոր հասած կամ հունձի ժամանակն է, իսկ միւս հանգամանքներում չեն գործածում: Իսկ պարսիկ ազգաբնակչութեան մէջ չկալ այդ սովորութիւնը:

- | | |
|---|--|
| 1. Մասըսի քամին էկաւ,
Իրիկնահովըն ընկաւ
Շուտով մարկը պրծնենք,
Նարս հանդից տուն եկաւ: | 2. Աղջի բամբակ քաղ հանենք,
Սև օրւան դարման ճարենք,
Թող մեր բանը լաւ ըլնի—
Մենք մեր ասածը կ'անենք: |
| 3. Հանդին քաղհան եմ էթում,
Նարից կարօտ եմ մնում:
Մեռալ լերն նալելէն—
Երկէն օրը չի մըթնում: | 4. Կարմիր ու սիպտակ ծաղիկ,
Բամբակի սիրուն ծաղիկ,
Մեռալ քաղհան անելէն—
Իմ դարդին դարման չարիք: |

Ժամանակը անցել էր, ես ուրիշ ճանապարհով տուն վերադարձալ, դեռ ես գիւղը չմտած, իմ աչքի առաջ ներկայացաւ Կողբի գերեզմանատունը, որի մէջ աւելի նկատելի էր գետնից բաւական բարձրութեամբ մի փոքրիկ շէնք, դա մի նեղ, ցեխից և քարից չինւած մատուռ էր: Այդ անտէր և անպաշտպան մատուռը՝ իւր մէջ պահում էր հինգերորդ դարու մատենագիր նրբամիտ Աղնիկ Կողբացի վարդապետի գերեզմանը, նրա մէջ և մատենագրի ոսկորները: Այդ գերեզմանը ընկած էր արհամարհւած դրութեան մէջ, նրան ոչ ոք չէր ճանաչում, նրան միայն դողէրոցքով բռնւածներն էին դիմում բժշկելու: Մատուռի մէջ մի կողմը գերեզմանաքարն էր, որի չորս կողմը շարւած էին հողից չինւած բազմաթիւ ճրագներ:

Մատուռի մի կողմում կար մի կոշտ բաղնաթիւ մանր խեցիների, իւրաքանչիւր ուխտաւոր աչք խեցիներովն է փորձում իւր ճակատագիրը և բաղդը: Վերցնում է մի հատ խեցու կտոր և խփում է գերեզմանաքարին ասելով. «Եթէ իմ նպատակը, կամ իմ որոշած միտքը կը կատարւի կը կաշխա գերեզմանաքարից, իսկ եթէ չի կատարւի, վաչր կ'ընկնես»: Պատահմամբ եթէ խեցին քարի ձիթոտ տեղին է խփում, կաշում է նա—մարդը հաստատ համոզւում է որ իւր նպատակին անշուշտ կը հասնի: Մինչդէռ և ես փորձեցի, բարեբաղդաբար չաջողեց ինձ. անմիջապէս ինձ մօտ կանգնած Կողբացի պառւար սկսեց բարձր-բարձր և խապոտ ձայնով.

— Էնա, լաւ էլաւ, որդի ջան, մուրաղիդ (նպատակ) կը հասնես: Խփա՛ 1) ես էկել, հօ չես էրացնում. թէ էրացնում ես, լաւ ես արե եկել ես իմ կշտին. արի, բալա ջան, էրոցքըդ կը կըտրեմ. մեռնիմ ընդու սուրբ զօրութենին, ընդու տւածը տւած ա, կըտրածն էլ կտրած ա. ես ընդու անըմովն, ընդու ձեռովն եմ կըտրում, բալէս:

Խեղճ պառւար աջնպէս էր կարծում թէ ես հեռաւոր տեղից եկած ուխտաւոր եմ, դողէրոցքով բռնւած:

— Ոչ, նանի ջան, էրոցք չունեմ, պատասխանեցի հանդարտութեամբ:

1) Խփ, խփա, բառերը նշանակում են խնչու, երկուքն եւ գործ են անում կողբացւոց լիզում:

—Մի ամաչիր, բա՛լէս, շարունակեց պառաւը, է, խիստ ես ամաչում, թէ էնա մի ցաւ, ես մի զիւակ (խորհուրդ) ունիս սրտիդ վիշին, ասա, ես քե հմար աղօթք կ'անեմ, մեռնիմ ընդու սուրբ գերեզմնին. է, խիստ որ, դու չես խմանում, որ էսա քսանհինգ տարի ա, ընդու գերեզմնի աղաքին ես եմ դուլլուղ (ծառակութիւն) անում, ընդու դուլը ես եմ, ընդու ճրագները քըմմա ես եմ վառում, դուս ու ներսը ես եմ աւլում, թամիդ անում:

Այս խօսքերից անմիջապէս լիտու, պառաւը վեր առաւ աւելը և սկսեց չորանջելով, բարձր-բարձր մըթմըթալով աւել:

Մատրան խարխուլ և կիսաքանդ շէնքը, ինձանում ծագեցրեց զանազան մտքեր. ես չիշեցի հեռու Բիւզանդիան, իմատուն Աթէնքը և նրանցում տարազուած հաչ եկեղեցու, հաչ լեզւի և գրականութեան բեղմնաւոր մշակները: Ես համոզեցի, որ հաչ ժողովրդի անտարբերութիւնը նոյն օրինակ է եղել ամեն տեղ, ամեն ժամանակ թէ անցեալում և թէ ներկայումս դէպի իւր նախնի բարերարները. հաչ ժողովուրդը՝ ապերախտ է եղել գէպի ազգութեան հողի, լուսաւորութիւն և մտաւոր ուժ պարդնող անհատները և նոցա շիրիմները: Այդ մասին անմիջապէս չիշեցի Յիսուսի հետեակ խօսքը.

«Ժողովուրդս այս շրթամբք պատէ գլխ»:

Արդէն կէս օր էր, ես համբուրեցի սուրբ հօր գերեզմանը և վերադարձայ տուն: Ինձ մօտեցաւ Ջանազը, որը որսից դեռ նոր էր վերադարձել:

—Եդ վնդից (որտեղից) ես գալի, վարժապետ. հէջ էլա չես ասում, մեր Ջանազն ինչ ելաւ, ուր գնաց, էդ խի ըտէնց ուշացաւ. ամա չէ, էլի լաւ էր, քըմմա էդ ձորերն իրար տւի, մի քանի կաքաւ էլա բերի, հէջ չըննելուց լաւ ա:

—Ես եկել էի քեզ զիմաւորելու, Ջանազ. ես նույնպէս նոր վերադարձայ դաշտից:

Ջանազը իւր բերած կաքաւները տւեց քիւրդերին. և մեզ համար պատրաստեցին պատակահան ճաշ: Մենք ճաշում էինք. դեռ ես չէր վերջացել ճաշը, ցանկարժ ամի Սաքօն ներս մտաւ:

—Վա՛չ, վառւիս դո՛ւ, Սաքօ, վառւիս դու, բացականչեց Ջանազը. աչ ողորմած հէր, էնա մի քիչ թէզ կը գալիր, կաքաւի միսը քեզ էլ արժանի կըլլեր, բաս որ ըտէնցա, ամի Սաքօ, քու զոքանչը քեզ չի սիրում: Նստիր, դէ նստիր, հլա տնիանք թաղա խաբար ինչ կաչ գեղի վիշին:

—Այսօր մեր գիւղացիք շատ տխուր են, պատասխանեց Սաքօն նստելով:

—Ե, խիստ (ինչո՞ւ) որ...

—Մենք, վարժապետ ջան, ունինք մի կապալառու աղահանքի վերայ, որի ձեռքին կողքացի մշակ դասակարգը խաղալիք է դարձել, իւրաքանչիւր ամիս մի անգամ գործադու է անում բանւորներին, պակասեցնելով նրանց օրավարձը. խեղճ մշակները ճարահատւած՝ երկու երեք օր սպասելուց չեսող, վերստին գնում են աշխատելու—կապալառուի առաջարկած վարձի համաձայն. նույնն արել է և այսօր, մեր հասարակութիւնը ամեն ինչ ակամալից տանում է:

—Ի՞նչ տեղացի է աղահանքի կապալառուն, ամի Սաքօ, հարցրեցի ես:

—Պարսկաստանցի է, վարժապետ ջան, Մարկոս աղա են ասում, ինքը իմ հասակին մարդ է, բայց տակաւին ամուրի է: Այս չորրորդ անգամն է, որ կողքի աղահանքը կապալով վեր է առնում: Նրա կեանքը՝ թէ անցեալում և թէ ներկայումս իւրաքանչիւր կողքացու չափն է. Մարկոս աղան վերին աստիճանի շահամուլ, նախանձոտ և խորամանկ մարդ է, նրա աչքերը մանր են և խոր ընկած, գլուխը փոքր և երկու կողմից սեղմւած դէպի վեր, աչտերը ցամաքած: Տասնեակ տարիներ առաջ մեր երիտասարդութիւնը և ժողովուրդը փչացան նրա ձեռքի տակ. ալժմ դեռ աջն քան չէ, որովհետև ներկայումս նրա տարիքը չեն օգնում նրա նենդ և չար մտքերին գործադրելու աչն, ինչ որ մտածում է անել: Հարստութիւնը՝ նրա սալբասուր գէնքն էր, նրա մոլի կրքերի և կամքի առաջնորդն էր, որով ամեն նպատակի հասնում էր, և ամեն ինչ ձեռք էր բերում: Նրա կեանքի բոլոր գաղտնիքները մեր հասարակութեան բոլոր շրջաններում ընդհանրացած բնաւորութիւն էին ստացել, բայց այդ մասին մէկը միւսին չափնելու, լոյս աշխարհ հանելու համար նրա գործողութիւնները՝ ամեն մի անհատ առանձնապէս իւր երկիւղն ու նախազգուշութիւնն ունէր: Նա իւր կեղծ և չողոքորթ լեզուով գրաւել էր մեր հասարակութեան առաջատու անդամներին, նա շրջապատւած էր մի խումբ լրտեսներով, որոնց միջոցով ծանօթացել էր իւրաքանչիւր անհատի ներքին և արտաքին հանդամանքների հետ, բոլորի վերաջ տիրաբար իշխելու հռչակն էր ստացել, և այդ բոլորը նրա համար, որպէս ղի իւր նպատակին հասնի:

—Էդ շատ դրուստ ես ասում, ամի Սաքօ, չարունակեց Ջանադր, ընդու ոխտին ես թող ըստէ ըլլենալի, դու կը տեսնիր թէ մանցի ընդու հախիցը գալի, ես ընդուն գէղան-դեալմաղի ճանպէն էնթաւուր շանց կըտի, որ էթալն ըլլէր, ու էլ հէջ չես չդառնէր:

—Է՛, Ջանադ, գլուխը չարժեց ամի Սաքօն, քեզ նման ասողներ չատերը եղան, բայց դժբաղդաբար ալսուրալ ասողը հետեւալ օրը խօսքը փոխեց ու ընդհակառակը սկսեց հակառակ դէպքում աւելի պաշտպանել և չարդել Մարկոս աղին: Աղքատ դիւղացու ձալնը առաջներում շատ քիչ

էր լուում, ճշմարտութիւնը ծածկւում էր աղքատութեան արհամարհելի կեանքի սև վերարկւի տակ, իսկ չաղթանակը կրում էր նա, ով մեղաւոր էր: Մեղանից տասնեակ տարիներ առաջ և նոյն իսկ պարսից հպատակութեան միջոցներին ալդ տեսակ կապալառուները իրենց ղեխ կեանքով քնչ խաղեր ասես չեն խաղացել մեր ժողովրդի գլխին: Եթէ Լեկթէմուրը ճնշում էր սպանում նիւթապէս, սոքա ժողովրդի բարոյական զգացմունքներն անդամ մեռցնում էին: Թէև կապալառուների ալդ կերպ վարմունքի դէմ ժողովուրդը երբեմն-երբեմն բարձրացրել է իւր դուխը, բողոքել է հակառակորդից իւր պատւի և օգուտի համար, բայց ժողովրդի ամենաիրաւացի և արդար ճանաչւած բողոքը մնացել է «ձալն բարբառոյ չա՛նապատի» և ընդհակառակը՝ լաւի փոխարէն աւելի մեաստեար հետեանք է ունեցել: Այն որ ոճրագործ է համարւում և որի մասին իւրաքանչիւր ոք գիտէ ինչպէս ճշմարտութիւն, փոխանակ անկեղծօրէն իւր կարծիքն ասելու, լուում է ալդ հանդամանքում և զանցառութեան է տալիս ճշմարտութիւնը, պաշտպանելով հարկաւոր դէպքում ոճրագործին: Ահա ալդ հանդամանքներն հասկանալով՝ մեր դիւղացիները մէկը միւսի վերայ չույս դնել չեն վստահանում: Ուստի իւրաքանչիւրը նախապատիւ է համարում լուութիւնը, և գործի կէտ նպատակին հասնելու համար՝ պահպանում է իւր գոյութիւնը և արտաքին կեղծ ձեականութիւնը:

VII

Ա Ն Մ Ե Ղ Զ Ո Հ Ե Ր

Գիշեր էր. մենք սովորականի համաձալն նստած էինք կտուրը: Ամի Սաքօն, ալդ պատկառելի անձնաւորութիւնը՝ կարծես մի անհանգստութիւն էր դրում իւր կրծքում, մի սուր խալթում չարաչար տանջում էր նրա խիղճը ասելով՝ պատմիր, պատմիր մանրամասնօրէն քո կեանքի անցեալը և ախուհետև հոգւոյ և խղճի անդորրութիւնը կը վալեւես: Լուսնկալ գիշերը աւելի էր աղղում արկածներին կենդանութիւն տալու ամի Սաքօն կեռասի փաշտից շինւած չիբուխը լցրեց ծխախոտով, վառեց և մի քանի անգամ ծարաւից ալրւածի նման ծծեց մուխը ու շարունակեց:

Վարժապետ Ջան, ևս ասացի որ մենք ժողովւում էինք մեր ժողովարանը, և ալդ շատ ճշմարիտ էր: Մեր ժողովարանը Շամամենց Կարօլի գիտեալուն էր: Կարօն մեր կեանքը շատ լաւ իմաստասիրել էր, նրա ամենահաղանդ և հաւատարիմ ժողովուրդը մենք էինք, նա մեղ սիրում էր նրա համար, որպէս զի աւելի քաղցր կերպով ծծէր մեր արիւնը: Նրա անառակ և անվալել վարմունքը, անպատիւ խօսքերը, լի ամեն տեսակ զղկի հաջողանքներով՝ մենք չաքարի տեղ էինք ընդունում: Կարօն իւր գործունէութեան մէջ բաւական ճարպիկ, հնարագէտ և խորամանկ էր:

Նրա խոր ընկած մանրիկ և փալուռն աչքերի մէջ պարզ կերպով կարելի էր նկատել խղճի պակասութիւն, զրկողութեան սէր և կեղծաւորութիւն իրենց բնական պատկերներով: Կարօն բաւականին չարմարացրել էր իւր խանութը մեր կեանքին: Խանութում ոչ մի գրաւիչ առարկայ չկար, ոչ ճաշակաւոր չէնք և ոչ զարդարանք: Խանութի երկու կողմում ծալքէ ի ծալք դրած էին պատերի հետ, ցցերի վրայ ամրացրած հաստ տախտակներ, որոնց ծառայում էին մեզ համար իբր աթոռներ և նստարաններ: Խանութի մի կողմում, որը բաժանւած էր մի առանձին տախտակով, դրած էին երկու մեծ տիկ գինի, մի հատ ամենահասարակ և փոքր հատերով համրիչ, հողից չինւած մի հատ թանաքաման փետուրէ գրչով և մի քանի թուղթ: Խանութը մտնելուն պէս աչքի էին ընկնում ածուխով դադած չորս պատերը. աչք ածուխէ գծերը ցոյց էին տալիս իմ ընկերների իւրաքանչիւրի պարտքը: Մենք նստում էինք տախտակների վերայ, չատերը ևս գետնի վեր մեկնւում էին խառն ի խուռը, իւրաքանչիւրը սկսում էր պատմել իւր անցեալ և ներկայ կեանքից. չանցած մի քառորդ ժամ, բաժանւում էինք առանձին-առանձին խմբերի: Իւրաքանչիւր խումբ բաղկացած էր լինում հինգ կամ տասը հոգուց: Մեզնից ամեն մէկը պէտք է գինի առնէր կարգով, մօր առաջ դնում էին երկու մեծ և ժանդոտած թիթեղների մէջ գինի և երեք կամ չորս հատ էլ կաւից պատրաստած բաժակներ: Իւրաքանչիւրը առաջարկում էր իւր ցանկացած կենաց բաժակը. և խմում էինք: Մենք խմում էինք մէկ, երկու, երեք, վրայ չորրորդին արդէն բոլորիս երակները թուանում էին, մեր մտքերը սկսում աւելի ազատ մտածել, ամբողջ երկրագունդը մի ալգի էինք երեւակայում իսկ մենք նրա տիրապետողը: Կին, երեխայ, տուն ու տեղ, ամեն ինչ մոռացած, մեր խօսակցութեան առարկան գինին էր և աղահամքը: Տեսարանը բաւական հետաքրքիր էր. մէկը հեռւից գոռում էր՝ էջ, Կարօ, և խօստ (ինչո՞ւ) չես լցնում կարթը, չանք հըմի քո փարէն վաւա պահել: Մէկ ուրիշը նրան ձայնակցելով՝ ան, Կարօ, էի՞մ որ, հըմի դու զաւիլ (չօժար) չես, վար (որ) քո մուշտարիքը քըմմա մեզ պէս հախտուր ըզզենան. չանք հըմի մեզնից վաւ մէկն ա քու մի կապէկն էլա դանմչել (ուրացել):

—Տօ դէ լակըմէք լակէք է, ինչ էք գլխներս տանում. արտասանում էր Կարօն, ձգելով իւր դժոխալին դառը և արհամարհական հալեացքը նստողների վերայ: Մեզանից ոչ մէկը միւսից չէր ակնածում, մեր բոլոր մշակների խմբերից բացառութիւն կազմողը միմիայն Վարսն էր, որը ոչ մի հանդամանքում մեղ հետ չէր միանում, այլ շարունակ պախարակում էր իւր ընկերակից մշակներին, նոյն իսկ և ինձ կշտամբում էր իմ ընթացքիս համար. և հէնց աչք էր պատճառը որ իմ ընտանեկան կեանքի մէջ տիրապետում էր երկու կուսակցութիւն. ամբողջ ընտանիքի անդամները ինձ դէմ էին մղում իրենց պատերազմը, իմ ընթացքիս պատ-

ճառով: Ով մեզանից գինի խմելու ժամանակը որ և է տխրութեան նշան, էր ցոյց տալիս, նա ենթարկւում էր անմիջապէս մի կւարտ գինու տուգանքի:

Այսպէս գինու մոլեցնող տպաւորութեան տակ արագ-արագ փոփոխւում էր տեսարանը:

— Եղբան վար խմումիք, ամի՛ Սաքօ, փողը վնարդից էր, ընդհատեց Ջանազը:

— Փոյղ ըրտեղից էր. մենք ամբողջ շաբաթ աշխատում էինք, միայն մեր վարձը ստանում էինք կիւրակի օրերը. բայց Կարօն բոլորիս էլ տալիս էր, ամենքս էլ նրա մօտ հաւատարմութիւն ունէինք:

Վերելի կարգերից մէկը ձաջն էր տալիս իւր ընկերին, Օգօ ¹⁾, մի նալը ²⁾ սարքա տեսնէինք. մի օր էլեւ ենք, մի օր էլ պրտի մեռնենք. քէֆ անենք, բալքի մի անըմ հանենք էս դիւնիւմը ³⁾. Ընէնց չի, Ոսկան. ջան, հարցնելով իւր միւս ընկերին. — Հըլա մի կաց ասեմ, Ոսկան ջան, մէջ էր մտնում Եզնակը:

— Եգուց որ աղհանքի էն քեալլիցը ոտըդ սոթ տուց, վեր ընկար ու մեռար, էն ոխտը՝ մի հետ էլ հօ չպտի գաս էս աշխարհը. դէ քանի որ սաղ ես՝ քէֆ արա, ինչ որ ուզում ա թող ըլլենալ: Իսկ նա, որը բոլորովին ստացել էր իւր բաւականութիւնը, թթւած գինին մինչև կոկորդն էր հասցրել. աջնպէս որ հազիւ ոտքի վերալ կանգնած, օրօրւում էր աջ ու ձախ, աչքերը ոչինչ չէին տեսնում. աչդ հանգամանքում երբ նրան առաջարկում էին տուն գնալ, հանգստանալ. նա պատասխանում էր. «մի բան որ էգուց էլի պրտի գանք ըստէ, էլ ուր էրթանք»: Ահա աչս զգուցի գործողութիւններով շաղախւած, իւրաքանչիւր օր մեզանից շատերը պատէ պատ բռնած տուն էինք հասնում, ոմանք բոլորովին շաբթւալու կարողութիւնից զրկւած գիշերը աչնտեղ խանութումն էին մնում. ոմանց ևս կինը կամ մեծ որդին գալիս ու տուն էին հասցնում շալակով: Այսպէս զուրկ կնոջից, զուրկ ընտանեկան կեանքի քաղցրութիւնից, և զուրկ թոթովախօս մանուկների սիրալիւր զգաւնքից՝ կրկին հետեւալ առաւօտը նոյն տաժանակիր աշխատանքին էինք ենթարկւում:

Այժմ մնում էր ասպարէզը Կարօյին. Կարօն իւր հիւրերին ճանապարհ դնելուց չետոյ, սաթաչէլեան ուրախութեամբ լցւած, տետրակն ու համրիչը ձեռքին բռնած հաշւում էր և գրում. արդար խիղճ չկար որ խալթէր, իսկ ճշմարտութիւն չնսեմացնող ոգի՝ ոչ երբէք. աչն՝ որ պարտ էր քառասուն կոպէկ, գրում էր չիսուն, իսկ աչն որ չիսուն էր, լրացնում էր մանէթը: Իւրաքանչիւր ըոսլէ մահն աչքներին առաջ ժպտում, խաղում էր մեր աղահանքում աշխատութեան միջոցին. ահա աչդ նեղ մի-

¹⁾ Թովհանէս: ²⁾ Եղեգից պատրաստած փող: ³⁾ Աշխարհ:

ջորենքերով վաստակած վերջին կողմէն անգամ Կարօլի անկուշտ խանութն էր մտնում: Մեզանից ամեն մէկը մի ռճրագործ էր, մի հրէշ էր, որի 'աճողքներին զոհուում են անթիւ ընտանիքներ, իրենց զաւակներով, ընտանիքներ՝ որոնց բարոյական և նիւթական հոգացողութեան իւրաքանչիւր կէտը մեր խղճի վերաջ էր ծանրացել: Մեր սխրալի գործողութիւնները, մեր մոլի կենցաղավարութեան օրինակները մեր աննախանձելի կեանքի մէջ հետզհետէ զարգանում և լառաջ էին դնում. ահա ալդ կերպ լառաջ դիմական արդիւնքներն աչն աստիճան բեղմնաւորեցին, որ իրենց զգւելի հետեանքներով մի սև սուեր ձգեցին մեր ընտանեկան բարոյական կեանքի վերայ:

Թշւառ ընտանիք. ճահապետական դարու ալդ որդիները՝ իրենց ամուսինների օգնութիւններից զուրկ, նիւթական ամենաչնչին միջոցներն անգամ ունենալուց չուսակտուր, ուրախութեամբ գերեզման մտնելու պատրաստ էին, ալդ անեղանելի դրութիւնից ազատելու համար, եթէ աղատ լինէին մալրական հոգսերից և անմեղ մանուկները մուռցանելու պարտականութիւնից:

Մի տխուր՝ կարծես աշնանալին օր լինէր, համատարած երկինքը սև ու մոխրագոյն ամպերով ծածկւած էր, քիչ էր մնում որ անձրևը կաթկաթի: Ես իմ մի քանի ընկերներով միասին Կարօլի խանութից մեր տունը վերադարձանք լաւ թունդ խմած: Քանի քանի անգամներ իմ չափազանց խմելու համար ամուսինս անպատել էր ինձ, մինչև անգամ կռիւներ էին տեղի ունեցել մեր մէջ, որդիքս ամուսնույս կողմն էին պաշտպանել: Այս անգամ Նոյնպէս՝ երբ տուն մտալ, երբ կնոջ տխուր ու արհամարհող աչքերը տեսալ, որոնք բարկութեան և արհամարհելի ատելութիւն էին արտապատում դէպի ինձ, անմիջապէս սթափեցի գիւնուց, կարծես թէ նոյն բոպէին մի սափոր սառը ջուր ածեցին գլխիս: Բալց հս ինձ աչնպէս պահեցի, աչնպիսի դիրք տւլ, որ իմ ընկերներից և ոչ մէկը չկարողացաւ նկատել իմ մէջ կատարւած բոպէական փոփոխութիւնը. հակառակ դէպքում ես կ'ենթարկէի իմ ընկերներին խղճի և տգէտ մտքի անիրաւ քննադատութեանը, իսկ աչն ժամանակ ես նրանց մօտ ոչ թէ ինչպէս տղամարդ, ալ ինչպէս մի ամենաթուլ էակ կը համարէի, որը կնոջից երկիւղ է կրում և կնոջ խօսքին լսելով է գործ կատարում: Կնոջ կոչումը մեղանում իւր ճախնական ձեռի և նշանակութեան մէջ է պահպանւած, թէ կին և թէ տղամարդ, երկուքն ես հաստատապէս պահպանել են իրենց մէջ, ինչպէս ամուր հիմնաքար, պսակի խորհրդից հետեանալ խօսքերը իրենց նշանակութեամբ. «Մարդը՝ կնոջ գլուխն է»: Ալդ խօսքերի տակ գիւղացի կիներ՝ առանց մի մաղաչսոյ անգամ չեղւելու, հնազանդում է իւր ամուսնուն, կատարում է իւր կանաքի պարտականութիւնները դէպի իւր մարդը: Իսկ տղամարդը՝ իրան գլուխ համա-

րելով, սկսում է աւելի հեռանալ չիշեալ խօսքերի բուն նշանակութիւնից, և նրանց սխալ ըմբռնելով, աջնուհետև նախում է կնոջ և նրա կոչման վերաջ ինչպէս երկրորդական առարկայի վերայ: Մարդը համոզւած է, որ ինքը կնոջ գլուխն է. աւելի ևս հաստատ համոզւում է, որ կինը պէտք է իւր ոտները լինեն, հետեապէս կնոջ իրաւունքները և կամքը պէտք է մարդի ոտներից բարձր չհամարւեն: Տղամարդը իրաւունք է տալիս իրեն կնոջ վերաջ նախել ինչպէս մի չեղոք առարկայի. ինչ որ բերի մարդը, կինը պէտք է հագնի, առանց նրա լաւութեան կամ վատութեան մասին մի բառ անգամ արտասանելու իրաւունք ունենալու: Այդ դէպքում բռնադատւում են կնոջ մէջ գեղեցկի ճաշակը և հոգեկան ազնիւ զգացմունքները: Տղամարդը սկսում է աւելի ևս ընդարձակել իւր անպաշտան ազատ իրաւունքները կնոջ վերաբերութեամբ և մինչև այն աստիճան՝ որ քանդողովում է ասել թէ կնոջ սպանման իրաւունքը նոյնպէս մարդուն է տրւած: Այդ բոլոր գաղափարները երկու ամուսնից զուգորդի մէջ լաւաջանում է գիւղական տղէտ քահանայի սխալ բացաղութիւններից, որից չետու, սխալ են ընդունում և ամուսնացող զուգորդը: Գիւղացին ընդհանրապէս իւր կրօնական զգացմունքների հետ կցւած ունի և նախապաշարմունքը ինչպէս դէպի մէն մի առարկայ, նոյնպէս և դէպի իւր կինը: Գիւղացին համոզւած է, որ կնոջ գաղաթի մազերի մէջ դեերի մի ամբողջ լեզէօն է բոլոր դրեւ և աշխտեղ բնակւում են:

Այդ դեերը շարունակ աշխատում են մարդի և կնոջ մէջ թշնամութիւն ձգել, բաժանել միմեանցից կին և մարդ: Բայց մարդիկ շաբաթը մի անգամ իրենց ութեղ բռնուքներով կանանց ուղղակի գաղաթի մէջ տեղը մի քանի անգամ խփելով, ջրում են դները և կինը խաղաղութեամբ սկսում է հնազանդել իւր ամուսնուն: Գիւղացի կինը և տղամարդը ունին և իրենց կեանքի ամենաքաղցր բոլէները, և այդ այն ժամանակն է լինում, երբ նոքա հասակ առած զաւակներ են ունենում, և աւելի այն ժամերին և այն օրերին՝ երբ կինը ինչպէս հարազատ եղբայր, ինչպէս իւր ամուսնու ցաւերն ու հոգսերը հաւասարապէս բաժինարար ընկեր՝ օգնում է իւր ամուսնուն նրա ծանր տնային և դաշտային աշխատութիւնների մէջ:

Մենք նստած էինք մեր տանը թաղիքի վերայ բոլորովին անհոգ կերպով, հացն ու կարտով գինին առջևներին դրած, ուտում էինք և խմում: Թէպէտ լի էր օրը, բայց այդ օրը բոլորս էլ զանազան պատճառներով աղահանքից բացակայ էինք. աշխատելու չէինք գնացել: Մենք քէֆի և ուրախութեան անսլաւմելի քաղցր բոլէների մէջ կորած էինք. սեղանապետ և կառավարիչ զանազան կենացների և առաջարկութիւնների բախման համար նշանակւած էր Նզնակը, իսկ և իսկ ճիշտ և հմուտ այդ արհեստի մէջ: Նզնակը երբեմնապէս աւելի գինի գործածելու համար աջնապիսի կենացներ էր առաջարկում, որ մենք դժարանում էինք երեսակալել

անգամ. երբ կենացներ շարունակեցին, ահա ժամանակ Նոյ ճանապարհի սկսում էր և վերջացնում իւր անւանակից Նոյի զերեզմանով: Մեր քաղցր տրամադրութեան և ուրախութեան հէնց աղ միջոցին չանկարծ մեր դուռը բացւեց և մէկը ներս մտաւ բոլորովին չնարգել և հեւալով, կարծես թէ, թշնամիներից փախստական հալածւած, մեզ մօտ ապաստարան գտաւ. դա աղանջներ քանոզ մշակներին էր, Ոսկան անունով: Ոսկանը կանգնած էր լուռ և բարկացած դէմքով ամբողջ մարմնով տատանման մէջ էր, կարծես մի հոգեկան տարօրինակ անհանգստութիւն ճնշել և կաշկանդել էր նրան չարտնելու մի կարեւոր միտք, մի զփոխալին դէպք: Ոսկանը ալլալլած մտածում էր թէ ինչպէս չարտնէր մեզ չանկարծակի իւր սրտի չուզման պատճառը, ինչպէս դուժէր աղ ցաւալի իրողութիւնը, մի թէ-վտանգաւոր հետեւանք չէր կարող ունենալ. աղ բոլորը ամենաչն առաջութեամբ անցնում էին Ոսկանի մտքից: Ամէնքս սկսեցինք չառած աչքերով նայել դէպի Ոսկանը որի դրութիւնը հետզհետէ կասկածաւոր կերպարանք էր ստանում:

—Աղա, խիստ չես ձէն էլա տալի, բացականչեց Նոյակը. ինչ ա, դողցնում ես. արի ըստի, իմ կշտին նստի, ես քու դողը կ'կըտրեմ.

—Չէ, չեմ դողցնում, պատասխանեց Ոսկանը, ցած և կիսակտուր ձալնով,

—Արի, դու մեր աչքին ու գլխին ես էկել, արի մի ստաքան (բաժակ) էլա գինի խմի, հէր օրհնած, սկսեց շողքորդել Նոյակը:

—Չէ, չեմ խմի, պատասխանեց Ոսկանը գլուխը խոնարհելով:

—Է, բաս ինչ ես ասում:

—Ամի Սաքուի հետ թաքուն բան ունիմ, պատասխանեց Ոսկանը:

—Է, խիստ ես մեզինք թաքցնում, մէջ մտաւ մեր ընկեր թաթուր, մենք քմմա էլ մի տնով ենք, մեր միջին զարիւր մարդ չկալ, որ մեր սրուն իմանալ, մենք չորսով էլ աղբերութիւնի խաթրի հըմար էնթաւոր վաւած ենք, որ ջուր էլա չի ընցնի մեր միջից:

Ոսկանը դուրս գնաց, ես հետեցի նրան. հէնց դուռ եկած միջոցին մի ինչ որ խառն ի խուռն բան արտասանեց անհասկանալի կերպով, և արագ ու արագ սկսեց փախչել դէպի դուրս: Նրկինքը համատարած ամպել էր, և անձրեւը կաթկաթում էր: Այդ երեւոյթը մի խաբուսիկ երազի նմանեց. կանգնեցի փոքր ինչ, չանկարծ լսելի եղան դրսից զանազան խառն ի խուռն կանացի ձալներ, որոնց մէջ երբեմնապէս կրկնւում էին «սի ջիւան ումիդ դուրբան, քոռանալ մօրդ աչքերը, մանց քոռացալ» նախադասութիւնները: Դուրս եկանք փողոցը, ոչինչ չիմացանք. միայն ամեն կողմից պառաւ կանաչք, ծեր, երիտասարդ, և մինչև իսկ մանուկները վազում էին դէպի աղահանքը. մենք ևս հետեցինք նրանց: Նախադասութիւնները իմ մէջ չատ վառ էր, ինձանում ծագեց անմիջապէս մի

միտք, երբ կանանց աղաղակը լսեցի, որչափ մօտենում էի աղահանքին՝ աղնչափ երկբալուսթիւնը ստանում էր ինձանում ուժ և զօրութիւն: Վերջապէս հասանք աղահանքը, ուր ամբողջ բազմութիւնը կանգնած, կարծես ինձ հանդիսաւոր կերպով ընդունելու համար էին սպասում: Բոլորը ինձ վերաջ էին նայում, դեղնած, սարսափահար զերեզմանական ուրաւ-կաններն Նման, Բազմութիւնը ինձ ճանապարհ տւեց, ես անցաւ դէպի լառաջ, մէկ, երկու, իսկ երրորդ քալափոխին ես կանգնեցի: Իսկ իմ առաջ գետնի վրայ տարածւած էր արիւնաշաղաղ անշնչացած մի դիակ: Ելքերս սևացան, ես ընկաւ...

Ամի Սաքօն ալ ես չկարողացաւ շարունակել, նրա աչքերը կարմրեցին, նա սկսեց հեկեկալ և թաշկինակը երեսին դրած՝ սրբում էր աչքերի արտասուքը: Լուսթիւնը թագաւորեց հինգ րոպէի չափ, որից չետոյ ես հարցրեցի:

—Ամի Սաքօ, ո՞վ էր արդեօք ալդ անբաղդը, և ի՞նչ էր նրա անբախտութեան պատճառը:

—Ալդ անբախտ երիտասարդը մեր գիւղացի Ագալուլի որդի Յովասափն էր, նա իմ որդի Վարոսի թէ մանկական և թէ մշակութեան ամենահաւատարիմ ընկերն էր: Ալդ աղնիւ երիտասարդը բաւական փալլուն աղագալ էր խոստանում, բախտը նրան դաւաճանեց խալաւ, և աղահանքը նրա կեանքին լաւիտեան վերջ դրեց: Ալդ չէր միաջն ընդհանուր սրտերին տխրութիւն և ցաւ պատճառող դէպքը: Նոյն ժամուն աղահանքի ժառանգի տակ ծածկւած ննջում էր իմ անդրանիկ Վարոսի դիակը: Միևնոյն ժամուն պատահած դէպքը շատ կասկածներ չառաջացրեց ամբոխի մէջ, հասարակական զանազան շրջաններում պտտւում էին զանազան ենթադրութիւններ, անթիւ կարծիքներ, բայց և ոչ մէկը չունէր իւր հաւանականութիւնը: Ոմանք ասում էին թէ Յովասափը ինքն էր դիմել անձնասպանութեան, իսկ Վարոսին չանկարծակի աղաթալուերն էին ծածկել իրենց տակ: Բայց ալն մշակները՝ որոնք ալդ օրը միասին աշխատել էին Յովասափի հետ միմեանց կից աղահանքերում, ասում էին, որ Յովասափը ալդ օրը Մարկոս աղի մօտ էր եղել Վարոսի հետ և երբ որ եկաւ, նա շատ տխուր էր: Կրկնեց մի քանի անգամ թէ սիրտս ճնշւում է, սիրտս տալիս ու վրայ է լինում: Յովասափը վերկացաւ աղաշերտի վրայ և սկսեց աշխատել: Հանցած քառորդ ժամ, մենք միաջն նրա ցած ընկնելու ձայնը լսեցինք, որից չետոյ պատահեց աղալին շերտերի խորտակումը, ուր լաւիտեան ննջեց Վարոսը: Մշակների ասածները իրենց հաւանականութիւնն ունէին: մենք հասկացանք որ ալդ գործողութիւնների մէջ Մարկոս աղալի մատը շարժւել էր: Յովասափի գլխի մագերը թափւում էին, դէմքը կապտել էր: Անցաւ մի առժամանակ, երբ դործը իսպառ հնացաւ,

հրբ ծնողական սրտերի չուզմունքները դադարեցին, ան ժամանակ ամեն ինչ պարզեց, ամէն ինչ լուրջ կերպարանք ստացաւ. աշնունհետև շատերը անվախ, նոյն իսկ գործին աւելի մօտ ծանօթները խոստովանեցին որ Յովասափը թունաւորած էր...

(Շարունակելի)

ԴՐԱՅՈՒՅԻՍ

Շ Ա Ն Թ Ի

Հոն, դիմացս, լուսամուտին
Նստած է ան լուռ, գլխահակ.
Փոքրիկ ձեռքը ասեղին հետ
Կ'եղնէ կ'իջնէ վարժ ու արագ :

Մինչ անպատկառ յոխորտանքով
Երես առած մի ճառագայթ
Անոր այտէն պինդ կը ծըծէ
Անվերջ համբոյր մը հրակաթ :

Ու նախանձէս կ'ուզեմ ես ալ
Ճառագայթի փունջ մը լինիմ,
Վարագոյրի ծալքերէն վար
Անոր վառուող դէմքին նետւիմ :

Ու ցրւիմ հոն, դողամ, գըզւեմ
Դեղձան, ցրիւ մազերը ճոխ.
Ու գաղտուկ մը մազին մէջէն
Սահիմ կուրծքը սէր ներշնչող,

Ուր բոցի մը փայլփլուկով
Հուր համբոյր մը դնեմ կամաց,
Իր նենգ սրտի թըփըռտուքին
Ականջ դնեմ յափըշտակած :

ՀՈՂՄԱՂԱՑԸ

Շ Ա Ն Թ Ի

Հեռուն դաշտին մէջ՝ բլրակի ուսին
Կիսափուռ, կը քած հողմաղացը ծեր
Նստած էր տխուր, լուռ ու առանձին
Ու լարւած մտքով խոր կը մտածէր:

Եւ իր խարխուռն անին ահագին
Քուրջ պատառներովն իր պատառ-պատառ,
Որ ճռնչելով՝ հովերու կամքին՝
Կը դառնայ անվերջ հոռւ ամբողջ մի դար:

Ինծի կը թւի, թէ զառամածին
Յոգնած մտքերն են, որ կը ջանան դեռ
Պատասխան մը տան այն խրթին հարցին,
Որուն վրայ զուր դար մը խորհած էր:

1894 թ. փետր. 1 աւրցիկ:

ՇՈԹԱ ԲՈՒՍԹԱԻԵԼԻ

ԵՒ ՆՐԱ ՊՈԼԵՄԱՆ

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՅԻ

«Ընձենաւորը»¹⁾ վրաց ազգի անցեալի գրական ամենափայլուն արտադրութիւնն է: Այս գրքի գոյութեամբն է, որ պահպանուել է վրացոց մէջ այն ճոխ լեզուն, որ գործ էին ածում հեղինակի կեանքի օրօք, այն է՝ 12-րորդ դարում: Այդ գրւածքի հեղինակը ընծայեց վրաց ազգին այնպիսի մի գանձ, որ անգնահատելի է: Դա մի ընդարձակ պոէմա է, որի հետ ծանօթութիւնը հաջ ընթերցող հասարակութեան համար անհրաժեշտ է, մանաւանդ այն հիմնաւոր սկզբնաւորութիւնից յետոյ, որ արել է «Մուրճ»-ը վրաց գրականութեան և ազգի հետ հայերին ծանօթացնելու համար: Այդ մենք կը կատարենք «Ընձենաւորը» վերածելով համառօտ պատմաձեքի, գիտնալով հանդերձ, որ դորանով պէտք է ստիպւած լինենք զոհել բնագրի սաղաչափութեան շատ գեղեցկութիւնները: Բայց նախքան այդ՝ ներկայ յղւածով մենք կը զբաղենք հեղինակի անձնաւորութիւնով և թէ նրա գրւածքը ինչ նշանակութիւն է ունեցել վրաց համար թէ իւր ժամանակում և թէ մինչև օրս եօթ դար շարունակ: Ասենք հէնց այս տեղում, որ Շոթա Ռուստաւելու «Ընձենաւորը» վաղուց արդէն իւր վրայ է դարձրել նաև եւրոպացի բանասէրներից ոմանց ուշադրութիւնը:

¹⁾ Այսինքն ընծու մորթի հազած մարդը. վրացերէն «Վեփիսելիս աղասօսանի» (ვეფხისტყაოსანი).

Վրաց գրականութեան լուսատու աստղը և բանաստեղծների նահապետ Շոթա Բուսթաւելին ապրում էր 12-րդ դարում Քամար թագունու ժամանակ: Այդ երևում է նոյն իսկ «Ընձենաւորի» յառաջաբանից և զանազան պատմագիրների առաջ բերած փաստերից (Բրոսէ, Բաքրաձէ, Եոսելիանի և այլք):

Շոթա Բուսթաւելին ծնւեց Ախալցխայի մօտ դորնւած Բուսթաւ գիւղում ¹⁾: Ինքը Բուսթաւելին ասում է իւր համար՝ «Գրում եմ մի ոմն Մեսխի բանաստեղծս՝ Բուսթաւ գիւղից: Բուսթաւի այն մասը, ուր ծնւել է հեղինակը, կոչւում էր Սամնսխէթ (վրացերէն՝ Սամեսխէթի), այսինքն Մեսխանց թաղ, ուստի և հեղինակը կոչւում է երբեմն Մեսխի:

Բուսթաւելու ծննդավայրի մասին կան թեր և դէմ կարծիքներ. բայց, նայելով ժողովրդի մէջ պահպանւած աւանդութեանց, հաւանական է, որ Ախալցխի կողմերքը լինի: Բուսթաւելու ծննդեան տարին ճիշտ յայտնի չէ. մի հին ձեռագրում միայն նշանակւած է 1172—1216: Նոյնպէս դրականապէս յայտնի չէ թէ ռիքեր են եղել Բուսթաւելու ծնողները. մի կասկածաւոր ձեռագրից յայտնի է, սակայն, որ նորա հայրը սարկաւագ է եղել: Բուսթաւելին մեծացել է հայրենի գիւղում, ապա նրան տւել են Տբէթի վանքի (Արտւինի շրջանում, Աճարայում, այժմ մահմեդական վրացոց մզկիթ) վանականներին, որոնց մօտ նա զրել-կարդալն է սովորել: Տբէթի վանքից բերել են Վախէթի Գրէմ քաղաքի արքունիքը ²⁾: Այդ պալատում նա մնացել է հինգ տարի, ապա կրթւել է Իղալթուի (Թելաւի մօտերքը) դպրոցում. իսկ այդտեղից ուղևորւել է Աթէնք կատարելագործւելու: (Այս տեղեկութիւնները հանւած են մի հին ձեռագիր պատմութիւնից, որ մինչ օրս էլ չի հրատարակւել): 22 տարեկան հասակում նա Աթէնքից դարձաւ Վրաստան:

Չնայած, որ Բուսթաւելու «Ընձենաւորը» արդէն մի պատկառելի գրականութիւն ունի թէ վրաց և թէ օտար լեզուներով, բայց մինչև այժմ չի որոշւած թէ ի՞նչ է եղել նրա իսկական անունը և որ՝

¹⁾ Ներկայումս այդ տեղում կալ Բուսթաւ անունով պոստի կայարան:

²⁾ Թելաւի մօտերքը՝ այժմ աւերակ և համարուէ գիւղ:

տեղից են նրան Շոթա անունը տւել: Իսկ ինչ վերաբերում է Ռուսթաւելի» կոչման, ինքը հեղինակը հետեւեալն է ասում իւր գրածքում. «ես, արհեստով Րուսթաւելի, այս գործին եմ ձեռնարկել». Ինչպէս ընթերցողն էլ կը նկատի, Րուսթաւելին արհեստ է եղել. բայց ինչ արհեստ էր այդ—յայտնի չէ:

Մի աղբիւր միայն կայ նրա իսկական անունն իմանալու համար. այդ՝ Երուսաղէմի վրաց Ս. Խաչ վանքում նկարած Րուսթաւելու պատկերի տակ եղած արձանագրութիւնն է. բայց ցաւօք սրտի մինչ օրս, չնայած բաղմաթիւ ուխտաւորների, չի կարդացւել: Զ. Ճիճինաձէի ասելով, մի հին ձեռագրի համեմատ նրա աշխարհական անունն եղել է Շոթա (հայերէն Աշոտ), իսկ Երուսաղէմում ձգնւելիս Շիօ անունն է ստացել:

Կարծում են, որ Րուսթաւելին այն երիտասարդներից մինը պիտի եղած լինէր, որոնք 12-րդ դարուց սկսած Դաւիթ Աշխարհաշէն թագաւորի կարգադրութեամբ ուղարկւում էին Աթէնք կրթւելու. ինչպէս յիշատակում է հայոց 13-րդ դարու Վարդան պատմիչը. նոյնն են վկայում Թէյմուրազ թագաւորի գրածքները: Վերջնոյս ասութեամբ Րուսթաւելին բաւական ժամանակ մնացել է Աթէնքում և ուսումնասիրել է աթէնական աստուածաբանութիւնը և փիլիսոփայութիւնը. այդտեղ նա պիտի ուսումնասիրած լինի նոյնպէս և արաբական ու պարսկական լեզուները:

«Ընձենաւորի» մի հին ձեռագրի վերջում մի անյայտ ոմն գրում է. «Շոթան մեծ ազգի որդի էր. զնացել է Յունաստան, ուր կրթւել է «Եւերիա» վրաց վանքում և Աթէնքում նա լսել է փիլիսոփայութիւն, աստուածաբանութիւն, ճարտասանութիւն... ուսումնասիրել է հայոց V-րդ դարու փիլիսոփայ Դաւիթ Անյաղթի գրածքները, վրացի փիլիսոփայ Յովհաննէս Պատրիկի միջոցով:

Վրաստանի հին և նոր պատմագիրների վկայութեամբ Թամար թագուհու ժամանակները վրացոց համար եղել է ոսկէ դար, այսինքն տէրութիւնը հաստատ հիմքերի վրայ էր դրւած. թաւադազնաւորները (իշխան-ազնւականներ) ոտի կանգնած թշնամիների վրայ ահ էին ազդում, շինւում էին բերդեր, աշտարակներ, վանքեր, կուսանոցներ, պալատներ և այլ հաստատութիւններ. ծաղ-

կում՝ Լր և զրականութիւնը ¹⁾։ Ահա այդ ժամանակներում իբրև արքունական զանձարանի կառավարիչ, որպէս հաստատակամ մարդ՝ նշանակւում է Բուսթաւելին։

Ե՞րբ է գրւած «Ընձենաւորը», ի՞նչ առիթով է գրել նա, և ի՞նչ կարեորութիւն է նա ներկայացրել վրացոց համար։

Ոմն Չախրուխաձէ, որը 1195 թւականին Թամար թագուհու զովեստն է գրել, յիշում է նաև Բուսթաւելուն։ Պարզ է ուրեմն որ Բուսթաւելին այդ թւականից առաջ է գրել իւր պոէման. բայց որովհետև ոմն Եովանէ, որը նոյնպէս Թամարի զովեստն է գրել, բայց արդէն 1188 թ-ին, և Բուսթաւելուն չի յիշում, դորանից բերականցնում են, որ պոէման պիտի գրւած լինի այդ երկու թւականների միջև, այն է 1188—1195 թ-ին, այսինքն ութ տարւայ միջերկում։ Թէ աւանդութիւնը և թէ նոյն իսկ Բուսթաւելու հետեալ խօսքերը՝ «ես արհեստով Բուսթաւելի, ձեռնարկել եմ մի այսպիսի բան. ում որ սպանների գունդը հնազանդւում է՝ նրա համար եմ աշխատում, նրա համար եմ մեռած. սիրելու կարօտ մնալով՝ ոչ մի դեղ չեմ գտնում. նա պիտի տայ ինձ կամ բժշկութիւն կամ զերեզման», այդ խօսքերը առիթ են տալիս կարծելու, որ նա Թամար թագուհու սիրուց զրդւած է գրել իւր սիրահարական հրաշալի կտորներով լի պոէման։

Բուսթաւելին իւր գրւածքով նկարագրել է Թամար թագուհու զեղեցկութիւնը, ողորմածութիւնն և իմաստութիւնը, նոյնպէս և նշանաւոր մարդոց արժանիքը և զանազան յատկութիւնները. բայց որովհետև ժամանակակից անձնաւորութեանց անունները յականէ անւանէ չէր կարելի տալ, ուստի պոէմային նա տւեց հեքեաթի ձև. իսկ գործողութիւնները փոխադրեց Սրաբիա։

Ահա և վրաց մէջ պտուղ մի աւանդութիւն, որ պ. Գէորգ Աստուածատրեանը, լսելով մի վրացի հովւից, զետեղել է տաղաչափութեամբ «Աղբիւր»-ի 1890 թ. մարտ № 3 համարում «Բուսթաւելու սէրը» վերաառութեամբ։

Թամար թագուհին խնջոյք է տալիս իր իշխաններին. ամենքն

¹⁾ Վրաց պատմութեան այդ շրջանի համար տես «Մուրճ» 1895 թ. № 11 (նոյեմբեր) «Վրաստանի անցեալը» Ա. Արասխանեանցի Ծան. Հեղ.

էլ ուրախ են, որ երկարատե պատերազմներինց յետոյ դարձեալ միմեանց կենդանի են տեսնում: Տխուր է միայն Շոթան և չի հնչում նրա քնարը: Թամար թափուհին նկատելով նորա դէմքի թախիծը, ասում է.

—Ձէ որ ազատ է քո վրաստանը, ինչո՞ւ ես տխուր:

—Այո՛, ազատ է վրաստանը, բայց ես դերած եմ, պատասխանեց խոր հոգեւոց հանելով Բուսթաւելին: Այդ ասելով վերցնում է քնարը և երգում լոյսը սիրող այն թիթեռի մասին, որ մինչև անգամ թռեան էլ այրում ու վերջը ինքն էլ այն լոյսին զոհ է գնում:

Թամարը նկատելով որ շատ տխուր է հնչում նրա քնարը՝ ասաց.

—Մթթէ հնար չկայ քեզ օգնելու:

—Ոչ, մահս մօտ է. ահա այս գրւածքս կարդա և ինձ յիշիր:

Իշխանները խնդրում են որ ինքը կարդայ. նա էլ կարդում է «Բնձենաւորը» պոէման: Ունկնդիրները այնպիսի խորին ուշադրութեամբ էին լսում, որ կարծես թէ պապանձւել էին: Թամարն այդ գրւածքի համար առաջարկեց իւր ամբողջ գանձը. այդ բոլորին Բուսթաւելին չոքեց նրա առաջ և հնչեցրեց լարերը, երգելով թէ այն թիթեռը՝ ինքն է, և լոյսը՝ Թամարը: Վերջացնելով ընծայեց նրան իւր գրւածքը: Թամարը կատաղած հրամայեց նրան անշապաղ հեռանալ վրաստանից, ասելով. «հեծիր շուտ նժոյգներիցս մինը, ապա թէ ոչ՝ դահիճները զլուխդ կը թռցնեն»: Վշտալի ու յուսահտուր Բուսթաւելին անիծում է Թամարին նրա սառնասրտութեան համար, յայտնում է, որ անուամենայնիւ նա միշտ իրան կը յիշի և նրա աչքերիցը արտասուքը չի հատնիլ: Չարդ ու փշուր անելով քնարը՝ նա անհետացաւ:

Ասում են քաղաք կամ ամրոց ու պալատ շինելիս Թամարը միշտ յիշում էր Բուսթաւելուն և արցունքներով թրջում հիմքերը:

II

Վրաց պատմագիրները պատմում են, որ երբ Բուսթաւելին «Բնձենաւորը» գրեց, նա արքունական պալատում այնպէս գրաւիչ կերպով կարդաց, որ նրանից յետոյ շատերը երանի էին տալիս նրա

կարդալուն: Նրա ընթերցումն այնպիսի տպաւորութիւն թողեց ամենքի վրայ, որ իւրաքանչիւրը նրանցից աշխատում էր ձեռք բերել այդ գրեւծքը ու արտագրել՝ ընդմիջ տանը ունենալու համար: Մինչև անգամ սկսեցին հարսանիքներում այնտեղից կտորներ երմար: Մինչև անգամ սկսեցին հարսանիքներում այնտեղից կտորներ երգել: Այդ սովորութիւնը մնացել է մինչև մեր օրերը. այսպէս, օրիակէս, պր. Եոսելիանին վերջերքս Գուշէթի գաւառում պատահել է նաև, պր. Եոսելիանին վերջերքս Գուշէթի գաւառում պատահել է մի հարսանիքում այդ պոէման երգելիս: Նոյնն է նկատուում նոյնպէս մահմեդական վրացոց մէջ (Բաթումի շրջակայքում), ուր շատերը անգիր գիտեն այդ պոէման:

Բացց որովհետև հնումն այնքան թուղթ չէր ճարւում, որ ամենքն էլ արտագրել կարողանային, ուստի ազատ ժամերին հաւաքւում էին ձեռագիրը ունեցողի մօտ և տեղն ու տեղը անգիր անում: Այդպէս էին վարւում աւելի կիրակի օրերը, ուստի հոգեւորականութիւնը վերաբերւում էր թշնամանքով այդ երեոյթին: Հռչակաւոր պոէման վերջ ի վերջոյ այնքան է տարածւում, որ աղ-Հռչակաւոր պոէման վերջ ի վերջոյ այնքան է տարածւում, որ աղ-ջիկ մարդու տալու ժամանակ սովորութիւն է դառնում տալ նրան նաև մի օրինակ «Ընձենաւոր» իբրև օժիտ: Միով բանիւ այդ գրեւծքը դարձաւ ժողովրդի սիրտն ու հոգին: Նոքա այնտեղ գտնուում էին անձնազոհութեան, նեղեալներին օգնելու զաղափարները, հաւատարմութիւն և իմաստալից առակներ. օրինակ՝ 12-րդ դարում մարդիկ կանանց բանի տեղ չէին դնում. Բուսթաւելին, այդ բանը նկատելով, վարդապետում է՝ առիւծի կորիւնը առիւծ է, էգ լինի թէ արու:

Հին մարդկային կեցութիւնը հիմնւած էր ստրկութեան և ճորտութեան վրայ. Բուսթաւելին հակառակն է քարոզում. «տուր չքաւորներին դանձդ, ճորտերիդ՝ ազատութիւն»:

Բուսթաւելու ժամանակակից մարդիկ կենդանի շունը գերադասում էին մեռած առիւծից. իսկ նա քարոզում է՝ «անւանի մահը գերադասելի է արատաւոր կեանքից»:

Յեղական ծագումը մեծ նշանակութիւն ունէր Բուսթաւելու ժամանակ քան թէ արժանաւորութիւնը. բացց նա, հակառակն էր պնդում. «հազարով ծագումն (ազգ) զնահատուեց, տասը հազարով կրթութիւնը. բացց եթէ մարդս ինքը լաւ չէ՝ ոչինչ է նրա ցեղական ծագումը»:

ժողովրդից վարակեցան և քահանաները իսկ կղերականութիւնը աւելի ևս զրգուեց. բանն այնտեղ հասաւ, որ Թամարին ժամանակակից վրաց Յովհաննէս կաթողիկոսը սկսեց յայտնի կերպով քարոզել ընդդէմ Ռուսթաւելու պոէմայի և անիծել նրա ընթերցողներին: Բայց ոչ մի միջոց չէր օգնում նրա տարածմանը առաջն առնելուն. վերջը կաթողիկոսը և ամբողջ հոգևորականութիւնը այն աստիճանի խիստ ամբաստանում են այդ գրածքը Թամար թագուհու առաջ, որ հեղինակին արքունիք են կանչում դատի և իրանց փափաղին հասնում: «Ընձենաւորը» հռչակել են տալիս իբրև մի անբարոյականացուցիչ գրածք, որ դա ժողովրդին արգելք է լինում նոյն իսկ աստուածապաշտական պարտիք հատուցանելու և որ այդ գրածքով շօշափուում է Թամար թագուհու պատիւը, այսինքն Ռուսթաւելին զրել է այդ գրգռած նորա սիրուց. ուստի վճռում են հեղինակին տպաշխարութեան աքսորել Երուսաղէմի վրաց Ս. Խաչ վանքը:

Եւ իրօք մենք նրան քիչ ժամանակ յետոյ պատահում ենք Երուսաղէմում իբրև կղերական ¹⁾:

Բնական է, որ հեղինակին աքսորելուց յետոյ կ'աշխատէին նրա գրածքները ոչնչացնել. բայց այնուամենայնիւ ժողովուրդը հնարք էր գտնում իւր հոգեհատորը պահպանելու: 1738 թին Տիմոթէոս վրաց արքեպիսկոպոսը Երուսաղէմի Ս. Խաչ վանքում տեսնում է Ռուսթաւելու պատկերը և ապա իւր ուղևորութեան նկարագրի մէջ զգանքով յայտնում է, որ նա եղել է անբարոյականացուցիչ բանաստեղծութեան յօրինող և քրիստոնեաներին անբարոյականացնող մի անձն: Ուրեմն նորան առելիս է եղել վրաց հոգևորականութիւնը նոյն իսկ 18-րդ դարում: Ըստ ասութեան Թէյմուրազ թագաժառանգի, Ռուսթաւելին մնաց Երուսաղէմում, վերանորոգեց իւր բնակավայր Ս. Խաչ վանքը և այնտեղ էլ վախճանեց. բայց մի թւականին—ճիշտ յայտնի չէ:

Մի այսպիսի հանճարեղ գրածքի հեղինակ, որպիսին է «Ըն-

¹⁾ Ձ. Ճիճինաձէի ասելով Երուսաղէմում գտնւած Ռուսթաւելու պատկերի տակ հին վրացերէն տառերով (խուցուրի, որ նման է հայոց) գրած է Շիո. Ռուսթաւելին նկարած է արեղալի շորերով:

ձեռնաւորը, դրանից առաջ էլ գրութիւններ կ'ունենար և պատրի մէջ էլ չէր դադարիլ գրել, թէև այդ լինէր կրօնական ուղղութեամբ: Սակայն որ և է այլ գրութեան մասին ոչ մի յիշատակութիւն չի մնացած ¹⁾:

Չնայած, որ Բուսթաւելու մասին այժմ մի պատկառելի գրականութիւն կայ, բայց մի քանի հարցեր դեռ ևս մնում են չը լուծւած:

III

Այս գրածքը իւր վեհ բանաստեղծական զգացմունքով, բարոյական իմաստներով (որոնք վրացոց մէջ առօրեայ առաձներ են դարձել) և կեանքի ճշգրիտ պատկերներով գրաւել է ոչ միայն վրացիներին այլ և եւրոպացոց, որոնք կամ ամբողջապէս կամ կտորներով թարգմանել են իրանց լեզուներով:

Այս գրածքը ունեցել է վրացերէնում մի քանի տպագրութիւններ: Մինչ տպագրւելը վրացիք, ինչպէս տեսանք, միմեանցից արտագրում էին:

Առաջին անգամ «Ընձենաւորը» տպագրել տւեց Թիֆլիսում Վախտանգ վրաց թագաւորը 1710 թ-ին. դորանից այժմ միայն մի քանի օրինակն է մնացել. այդ տպագրութեան հազազիւտ լինելու պատճառն այն է, որ Անտօն կաթողիկոսը այրել տւեց նրա գրեթէ բոլոր օրինակները: Այդ է ամենաընտիր հրատարակութիւնը: Դորանից առաջ արտագրողները միշտ իրանցից աւելցնում էին. ուստի հարկաւոր էր զտել, մաքրել և իսկականը վերականգնել. այդ կատարեց ինքը Վախտանգ թագաւորը: Նա տպւած է հաստ թղթի վրայ այժմեան № 1 տառերով և բաղկացած է 1584 չորս տողանի տներից:

Մի քանի խօսք պոէմայի արտաքին ձևի մասին: Իւրաքանչիւր տունը բաղկացած է 4 տողից և ամեն մի տող էլ 16 վանկից. իւրաքանչիւր տան չորս տողն էլ վերջանում է նոյն յանգով: Ահա պատկերը առաջին տան առաջին երկու տողի՝

¹⁾ Յիշենք սակայն, որ Խախուլի եկեղեցում գտնուող Սբ. Աստուածանի պատկերի տակ մի անընթեռնելի գրութիւն կայ, որի ներքոյ կարդացւում է «գրեց Բուսթաւելին»:

Ահա երկրորդ տունը՝

Յիշելու է նաև որ իւրաքանչիւր տան չորրորդ տողը սկսւում է դա (ՋՏ ԵՆ շաղկապ) յաւելեալ մասնիկով։ Առհասարակ եթէ բարձրաձայն կարդալու լինենք Բուսթաւելու պոէման, պահպանելով շեշտադրութիւնը, տողերը այնքան ներդաշնակ են, որքան Հոմերոսինը։ Հարկ ենք համարում յայտնել նաև հետևեալը. բովանդակութիւնը պատմելիս չենք հետևել բնագրի գլուխների դասաւորութեան, այլ մի քանի գլուխներ, նայելով բովանդակութեան, միացրել ենք։

Երկրորդ տպագրութիւնն եղաւ Պետերբուրգում Բրոսէ, Չուբինով և Փալաւանդով վրացագէտների միջոցով 1841-ին 1600 տնով։ 24-րդ աւելորդ տունը չի եղել Վախտանգի օրինակում, այլ վերցրած է ուրիշ ձեռագիրներից։

Երրորդը կատարեց վրացագրի Չուբինովը 1846-ին առաջին զլխի ռսերէն թարգմանութեամբ։

Չորրորդ անգամ հրատարակեց Չուբինովը բառարանով հանդերձ։

Հինգերորդը կատարեց Թիֆլիսում անյայտ հրատարակիչների ձեռքով, 1867-ին։

Վեցերորդը հրատարակեց 1875 թ-ին Արսէն Կալանդաձէն, ձեռնհաս մարդկանց օգնութեամբ։ Իբր օրինակելի հրատարակութիւն՝ սորանից են արտատպութիւններ անում։

Սրանից յետոյ եղան բազմաթիւ էժանագին հրատարակութիւններ Թիֆլիսում, Բուսթալիսում, Փոթիում, Օզուրգէթում։ Հայերէն լեզուով լիակատար թարգմանութիւն չի եղել մինչ օրս, բայց թարգմանած է պոէմայի սկիզբը (2 գլուխ) տաղաչափութեամբ և Թիֆլիսի բարբառով. թարգմանողն էր պ. Բաստամեան, տպւել է «Կռունկ» ամսագրում 1862-ին յուլիսի և հոկտեմբերի համարներում Սարգիս ստորագրութեամբ։ Բնագրից թարգմանած է

ամբողջապէս առաջին և երկրորդ գլուխը. ահա մի քանի տուն
որպէս նմուշ:

Ռուսթաւելի

Ըծու միրթի հագած մարդը:

Ասածիս կիսատը:

Մէ անճանանչ ոմքին տեսան
Ջրի ափին նստած լալիս.
Էս աժդահէն թիք էր ննգած,
Ինչպէս առուժ զնջանալիս:
Բռնած ունէր լոխտով սև ձի,
Նաշխուն լոխտով ոսկէ կարած.
Թամքն ու լիամ, զոշլուղ, լոխտէն
Մարգրիտներով էին շարած:
Լալիս էր նա հեկեկալով,
Ծովէն բղխում աչքեր նրա,
Արտըսունքը թոշ էր դրի
Նուր բաց էլած վարդու վրայ:

Հետեւին լեզուով մի արձակ համառօտութիւն տպեց պ. Կա-
զիմիր Լուպինսկու յառաջաբանով: (Biblioteka Warszawska լե-
հական ամսագրում 1863 թ.):

Յունարէնը տպեց վրաց Թէյմուրազ Թաղաւորը 17-դ դարում,
բաց օրինակը չի հասել մեզ:

Պարսկերէն լեզուով Թարգմանել են 1725 թ-ին Պարսկաստա-
նում եղած վրացի ազգասէրները:

Ռսերէն լեզուով Թարգմանեց պ. Գ. Մինամձղարովը արձակ
Այժմ մոսկովութիւն կայ նորից Թարգմանելու:

Մի քանի կտորներ կան Թարգմանած Ֆրանսերէն, գերմա-
ներէն, անգլիերէն և այլ լեզուներով. վերջերքս պատահեցինք
1888-ին պ. Ստալինսկու հրատարակութեան վրացերէն, ռսերէն,
հայերէն, ֆրանսերէն և գերմաներէն Թարգմանած մի քանի
կտորներ: (Հայերէնը վերցրած է նոյն Բաստամեանի թիֆլիսաբար-
բառ Թարգմանութիւնից «Կռունկ»-ից): Վերջին ամենաշքեղ և

պատկերազարդ հրատարակութիւնը պ. Քարթեւելովինն է (վրացի) և արժէ 15 ռուբլի: 1895 թ. վրաց Մոսկովէ (համբաւաբեր) ամսագրի նոյեմբերի համարում պ. Ալ. Ս-շւիլի «Բնձենաւորը» տրամաբանօրէն վերլուծելով զանում է շատ կեղծ տներ: Ամենահին ձեռագիրը, որի հետ համեմատում են բոլոր հրատարակութիւնները, 1646 թւականիցն է: Այդ թւականից մինչև 1870 թ. ձեռագիրներում շնորհիւ արտագրողների սպորդել են 18 տուն. արդ, եթէ երկու հարիւր տարում աւելացրել են 18 տուն, ինչ կարծիք որ 12-րդ դարուց մինչ 1646 թ. ուրեմն 4—5 դարւայ ընթացքումն էլ աւելացած կը լինեն կեղծ տներ:

Համարեա թէ բոլոր հրատարակութիւնների առաջին երեսի վրայ դրւած է Բուսթաւելու պատկերը: Մի քանի խօսք էլ այդ պատկերի մասին:

Բացի Երուսաղէմում եղած պատկերից, բանաստեղծ Վախտանգ Սրբէլիանու մնջրը (շերակ II-ի քոյրը, 18-րդ դար), ունեցել է մի հին ձեռագիր, որին կից է եղել և հեղինակի պատկերը: Այդ պատկերը պ. Պլատոն Եոսելիանին տւել է Կովկասի նախկին փոխարքայ իշխ. Սիմէոն Վորոնցովին. իսկ սա իւր կողմից յանձնել է մի Ֆրանսիացի ճանասիրհորդ Ֆլերին, որ սա տպել տայ Պարիզում: Նա իրաւ տպել է տւել և մի քանի օրինակ ուղարկել Վրաստան. այժմն էլ կայ այդ օրինակներից. ահա այդ վերջիններից են ընդօրինակւած մնացած բոլոր պատկերները: Բուսթաւելին նկարւած է պարսկական տարազով, ծնկան վրայ «Բնձենաւորը» գրելիս:

Ի՞նչն է արդեօք աղբիւր ծառայել Բուսթաւելուն իւր «Բնձենաւորի» համար:

Հեղինակը ինքն իր յառաջաբանում ի միջի այլոց գրում է.

«Այս պատմութիւնը պարսկերէն է և վրացերէն թարգմանած: Սրանից կարելի էր եզրակացնել, որ արդէն վրացերէն արձակ թարգմանութիւն եղել է պարսկերէնից. իսկ Բուսթաւելին տաղաչափութեան է վերածել: Հիմնւելով այդ խօսքերի վրայ՝ Վախտանգ թաղաւորը (18-րդ դարում) ասում է. «շատ ման եկանք, բայց պարսկերէնի օրինակը չգտանք»:

Մի տեղ միայն հեղինակը իրան մատնում է և ապացոյց տա-

լիս, որ պոէման Վրաստանի կեանքիցն է վերցրած և փոխաբերական մոքով գրած: Այդ այն տեղն է, ուր Աւթանդիլը, երկրորդ տեսութեան ժամանակ Թինաթինի հետ, խնդրում է ի յիշատակ իւր հրաժեշտի իրան մի իր ընծայի. ահա այդտեղ Բուսթաւելին ասում է, որ «Աւթանդիլը խօսում էր քաղցրահնչիւն վրացերէն լեզուով»: Շատերը կարծում են, և այդ հաւանական է, որ Բուսթաւելին դիմել է այդ միջոցին, որպէս զի ժամանակակիցներին մի կերպ միամտեցնի, որ նրանք կարծիք չտանեն թէ գրւած է դէպի Թամար Թագուհին տաճած սիրուց, որին նա հոգով սրտով պաշտում էր: Այդ սիրոյ մասին հեղինակը յառաջաբանում յիշատակում է, ասելով. «Սկսենք գովել Թամարին արեան արցունքներ թափելով. Թանաքի տեղ մեզ կը ծառայի սև սաթէ նման լիճը, և որպէս զրի՝ նրա ճկուն իրանը. իսկ լսողի սրտին թող ցցւի նետը»: Որ սա ալլաբանութեամբ է գրւած և իսկապէս Բուսթաւելու հեղինակութիւն և ոչ թէ պարսկերէնից Թարգմանած և ապա տաղաչափութեան վերածած, դորան իբրև ասպցոյց կարելի է բերել նախ հերոսների անունները, որ զուտ վրացական են և գործածական էին այդ պոէմայից աւելի առաջ. օրինակ Թինաթին, որ հերոսուհիներից մինն է, եղել է վրաց Վախէթիայի Թագուհի. երկրորդ, հերոս Թագաւորների շքախումբը կազմում են Թաւադներ (վրացերէն իշխան) և Ղիղնըուլներ (վրացերէն մեծաւորներ). երրորդ, նազարանները և խաղերը պոէմայում վրացերէն անուններ են կրում. չորրորդ, երգելու ժամանակ հերոսները վրացոյ ձևով են երգում, օր. Աւթանդիլը ասում է. «Ի՛մ արևը, Թինաթինի արևը վկայ. և հինգերորդ, մի տեղ էլ յիշում է որ զանգեր էին խփում (այսինքն եկեղեցու զանգերը):

Այդ պոէմայում կան նաև արաբական բառեր, ինչպէս օրինակ Նաւրուզ (մուսուլմանների նոր տարի) Մուսսապի (Ղորան). այնպէս որ պ. Ն. Գուլակը բաժանում է երկուսի «Ընձենաւորը», առաջին բաժին, ուր գործողութիւնը կատարւում է Բոստանի Թագաւորութեան մէջ, զուտ վիրական է ալլաբանութեամբ գրւած, (բնութիւն, մարդիկ և սովորոյթներ). և երկրորդ բաժին, որ արկածներին է վերաբերում, կարելի է որ վերցրած լինի պարսկերէնից:

Բուսթաւելին նկարւած է շատ նւագած դէմքով և քնքոյշ հայ-
ւացքով:

1893-ին «ԿԼԱՅԻ» վրացերէն պատկերազարդ շաբաթաթերթի
խմբագրութիւնը բացեց Բուսթաւելուն արձան կանգնեցնելու համար
հանգանակութիւն, թէև դեռ չի որոշւած թէ ուր պիտի կանգնեցնեն:

Բուսթաւելու և նրա կնոջ մասին պահպանւած է հետեւեալ
աւանդութիւնը:

Ըստ աւանդութեան Բուսթաւելին եղել է գեղեցիկ, քաջ,
մենամարտող և զիտուն մարդ. կինն էլ նոյնպէս նշանաւոր տոհ-
մից մի դեղանի աղջիկ է եղել. վերջնոյս եղբայրը Բուսթաւելու
հասակակից ընկերն էր: Շոթա Բուսթաւելին ունեցել է մի արաբ
ստրուկ Սբդըլլա անունով:

Մի կիրակի օր Քամար թագուհին հրաւերք սարքեց իւր պա-
լատում և, ի միջի ալ մատենագիրների և զիտնական անձերի,
հրաւիրեց նաև «Ընձենաւորի» հեղինակին: Քամարի խնդրանք
վերջինս սկսեց կարդալ «Ընձենաւորը»: Ամենքը խորը զգածւեցին.
Քամար թագուհին ինչան խորին շնորհակալութեան հանեց մատից
իր մատանին և շնորհեց Բուսթաւելուն: Խնջոյքի ժամանակ էլ
Քամարն էր առաջինը Բուսթաւելու կենաց խմողը:

Այդպիսի ուրախ տրամադրութեան ներքոյ էր Շոթան, երբ
ծառաներից մինը մտաւ և յայտնեց, որ կանչում են նրան: Բուս-
թաւելին դուրս գնալով նկատեց մի գեղեցիկ զրահաւորւած երի-
տասարդ ձիաւոր: Այդ երիտասարդը մօտեցաւ Բուսթաւելուն և ասաց.

— Դու այստեղ ես քէ՛ֆ անում. իսկ կինդ՝ ուրիշի հետ:

Բուսթաւելին ընկաւ մտածման մէջ և չէր իմանում ի՞նչ
անէր. նա չկարողացաւ ճանաչել համբաւաբերին, ուստի բացատրու-
թիւն պահանջեց:

— Հետեիր ինձ և կ'իմանաս ի՞նչ եմ ասում: Շոթան մնաս
բարև ասելով պալատականներին և հիւրերին, հետեց անձանթին:
Վերջինս Բուսթաւելուն տարաւ նրա տուն և ասաց.

— Տես ի՞նչ է կատարւում և լսի՞ր ինչ որ խօսւում է:

Բուսթաւելին ակամայնայեց և ինչ տեսաւ... իրանց ստրուկ Սբդըլլ-

լան իւր կնոջ հետ պառկած... Բուսթաւելու արիւնը պղտորեց և չէր կամենում իւր լսածին ու տեսածին հաւատալ: Նա յետ նայեց, բայց երիտասարդին այլ ևս չգտաւ, ուստի շուռ եկաւ և քայլերն ուղղեց դէպի դաշտ. ճանապարհին նա մոռնում էր.

«Մթթէ ամբողջ Վրաստանում հռչակ վայելող մարդուց նա գերադասեց մի սև արաբ ստրկին. մի՞թէ ինքը չէր պատճառը, որ ես խաբեցի ինձ համար մեռնող օրիորդին. երանի թէ անծանօթը ինձ ցոյց չտար այս բոլորը: Այսպիսի մտածմունքների մէջ ընկղմած նա քաղաքից դուրս պատահեց անծանօթին. վերջինս ասաց.

—Շոթա, ինչպէս ես հաւանում կնոջդ:

Այս խօսքերի վրայ Բուսթաւելին վառեց որպէս բոց, հանեց դաշոյնը, խրեց երիտասարդի կուրծքը, ասելով.

—Դու ես այս ամենի պատճառը:

—Սիրելի Շոթա, ասաց կիսամեռ երիտասարդը, երանի էի տալիս ոտներիդ տակ մեռնելու, և Աստած խնդիրքս չմերժեց:

Խեղճի լեզուն փորն ընկաւ բռնելով Բուսթաւելու ծնկներից: Բուսթաւելին, լսելով ծանօթ ձայնը, վրայ ընկաւ, բաց արեց նրա կուրծքը և ապշած յետ կանգնեց... Նա սպանեց իւր նախկին նշանածին: Նա նշմարեց նրա մատին իւր տառած մատանին: Պրկեց աղջկան ու այլ ևս տեղիցը չէր շարժուում, կարծես թէ ասում էր—սրանից յետոյ լաւ է մեռնել քան թէ ապրել:

Աղջկան սպանելուց յետոյ մի անգամ մեր հերոսը խնձոյքի հրաւիրեց Թամար թագուհուն և այլ մեծամեծներին: Խճնոյքից յետոյ ամենքն էլ դուրս գնացին մի մեծ հրապարակ, ձիարշաւ սարքեցին, ուր միշտ ջաղթանակը Բուսթաւելին էր տանում: Վերջը Բուսթաւելին դարձաւ Թամարին, ասելով.

Պէտքակմն եմ, բան արժե՞մ թէ չէ:

Թամար թագուհին պատասխանեց. քո հատը չունի՞մ ամբողջ Վրաստանում:

—Դէմքի գծագրութեամբ, կամ խելքով, բնաւօրութեամբ ու վարք ու բարքով ուրիշից խօ պակաս չեմ:

Ո՛չ, միաբերան կանչեցին ամենքը. քո ամեն բանն էլ գովելի է:

—Ուրեմն եթէ ինձ նման մարդու կինը անհաւատարիմ գտնու-

վի դէպի իւր ամուսինը և նրան մի արաբի հետ փոխի, այդ տեսակ կնոջը ինչ պէտք է անել:

Րուսթաւելու կինը և աներոջ որդին սաստիկ կարմրեցին:

—Անմիջապէս պիտի բաժանուել և ուրիշի հետ պսակուել, հրամայեց թագուհին:

—Իսկ եթէ մարդը սպանել է իւր կնոջ անհաւատարմութիւնը ցոյց տա՞ծ անձին, նորան ինչ անել:

—Սպանողը պէտք է ապաշխարի. պատասխանեց թագուհին:

—Սպանողը ես եմ և ինձ անհաւատարիմը իմ կինն է:

Այս ասելով նա ձին հեծաւ ու անյայտացաւ և, ըստ աւանդութեան, զնաց Երուսաղէմ ճգնւելու:

Րուսթաւելու աներձազը չէր ուզում հաւատալ այս բոլորին, ուստի հետամուտ եղաւ իւր քրոջը: Մի անգամ իրօք նա պատահեց քրոջը արաբի հետ նոյն անկողնում և լսեց հետեւեալը.

—Ո՛հ, ես քեզանից չեմ բաժանուիլ, եթէ դու մինչև անգամ իջնես դժոխք, ասում էր կինը:

Եղբայրը թուցրեց արաբի գլուխը սրով և, կախելով քրոջ պարանոցից, ասաց. չէիր կամենում դրանից բաժանուել, ահա յաւիտեան ման ածա հետդ:

Ինչպէս պատմութիւնից ընթերցողն էլ կ'եզրափակի, Աւթանդիլի տիպը զուտ արևելեան քրիստոնէական ասպետի տիպն է, որ յետ չի մնում արևմտեան Ռոլանդներից և Տանկրէդներից. իսկ Տարիէլի տիպը՝ մահմեդական վայրենի ասիացու, որ չնայած քաջութեան՝ անսանձ է իւր կրքերում: Իսկ հերոսուհիներից նետանը զուտ հարեմական տիպ է. նա միշտ փակ է և միշտ կրաւորական դեր է խաղում: Թինաթինը, ընդհակառակը, ազատ գործում է, զատողութիւններ է տալիս, հաւատարիմ է սիրոյն և համարեա թէ եւրոպական կնոջ տիպ է ներկայացնում:

Այդ տեղեկութիւնների համար մեզ աղբիւր ծառայել են.

1) Շոթա Րուսթաւելու «Ընձենաւորը» 1887-ի (վեցերորդ բարեփոխած տպագրութիւն) հրատար. Թաւարթքիլիճէի, Ողուրդէթ, և 1893-ի հրատարակութիւնները:

2) Զ. Մթաճմինդելիի «Շոթա Ռուսթաւելի» վրացերէն բրուշիւրը, ուր կենսագրական և մատենախօսական տեղեկութիւններ կան:

3) Անտօն Փուրցելաձէ. «Ռուսթաւելի և նորա կինը: Աւանդութիւն»:

4) Ն. Գուլակ. «О барсовой кожѣ Руставели» դասախօսութիւններ, տպած 1884 թւին:

5) Գ. Եօսելիանի «Բնձենաւորը» պատմաճօր: Այս վերջին գրաւորը մեր ձեռքն ընկաւ, երբ սոյն աշխատութիւնը արդէն պատրաստ էր. զանց չենք առել սակայն մեր այս գրութիւնը համեմատել այդ գրաւորի հետ:

ԲԱՄԲԱԿԻ ԱՌԵՒՏՈՒՐԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՆԱՅԱՆԳՈՒՄ

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՏԵՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆՅԻ

Երևանը յայտնի է ամբողջ Կովկասում, որպէս մի ամենաբերրի և արդիւնաւէտ նահանգ, որը, շնորհիւ իւր արգաւանդ հողի և տաք կլիմայի, բուսցնում է հացահատիկներ, բամբակ, խաղող, բրինձ, ծխախոտ, ձիթապտուղներ (դեօրչակ, քնջութ, կտահատ), շերամ, ծառապտուղներ, բանջարեղէն, սեխ, ձմերուկ, վարունկ և այլն, և այլն. սակայն, չնայած այս բոլորին, Երևանեան նահանգի ժողովուրդը, մանաւանդ սարահարթերում, ուր գաշտային բերքերը չեն բուսնում, աննշան բացառութեամբ չքաւորութեան մէջ է գտնւում. նա տնտեսապէս քայքայման հասած՝ նրա նաև մոտաւոր և հասարակական կեանքը ոչ մի միսիթարական կողմ չի ներկայացնում: Այս հանգամանքը, ի հարկ է, ունի իւր իսկական պատճառները, որոնց վերայ մի փոքր պիտի կանգ առնենք:

Մի ժողովուրդ, երբ թողնում է իւր նախնական սակաւապետ կենցաղը և սկսում է ապրել բազմաձախք նոր պահանջներով, միևնոյն ժամանակ իւր արդիւնաբերութեան, պարապմունքի, այլ խօսքով՝ եկամտաների մէջ ոչ մի փոփոխութիւն չմտցնելով, այդպիսի ժողովուրդը բնականաբար սկսում է տնտեսապէս ընկնել, աստիճանաբար քայքայւել մինչև չքաւորութիւնը:

Ահա այսպիսի պայմանների մէջ է գտնւում մեր ժողովուրդը: Նա թողել է արդէն այն շրջանը, երբ իր բոլոր պիտոյքները ինքն էր հոգում, երբ իր պատրաստած տրեխն էր հագնում, իր կնոջ գործած գուլպաները մաշում, նոյն իսկ իր ձեռքով պատրաստած և զանազան գոյնի ներկած կտաւի և շալերի հագուստն էր

կրում և մինչև անդամ նաւթի տեղ, որպէս վառելանիւթ, իր ճրմ-
լած կուահատի ձէթն էր բանեցնում. բայց այժմ նրա կեանքը
փոխւել է. նա այժմ ապրում է ճիշտ այնպէս, ինչպէս բաղաքա-
ցին. սկսած հագուստից մինչև տան վերջին պիտույքը փոյով շու-
կայից է գնում. Ռուսաստանի գործարաններում պատրաստած
գործւածներին, վաչտից ու զանազան նիւթերից շինւած գոր-
ծիքներին ու խաղալիքներին էլ փող է վճարում, տուն տանում,
մինչդեռ նա այսօր այնքան հող է մշակում և գուցէ դեռ աւելի
քիչ, որքան անցեալում, և այնքան եկամուտ ստանում, որքան տա-
րիներ առաջ, կեանքի սակաւապետ շրջանում: Այս ասելով, ի հարկէ,
մենք չենք ցանկանում, որ մեր ժողովուրդը շարունակէր մնալ իր
նախնական զրութեան մէջ. բոլորովին ոչ. այդ ոչ մեր ցանկու-
թիւնից է կախւած և ոչ էլ պատահական հանգամանքներից, այլ
այդ պիրիօդներից անցնելը, ինչպէս ամէն մի ժողովուրդի, այնպէս էլ
մեր ժողովուրդի համար մի բնական ընթացք էր և նա շուտ թէ
ուշ ներկայ պայմանների շրջանը պիտի թեւակոխէր. սակայն կեան-
քի փոփոխութիւնը չէ յաջորդել իր բոլոր կողմերով ներդաշնակ-
օրէն. և մեր երկիրը—Վովկասը—մեծամեծ կարիքների և նորանոր
պահանջների շրջանը մտնելով՝ այդ կարիքները ինքը չի էա-
րողացել հոգալ, պատրաստել, արդիւնաբերել, այլ ամեն բան դրօն
է եկել, օտարն է պատրաստել և մեզ վրայ վաճառել զրամով.
այդ պատճառով մեր զրամը դուրս է գնացել և մեր ժողովուրդը
աւելի շատ գնելով քան վաճառելով՝ աղքատացել է:

Օրինակ. մեր երկիրը հարուստ է բերքերով, բայց մենք այդ
բերքերից չենք կարողանում օգտուել այն չափով, ինչ չափով որ
կարելի էր: Բերքերի մի քանի տեսակները, ինչպէս են ծառա-
պտուղները, խաղողը, սեխը, ձմերուկը, բրինձը չենք կարողանում
արտահանել, որովհետև երկաթուղի չկայ, իսկ սալերի միջոցով
հարկւրաւոր վերատեր տեղափոխելը թէ թանկ կը նստէր և թէ
կը փշանար. այդ պատճառով անտեղի չնչին գներով սպառւում է
տեղնուտեղը—մեր ժողովրդի մէջ: Հացահատիկներ, օղին, զինին
նոյնպէս ճանապարհների անյարմարութեան պատճառով չեն արտա-
հանւում, և եթէ արտահանւում էլ են երբեմն, վաճառքից շատ
աննշան չափով է շահւում վաճառողը ծախքերի մեծութեան

պատճառով: Այսպէս, ուրեմն, չնայած որ Երեւանի նահանգը հարուստ է բերքերով, բայց և այնպէս նրա ժողովուրդը աղքատ է, տնտեսապէս ընկած, որովհետեւ այդ բերքերը չեն արտահանուում, դրամի չեն վերածուում. բամբակն է գլխաւոր բերքը, որ արտահանուում է դէպի Ռուսաստան, շատ ու քիչ դրամ ներս բերում այդ նահանգը:

Առ այժմ մեր խօսքը լինելու է յատկապէս բամբակի առևտրի վրա, որը կենտրոնացած է գլխաւորապէս Երեւանում: Տեսնենք թէ այդ առևտուրը ինչպէս էր առաջ և ինչպէս է նա ներկայումս, և թէ տեղացիք ինչ դիրք ունէին այդ դործում առաջ և այժմ:

Բամբակի առևտուրը ամբողջապէս տեղացիների—Երեւանցի, գլխաւորապէս Ագուլեցի, վաճառականների ձեռքումն էր գտնուում մինչև 1886 թւականը, երբ առաջին անգամ յայտնեց Մոսկւայի Կարգինկին Ֆիլմաչի ներկացացուցիչը: Ամբողջ նահանգի բերքը, մինչև այդ ժամանակ, բերւում էր Երեւանի հրապարակը և այդտեղ էլ վաճառւում էր օրւայ մազանյով (գին): Բայց Ասուած մազանդա համարէր: Մազանդա ասելով, այն ժամանակ, պէտք էր հասկանալ վաճառականի ցանկութիւնը, քմահաճոյքը... մինչդեռ այսօր մազանդա ասելով հասկացւում է այն հաստատուն գինը, որը կախած է Մոսկւայում եղած գնից: Յանկարծ մէկէլ կը տեսնէիք, ի հարկէ այն ժամանակ, բոլոր գնողները խօսքները մէկ արեցին և արհեստական չանապարհով բամբակի գինը իջեցրին մի այնպիսի աստիճանի, որը ոչ մի կերպ չէր համապատասխանում Մոսկւայում եղած գնին. այդպիսով գիւղացին տուժում էր. մէկէլ կը տեսնէիք այդ դաշնակցած գնողների չարաբերութիւնները յանկարծ լարւեցին, մէկի դրժումը խլրտում առաջացրեց ամենքի մէջ և մէկը միւսի ջիգրու սկսեցին բամբակի գինը բարձրացնել Մոսկւայում եղած գնից էլ վեր, ի հարկէ վնասելով միմեանց. և այսպէս շարունակաբար: Բացի այս, դրանց առևտրի մէջ կար մի այլ անօրինակ սովորութիւն, փող բաժանելը: Բամբակ դուրս գալուց դեռ ամիսներ առաջ մեր վաճառականը, կամ աւելի ճիշտ նրա մարդը —միջնորդը—գիւղացուն փող էր առաջարկում այն պայմանով, որ

բամբակ դուրս գալուս՝ փոխարէնը բամբակ վճարի, բայց
 ի՞նչ դնով. բամբակ տալու օրւայ մազանդով, ինչպէս առ-
 հասարակ ընդունւած է, կամ գուցէ փողին նաև առկոսիք
 հաշւելով. ոչ բոլորովին, ոչ այս և ոչ այն. այլ փողը վճարելու
 րոպէին գնահատում էին բամբակը, և որովհետեւ գիւղացին միշտ
 փողի կարիքի մէջ է, մանաւանդ հարկահանութիւնների ժամանակ,
 այդ պատճառով՝ գիւղացու այդ նեղ դրութիւնից օգտւելով, խեղ-
 դում էին գիւղացուն և կիսագին խօսում բամբակը: Օրինակ 5
 ուսուրի ստանալով գիւղացին պարտաւորում էր աշնան մէկ փութ
 բամբակ վճարել, թէև այդ օրը բամբակի գինը շուկայում 10
 ուսուրի լինէր...

Գալով բուն վաճառքին, այն է կշռելուն և փողը վճարելուն,
 այդ դէպքում նոյնպէս մեշ վաճառականը իր փայն ու բաժինը պիտի
 ունենար. մի աչքի շարժումով բամբակի հակի մէջ մի որոշ քանակութեամբ
 թեամբ փունտեր կուլ կ'երթային. հաշի ժամանակ մի չնչին պատ-
 ճառ—և ահա մանէթներ կը ղեղւէին. յաճախ մի երկուսակը դա-
 տարկելուց յետոյ վասութիւնը պատճառ բերելով յետ էին տալիս
 ապրանքը: Այդ դէպքում գիւղացու դրութիւնը ծանր էր. յետ ունած
 ապրանքին ոչ ոք մօտ չէր դնալ, և գիւղացին ստիպւած խեղդում
 էր, 8 ուսուրով վաճառւած բամբակը 6 ուսուրով էր հաշււում և
 վճարւում: Պէտք է նկատած որ այդ տգեղ միջոցը վերջին տարի-
 ները կրկին սովորութեան կարգն է անցել և այդ կերպ վար-
 ւում են ոչ միայն գիւղացու հետ այլ և քաղաքացի մանր վաճառա-
 կանների հետ: Այս—վաճառքի վերաբերմամբ:

Այժմ դանք արտահանութեան խնդրին և տեսնենք թէ տե-
 ղացի վաճառականը ի՞նչ կերպ էր վարւում իր գնած բամբակի
 հետ և ի՞նչ միջոցների էր դիմում Մոսկւայում յաջող կերպով վա-
 ճառելու համար:

Նախ և առաջ տեղացի վաճառականը բամբակը տեսակների
 չէր բաժանում, լաւը վատից չէր ջոկում. մինչև անգամ, շատ ժա-
 մանակ, տեղական «ղարաղողա» կոչւած և ամերիկական սերմերի
 բամբակները խառը կապում և ինչպէս պատահում էր՝ այնպէս էլ վեր-
 ցնում էր և Մոսկւայի շուկաները ուղարկում: Այդ կերպ եթէ գիւղա-
 ցին էլ էր վարւում, այդ դեռ նրա վերաբերմամբ ներելի էր, ի նկատի

ունենալով հանգամանքները. որովհետև ունենալով մի քանի փոքր կտոր հողեր, այն էլ միմեանցից հեռու ընկած, գիւղացիք վերցնում էր մի կտոր հողը տեղական, իսկ միւս տեղը ամերիկական սերմը ցանում. իսկ ժողովելու ժամանակ յաճախ պատահում է, որ մի շատ սովորական բան է, որ գիւղացիք չի ունենում մի քանի տոպրակներ (բարդաններ) և ստիպւած վերցնում է ամեն տեսակից, խառը բերում է շուկա և վաճառում. բայց միթէ այդ միւսնոցն զործողութիւնը ներելի էր այն վաճառականին, որը առևտուր էր անում, հազարաւոր հակներ բամբակ էր գնում և միւսնոցն ասիական սիստեմով, ինչպէս խառը դնում՝ այնպէս էլ ի վաճառ էր հանում, որի ժամանակ յաճախ խաչտառակ դէպքեր էին առաջ գալիս զնոդի և վաճառողի մէջ: Օրինակ. ինչ մեղք ունի զնոդը, երբ նրա ցոյց տւած լաւ նմուշով գնած բամբակի հակների միջից դուրս էր գալիս ամենավատ տեսակը, ամենացած ասլրանքը. այդպիսի դէպքերում, ի հարկ է, զնոդը չետ էր կանգնում վաճառքից, բամբակը ամիսներով վեր ընկած էր մնում, որպէս չետ տւած ասլրանք. իսկ վերջը վաճառում էր միմիայն ամենացած գնով վատ տեսակի հետ միասին նաև լաւը: Այդպիսով մեր խելօք վաճառականը, շնորհիւ իր անկանոն զործողութիւնների, ոչ միայն չէր օգտւում, այլ և փառաւոր ֆաւստներ էր կրում:

Տեղացի վաճառականը նոյնպէս չէր կարողանում շահել հակների փոքր կապելու յարմար միջոցից, ինչպէս այժմ են շահում: Բամբակը սեղմելու համար դործ էին ածում հին սիստեմի ձեռքի սեղմիչներ, որոնց առանցքը պտըտելու համար զործում էին երկու մշակներ, այն էլ մի այնպիսի դանդաղկոտութեամբ, որ օրական հազիւ կարողանում էին կապել երկու-երեք տասնեակ հակներ. և որովհետև երկու մարդու ոյժը շատ չնչին էր մի քանի ձիերի և շոքրի ոյժերի համեմատութեամբ, այդ պատճառով նրանց կտպած հակները, թոյլ սեղմելով, ունենում էին մեծ ծաւալ, պարունակելով իրենց մէջ միայն 7—8 փութ բամբակ. այնպէս որ այդ ձևի կտպած հակը ներկայացնում էր մի շարք անյարմարութիւններ. մէկ՝ որ կապելու համար շատ էր վճարում, ի նկատի ունենալով սղմած բամբակի փոքր քանակութիւնը, երկրորդ՝ կապելու համար պահանջւում էր շատ կտաւ. (ընկենդոկ) և թոկ, և երրորդ՝

ճանապարհածախքը շատ թանկ էր նստում, շնորհիւ հակի բռնած մեծ տարածութեան, մանաւանդ երկաթուղիներում, որտեղ շատ թեթեւ կշիռ ունեցող ապրանքներից վերցւում է ծաւալի համապատասխան ճանապարհածախք: Այս հանգամանքը նոյնպէս դնի վրայ ունենում էր իր ներդրածութիւնը, այնպէս որ տեղացի վաճառականը, շնորհիւ իր անկանոն առևտրական զործողութիւնների, թէ տեսակների վերածելու վերաբերմամբ և թէ հակներ կապելու և ճանապարհելու գործում, աւելի շատ վնասւում էր քան օգտւում, վնասելով նաև մեր երկրի այդ բերքին. չէ որ մեր բամբակի աշդպիսի ծանր պայմանների միջից անցնելով՝ չէր կարողանում Մոսկւայում Ամերիկացի բամբակի հետ մրցել, չնայած որ վերջինս աւելի հեռաւոր երկրից էր գալիս և մաքսահարկի էր ենթարկւած:

Ահա, այսպիսի պայմանների մէջ էր գտնւում բամբակի առևտուրը Երևանեան նահանգում, երբ 1886 թւին, բամբակի առևտրի սեզոնի սկզբում, սեպտեմբեր թէ հոկտեմբեր ամսի մէջ առաջին անգամ ուր է դնում Երևան Մոսկւայի յայտնի Փիրմայի—Կարգինկինի—ներկայացուցիչը, ի մեծ զարմանս մեր տեղացի վաճառականների: Այդ օրւանից հանգամանքները բոլորովին փոխւում են, և բամբակի առևտուրը մոնում է մի նոր Փաղիսի մէջ:

Յաջորդ տարին—1887 թւին—Կարգինկինի Փիրման ունենում է իր հետևողները. նրա վրա աւելանում են երկու նոր Փիրմաներ, մէկը կրկին Մոսկւայից—Ալէքսէեւ, —իսկ միւսը Լոճ քաղաքից—Պոզնանսկի: Այնուհետև տարէցտարի նրանց թիւը աւելանում է յաջորդաբար, իսկ մեր տեղացի վաճառականների թիւը աստիճանաբար պակասում:

Օտար Փիրմանների յայտնւելով՝ բամբակի առևտուրը կատարելապէս կերպարանափոխւում է: Նախ՝ գաւառական մի քանի կենտրոններում բացւում են առևտրական տների ճիւղեր. մնացեալ տեղերում շրջիկ մարդիկ են ուղարկւում կոմիսիոնով բամբակ գնելու, իսկ մազանդան (գին) թէ Երևանի շուկայում և թէ գաւառներում որոշ սիստեմով կամ բարձրանում և կամ իջնում է՝ համապատասխան Մոսկւայում եղած գների: Բացի այս, սկզբի տարիներում օտար Փիրմանները կշեռքի և հաշիւների մէջ ցոյց տւին անպայման շիտա-

կութիւն, և այս հանգամանքը մի այնպիսի ազդեցութիւն ունեցաւ նրանց բարեխղճութեան մասին տարածւած լուրերի վրա, որ զիւղացի բամբակավաճառը աւելի շատ մի բան էլ մազանդից պակասով տալիս էր Ֆիրմաներից մէկն ու մէկին, քան թէ տեղացի վաճառականին, միայն թէ ազատ լինէր այն զրկանքներից, որոնց ենթակայ էր նախկին տարիներում: Որքան էլ օտարների այս վարմունքը ժամանակաւոր մի խաղ լինէր՝ ժողովրդականութիւնն ձեռք բերելուց յետոյ զիւրին կերպով գլխելու մի քանի ձևերը գործածութեան մէջ մոցնելու համար, բաց և այնպէս նա ունեցաւ իր բարեբար ազդեցութիւնը շուկայի վրա: Կամայ ակամայ տեղացի վաճառականը պիտի հետևէր Ֆիրմաների գործողութիւններին, իր հաշիւների մէջ նոյնպէս մոցնելով շիտակութիւն, թող թէ այդ լինէր զիղացուն գրաւելու համար:

Երկրորդ՝ օտարները հէնց առաջին օրից իրենց առևտրի մէջ մոցրին տեսալնների քաժանման սիստեմը: Միմեանցից ջոկում էին ոչ միայն տեղական սերմի բամբակը ամերիկականից, այլ և իւրաքանչիւրը վեր էին ածում՝ ստորաբաժանումների՝ առաջին և երկրորդ տեսակի՝ լաւն ու վատը ջոկելով: Այս հանգամանքը ոչ միայն զիւրութիւն էր տալիս վաճառելու ժամանակ զժաւարութիւնների հանդիսէլ, այլ և ազդեց բամբակի մշակութեան վրա: Գիւղացին փորձով տեսաւ որ մաքուր բամբակը լաւ գնով է վաճառւում, մանաւանդ ամերիկական տեսակը. բնականաբար նա սկսեց թողնել աստիճանաբար տեղական սերմը և ցանել ամերիկականը, որ լաւ յատկութիւն ունենալուց և բարձր գնով վաճառելուց զատ, աւելի շուտ է հասնում քան տեղականը և հեշտութեամբ էլ հաւաքւում ընդ: Ամերիկական տեսակի տարածման հարցում չպէտք է ուրանալ նաև այն ծառայութիւնը, որ արեցին Ալեքսէ և Կարգինկին Ֆիրմաները Ամերիկայից սերմ՝ քերել տալով և ճրիաքար բաժանելով գիւղացիներին միայն այն բարոյական պարտքը դնելով նրանց վրա, որ եււած բամբակը իրենց վաճառեն:

Եւ երրորդ՝ օտար Ֆիրմաները իրենց հետ բերին նոր սիստեմի ճիաքարը եւ շոքեշարժ սեղմններ, որոնք մեծ արագութեամբ, այն է օրական հարիւրից աւելի հակներ կապելով՝ դուրս են բերում ծաւալով աւելի փոքր հալններ, պարունակելով իրենց մէջ 13 փթից էլ

աւելի բամբակ, և այս միջոցով տնտեսւած վաստակը գուցէ հաւասար լինէր տեղացի վաճառականի տարեկան ամբողջ վաստակին: Այն դէպքում, երբ 7—8 փութ բամբակը կտպելու համար հարկաւոր էր 10—12 արշին կտաւ (րեւենդով) և 7—8 ֆունտ թով 2 րուբլուց աւելի արժողութեամբ, ներկայ դէպքում այդչափ կտաւ հարկաւորուում է 13 փութ բամբակին, իսկ թովի տեղ գործ են ածուում երկաթի թելեր, որոնք անհամեմատ աւելի արժան են և ամուր քան թովը. այսպիսով 13 փթանոց հակի մէջ տնտեսուում է ամենաքիչը 1 ր. 50 կոպ. և եթէ ընդունենք որ այդ ձևի հակը առնւաղը 50 կ. պակաս ճանապարհածախս է վերցնում քան նախկինը, ի նկատի ունենալով առաջինի բռնած տեղի փոքրութիւնը, այն ժամանակ կը տեսնենք որ օտարը մի հակի մէջ տնտեսում է 2 ռուբլի. 5000 հակ բամբակ զնած դէպքում տնտեսած կը լինէր 10.000 ռուբլի, մի գումար որով գոհ կը լինէր տեղացի վաճառականը իր մի տարւայ ամբողջ առևտրի շրջանառութեան ընթացքում: Դեռ չը հաշւած, որ ծանր հակները կտպելու համար աւելի քիչ վարձ էր հարկաւոր քան փոքրը, իհարկէ երկուսում պարունակած քանակութիւնների համեմատութեամբ:

Այս բոլորից զատ, օտար ֆիրմաները, որքան կարելի է շատ քանակութեամբ բամբակ զնելու նպատակով, աւելի ճիշտը՝ բամբակ մշակող գիւղացուն իրենց հետ կտպելու համար, զիմեցին այնպիսի խելացի միջոցների, որ տեղացի վաճառականի մոքոփն անգամ չէր տեսնի: Այդ ըստքով մաքրելու մեքենաներ (ջրիղներ) բերելու և ժողովրդին փող բաժանելու միտքն էր: Ֆիրմաները այժմ զանազան կենտրոններում տասնից աւելի այդպիսի մեքենաներ ունին, որոնք բացի այն, որ օգուտ են բերում բամբակ մաքրելու վարձով, այլ և այլ մեքենաներում մաքրած բոլոր բամբակը գնում է ինքը մեքենատէրը, թէև մի փոքր պակաս գնով, որովհետև զիւղացին ուրիշ տեղեր տանելու ծախքից և չարաբանքներից ազատ մնալու պատճառով՝ մի բան էլ պակասով կը համաձայնէր տալ տեղի ու տեղը: Արդեօք երկար տարիների ընթացքում տեղացի վաճառականը մտածեց այդ բանն անելու: Փող ըստմանելը նոյնպէս նպատակայարմար միջոց էր. իւրաքանչիւր ֆիրմա իր մարդկանց միջոցով փող է բաժանում զիւղացիներին, այն պայմանով որ բամ-

բակը օրւայ մազանդով ընդունի իր փողի տեղ. զիւղացին մեծ ուրախութեամբ ամառը կարիք ունեցած ժամանակը փող է վերցնում, իսկ աշնան բամբակ է վճարում փոխարէնը, այն էլ օրւայ գնով, այնպէս որ զիւղացին ազատուում է վաշխաւուից. իսկ այսպիսի մի հանգամանք քիչ է նպաստում բամբակի առևտուրը օտարների ձեռքը կենտրոնացնելուն:

Ահա օտարը այսպիսի խելացի միջոցներով սկսեց իր առևտուրը Երևանում, նորա յայտնելու հէնց առաջին օրւանից, որով և ամենածանր հարւած հասցրեց մեր վաճառական դասին:

Վերջինը կամաց կամաց տեղի տւեց օտարներին: Խելացի և օրինաւոր գործողութիւնը մէկ կողմից, զրամազլիսի մեծութիւնը միւս կողմից՝ տեղացի խղճուկ փոքր զրամատէր վաճառականին դուրս քշեցին հրապարակից: Խնչ կարող էր անել տեղացին իր մի երկու տասնեակ հազար ռուբլիներով, երբ օտարը հրապարակ էր եկել մի քանի հարիւր հազարներով: Տեղացի վաճառականին մնում էր նախ՝ բոլոր գործողութիւնների մէջ հետեւել խելացի օրինակներին և երկրորդ՝ խմբակցական ճանապարհով մեծ զրամազլուխ մտցնել առևտրի մէջ. այդ էր պահանջում գոնէ տեղացիների շահը օտարների դէմ մրցելու համար: Բայց տեղացին, հայը, ընդունակ է արդեօք մի ուժեղ ընկերութիւն կազմելու և միացած ուժերով առևտուր սկսելու: Փորձը միշտ բացասական պատասխան է տւել այդ հարցին: Մեզանում հէնց որ ընկերութիւն է կազմւում՝ ամէն մէկը իր մասն է ուղղում խառնել գործի մէջ, իւրաքանչիւրը ձրգտում է գործի գլուխ անցնել և այդպիսով առաջ է գալիս տարածայնութիւն և քայքայում: Այդպիսի վախճան ունեցաւ Երևանում դեռևս օտարների յայտնելուց առաջ 10 հոգուց կազմւած առևտրական ընկերութիւնը: Մի այդպիսի անաջող փորձէց յետոյ այլ ևս ոչ ոք չհամարձակեց մի նոր փորձ ևս անելու. և եղաւ այն ինչ որ անխուսափելի էր: Տեղացի վաճառականները շուտով քաշուեցին ասպարէզից, նրանց մի մասը բոլորովին չկաշ, միւս մասը գործակատարի և կամ միջնորդի դեր է կատարում օտար: Ֆիրմաների մօտ. միմիայն մի քանիսն են, զլխաւորապէս Ագուլեցք որոնք, յարմարւելով հանգամանքներին, դեռ մինչև այսօր շարունակում են պահպանել իրենց գոյութիւնը: Բայց թէ վերջիններս

ինչ դեր են խաղում՝ Երևանի՝ շուկայում կամ նրանց գնած բամբակը ամբողջի ո՞ր տոկոսն է կազմում վերջին տարիներում, դրա համար մենք կը դիմենք անմիջապես պերճախօս թւերին: Աւելի ճիշտ գաղափար կազմելու համար վերցնենք օտարների յայտնւելու չորրորդ տարին և տեսնենք այդ տարում որքան բամբակ են գնել եկւորները և որքան տեղացիները: Թւերը բերում ենք մօտաւոր ճշտութեամբ և հաւաքած ենք անձնական ծանօթութեամբ գործի հետ: 1890—91 թւի ձմեռւայ սեզոնում—

Օտարները գնեցին

հակը հաշւած $7\frac{1}{2}$ —8 փութ ¹⁾

Պոզնանսկի	16.000 հակ.	} Բոլորը միասին 32.000 փութը հակ կամ շուրջ 250.000 փութ:
Կարգինկին	7.000 հակ.	
Ալեքսէև	5.000 հակ.	
Չիթախեան (Թիֆլիսեցի)	3.000 հակ.	
Գիժբէրգ	1.500 հակ.	

Տեղացիները գնեցին

Գէորգեան եղբ. (Ագուլեցի)	3.000 հակ.	} Բոլորը միասին 11.500 փութը հակ կամ շուրջ 90.000 փութ:
Դուլգարեանց և ընկ. (Ագ.)	2.000 հակ.	
Աֆրիկեան (Երևանցի)	1.500 հակ.	
Բեգլարեան և ընկ. (Ագուլ.)	1.000 հակ.	
Արզումանեան եղբ. (Պարսկ.)	1.000 հակ.	
Բարխուդարեանց (Ագ.), Մա- նուէրեանց (Ագ.), Ջանիբէկ- եանց (Երևան.) և ուրիշները	3.000 հակ.	

Ինչպէս ընթերցողը տեսնում է, 44.000 հակ բամբակից օտար-

¹⁾ Հակները իսկապէս ունենում էին $7\frac{1}{2}$ —8 փութ ծանրութիւն. ապա 1890—91 թւին Կարգինկինի հակներն էին միայն շուրջ 13 փութ. այդ թւականից դէս մեծ հակներ կապելը (չնորձիւ ձիաշարժ կամ շոքեշարժ մեքենաների) դառաւ սովորական: Կարգինկինին ապա տարի 3.500 կրկնակի մեծութեան հակներ էին, որոնք փոքր հակներով կը կազմէին 7000 հակ:

ները գնեցին այդ տարին 32.500 հակ, իսկ բոլոր տեղացի վաճառականները միասին գնեցին միմիայն 11.500 հակ, այլ խօսքով 26 տոկոսը:

Եթէ վերցնելու լինենք ներկայ տարւայ տեղեկութիւնները և թւանշանները՝ տարբերութիւնը աւելի էլ կը լինէր, որովհետեւ վերը առաջ բերւած տեղացի վաճառականներից մի քանիսն էլ արդէն հեռացել են ասպարէզից, առանց որ նոցա փոխարինող լինէր տեղացիներից:

Նկատողութիւն խմբագրութեան: Յօդածի հեղինակը Երեւանի բամբակ գնողներին երկու կարգ է բաժանում—տեղացիների և օտարներին. և տեղական շահերը պաշտպանելու գովելի դիտաւորութեամբ՝ ցաւելով է արձանագրում, որ «օտարները» դուրս են վանտել «տեղացիներին» Երեւանի շուկայից: Մենք, սակայն, չենք կարող այդ տեսակէտը պաշտպանել: Յօդածագրի ասած «օտարները» ոչ այլ ինչ են եթէ ոչ գործարանատէրեր, որոնք բամբակ են գնել տալիս միմիայն իրենց գործարանների համար: Մինչդեռ յօդածագրի չիշած «տեղացիները» լոկ առողտողը անողներ են, որոնք բամբակը գնում են նոյն այդ «օտարներին» վաճառելու համար: Առևտրականի գլխաւոր օգուտը կարելին չափ էժան գնելու մէջն է, ի վնաս գիւղացի-արդիւնաբերողի: Հեռացնելով ասպարէզից այդ անելորդ միջնորդներին՝ հնար ստեղծեց գիւղացի-արդիւնաբերողի օգտին թողնել այն, ինչ որ առևտրականի գրպանն էր մտնում: Իսկ այդ օգուտը անհամեմատ աւելի կարեւոր է, քան տգեղ հաճոյքը շուկայում մի քանի տասնեակ իրար միս ուտող և գիւղացուն վնասող «տեղական» վաճառականներ տեսնելու: Ոչինչ միտթարական բան չենք գտնիլ եթէ վաճառականները գործարանատէրերի գործակալներին դուրս վռնտէին: Այդ գործում մի քայլ ևս դէպի առաջ արած կը լինէր՝ միմիայն եթէ տեղական բամբակը գործ ածւէր տեղն ու տեղը—տեղական գործարանների մէջ, որ դեռ ևս չկան:

ՌՈՒՍ ԳԻՒՂԱՑԻՆՆԵՐԻ ՊԱՐՏՔԵՐԸ ԵՒ ՎԱՐԿԸ

(Ճորտերի ազատութեան 35 ամեակի առիթով):

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՆԵԱՆԻ

Երբ որ փետրւարի 19-ին 1861 թ. ճորտութեան վերացման օրէնսդրութիւնը լոյս աշխարհ եկաւ, ամբողջ ռուսաց ազգաբնակչութիւնը ամենայն իրաւամբ սպասում էր, որ այդ ազատարար օրէնսդրութիւնը կը տար բարերար հասարակական և տնտեսական արդիւնքներ: Ներկայ 1896 թւականին լրացաւ զիւղացիների ազատութեան 35 ամեակը. և լրագրական մամուլը զգացւած խօսքերով ողջունեց նորան: Այդ որ չի կարող հերքել, որ զիւղացիների ազատութիւնը նախկին կաշկանդի և ստրկացնող կապանքներից մեր դարու ամենամեծ սոցիալական զործերից մինն էր:

Գիւղացիները կազմելով մի առանձին անկախ դասակարգ՝ 1861 թւականից յետոյ սկսեցին անկախ իրանց հողերի վրայ տնտեսել: Եւ իրանց աշխատանքի արդիւնքը պէտք է, հարկաւ, միայն իրանք վայելէին: Բայց որպէս զի հողերը իրանց սեփականութիւնը դառնային, զիւղացիները, համաձայն օրէնքի պահանջման, պէտք է նոցա որոշ պայմաններով և յայտնի ժամանակամիջոցում յետ գնէին¹⁾: Թէ որ աստիճան հողեր յետ գնելու գոր-

¹⁾ Յաւանի է որ նախկին ճորտը (մինչ 1861 թ. պարտաւոր էր հողի սեփականատէր ազնւականին հողի բերքից մաս հանել և նորան պարտական էր որոշ ձրի ծառայութիւններ: 1861 թ. օրէնքներով ազատելով ազգ պարտաւորութիւններից՝ ճորտ-գիւղացին դառնում էր ազատ գիւղացի և հողի սեփականութեան իրաւունք էր ձեռք բերում. և մինչոչ

ժը յաջող կերպով մինչ այսօր կատարեց, այդ խնդիրը մեզ կը պարզեն ստորև առաջ բերած թւերը: Պէտք է ասած, որ գիւղացիական տնտեսութեան բարգաւաճումը կախած էր գլխաւորապէս հողեր յետ գնելու գիւրութիւնից:

1861 թ-ից սկսած մինչ այսօր 35 տարւայ ժամանակամիջոցում Ռուսիայի ժողովրդական տնտեսութեան այլ ճիւղերը արդիւնաբերական տեսակէտից համեմատապէս յառաջ են ընթացել, իսկ գիւղացիական տնտեսութիւնը սպասածին չափ յառաջդիմութիւն չարաւ: Արդարեւ 1861 թ-ից յետոյ գիւղացին դարձաւ տնտեսապէս անկախ, վեցելելով իր աշխատանքի արդիւնքը անձամբ: Նա սոցիալապէս իր նախկին տիրոջից անկախ դիրք ստացաւ: Օրէնքի զօրութեամբ ձեռք բերելով զօյութեան այսպիսի պայմաններ՝ գիւղացին հետեւաբար պարտաւոր եղաւ այնուհետեւ պատասխանատու լինել իր տնտեսական գործունէութեան համար: Իսկապէս գիւղացին, սոցիալապէս և տնտեսապէս անկախ դիրք ձեռք բերելով, որպէս վերն էլ ակնարկեցինք, պարտաւորեց իր հողը սեփականացնելու համար աստիճանաբար յետ դնել, այնպէս որ հէնց 1861 թ. օրէնքի երեւալուն պէս՝ նա իր վրայ ծանր բեռն վերցրեց: Իսկ այն ծանր բեռն է, որ գիւղացու ազատ տնտեսութեանը մեծամեծ խոչնդոսներ է առաջ դնում և յետաձգում է ցանկալի յառաջդիմութիւնը երկրագործութեան մէջ: Գիւղացին չի կարողանում իր պարտքը հեշտութեամբ վճարել, իսկ եթէ դժուար է վճարում, նա այլևս անկարող է լինում իր արդիւնքը լիովին վաճելել և իր հողը արդիւնաւէտ դարձնել:

Ժամանակ օրէնքը պարտաւորեցնում էր նախկին կալւածատիրոջ օրէնքով որոշած չափով հողաբաժին տալ ազատած գիւղացուն, բայց ոչ ձրիաբար, այլ օրէնքով որոշած գնով: Այդ է որ կոչւում է «հող լետ գնել» — ВЫКУПЪ, գերմաներէն Ablösung (նկատենք որ ճորտութիւն կար նաև գերմանական երկիրներում, որ վերացեց՝ սկսած 18-րդ դարու վերջերքից մինչև 1832 թւականը, իսկ Աւստրիայում մինչև 1848 թ.): Այդ լետ գնելը պարտողի էր գիւղացու համար, որը հողի գինը պարտաւոր էր վճարել տուրքի ձևով պետութեան դանձարանը, ահպէս որ կալւածատէրը հողի գինը, փոխանակ գիւղացուց ստանալու՝ պէտք է ստանար պետութեան դանձարանից: Հողաբաժինները լետ գնելու գործողութիւնը կոչւում է ВЫКУПНАЯ ОПЕРАЦИЯ: Եւսն. Խմբ.

Ռուսաց լուրջ մամուլը այս խնդրով զբաղելիս՝ բոլորովին արդարացի նկատում է, որ, աչքի առաջ ունենալով գիւղացիների արդի դրութիւնը, կարծես թէ 1861 թ-ին շնորհած ազատութիւնը, սպասածին հակառակ, բացասական հետեւանքներ է ունեցել, թէև այդ ազատարար օրէնքը իր առաջադէմ բնաւորութեամբ անշուշտ բարերար նշանակութիւն պէտք է ստանար գիւղացիների ապագայի համար: Ի հարկէ լոկ խօսքերով յայտնած այդպիսի կարծիքը կասկածելի կը թւար, եթէ այդ վերաբերմամբ պերճախօս փաստերը մեզ օգնութեան չհասնէին վկայելու, որ ռուս մամուլի յայտնած այդ կարծիքը արդար է:

Երբ որ 1861 թ. օրէնսդրութիւնը յայտարարեց գիւղացիների ազատութիւնը, գիւղական ազգաբնակչութիւնը կազմում էր 60 միլիոն հոգի, որոնք ստացան 134 միլիոն դեսետին հող ¹⁾: Իւրաքանչիւր գիւղական ընտանիք բաղկացած է միջին թւով 4 մարդուց, այնպէս որ այն 60 միլիոն ազգաբնակչութիւնը բաժանելով 4-ի վրայ, մենք կը ստանանք 15 միլիոն գիւղական գերդաստուն: Այս հաշւի համեմատ 134 միլիոն դեսետին հողից պէտք է ընկնէր իւրաքանչիւր գիւղական գերդաստանի վրայ միջին թւով 9-ական դեսետին հողաբաժին: Բայց յիշած 134 միլիոն դեսետին հողից 96 միլիոնը ընկնում է 46 նահանգների վրայ, որ 1861 թ-ից սկսած 28 տարում յետ է դնում գիւղացիներից անցել է արդէն օտար մասնաւոր ձեռքեր, (պարտքերի պատճառով և այլն) իսկ $\frac{2}{3}$ -ը մնացել է գիւղացիների ձեռքում:

Արդէն այս վիճակագրական տեղեկութիւնը պարզ ցոյց է տալիս, թէ հողեր յետ գնելու գործը ինչ աստիճանի դանդաղ է ընթանում: Ինչ կայ զարմանալու ուրեմն, որ հողերի յետ գնելու տուրքերը չվճարելուց զոյացան ապառիկներ, որ նոյնն է թէ պարտքեր գիւղացիների համար: Դեռ ևս ազատելուց առաջ 1860 թւականին յիշեալ նահանգների գիւղացիները պարտ էին տէրութեան գանձարանին 8 միլիոն ռուբլու ապառիկներ: Դոցա վրայ

¹⁾ Դեսետինը հաւասար է 2400 քառակուսի սաժէնի կամ մօտ 11.011 քառակուսի մէտրի:

ապա եկան բարդեցին հողեր յետ գնելու. տուրքի ապառիկները: 1870 թւականին յետ գնելու տուրքի ապառիկները 33 միլիոն 400 հազար ռուբլի էին. 1880 թ. նոցա գումարն էր 46 միլիոն 400 հազար ռուբլի: Այդ արդէն այնպիսի մի ծանր հանգամանք էր, զէպի որը անկարելի էր անուշադիր մնալ, առանց զոհելու գիւղացու ապագան: Կառավարութիւնը այդ ապառիկների խնդիրը լուծեց ուղղակի իւր վրայ առնելով այդ պարտքը, կայսերական երկու հրովարտականերով 1883 թ-ին, որոնք վերացրին գիւղացիներին 47 միլիոն ռուբլի ապառիկը: Գիւղացիք, ի հարկ է, պէտք է շարունակէին այնուհետեւ վճարել հողերի գնի ֆնացածը: Եւ ինչ? Հնացած անցեալի պարտքի ջնջման՝ գիւղացիների յետ գնման տուրքերի վճարումը շարունակեց անկանոն կերպով կատարուել, այնպէս որ ապառիկները հասնում էին 1893 թւականին 127 միլիոն 300 հազար ռուբլու: Եթէ վերջին գումարի հետ միացնենք վերացրած 47 միլիոնը, կը ստացուի 174 միլիոն ռուբլի ապառիկ, որ ասել է թէ 33 տարւայ ընթացքում գիւղացիների ապառիկները բարձրացել են աւելի քան 20 անգամ:

Բացի յետ գնելու տուրքից, գիւղացիները, ինչպէս և հասկանալի է, վճարելու ունին նաև պետական և այլ տեսակ հարկեր, որ դնում են նոցա վրայ զեմսաւոնները և համայնքները զանազան կարիքների համար. այդ տուրքերի մի որոշ մասը յատկացնում է այն բանին որ Ռուսիայում կոչւում է ПРОВОДОВОЛЬСТВЕННЫЙ КАПИТАЛЪ, որ մի գրամագլուխ է, որով նահանգների վարչութիւնները գիւղացիներին օգնութեան են հասնում նոցա ընդհանուր մեծ կարիքների ժամանակ. մէկ էլ այդ տուրքերը ծառայում են հացի շտեմարաններ պահպանելուն: Այդ բոլոր տեսակ գիւղացիական հարկերից դոյացած ապառիկները կազմում էին Ռուսիայի ներքին 46 նահանգներում 1893 թ-ին. 336 միլիոն ռուբլի! Եթէ ի նկատ առնենք որ գիւղացիական արական ազգաբնակչութիւնը այդ նոյն 46 նահանգներում բաղկացած էր 32 միլիոն հոգուց, կը տեսնենք որ ամեն աղամարդ ծանրաբեռնաւ էր միջին թւով 10 ռուբլի հարկային ապառիկով:

Այսպիսով մի ընտանիք ունէր 10—20—30—40—50 ուսուրի ապա-
սիկ, նաչած որքան արական հոգի ունէր 1)¹։

Ինչպէս տեսնում ենք, ուսու գիւղացին խոշոր պարտքերի մէջ է գտնւում, այնպիսի ծանր պարտքերի մէջ, որոնք արդարեւ ոչ միայն խանգարում և քայքայում են չարքաշ գիւղացու տնտեսութիւնը, այլ ուղղակի նսեմացնում են երկրագործ ժողովրդի այն մեծ զերը, որ նա կոչւած է կատարելու ամբողջ եւրոպական տնտեսութեան մէջ։ Ռուսիան հողագործական երկիր է, որ իր կոչումը ուրիշ եւրոպական երկիրների շարքում պաշտպանած կը լինի իրան վայել կերպով, եթէ գիւղացիների արդիւնաբերական ոյժերի պահպանութեան և ընդարձակման համար արմատական միջոցներ ձեռք առնեն։ Ռուս լուսամիտ հրապարակախօսութիւնը անընդհատ լուսաբանում և քննում է այդ միջոցների խնդիրը։ Ամենուրեք իշխում է այն կարծիքը թէ անհրաժեշտ է նախ յետ գնելու տուրքերի վճարման ճելը այնպէս փոխել, որ վճարելը հեշտանայ։ Բանը այն է, որ հարկը չի վերցնւում հարկին ենթակայ առարկայից, այսինքն գիւղացու այն գոյքից, որի արդիւնքից գիւղացին պէտք է վճարէ հարկերը։ Մինչդեռ հանգամանքը այնպէս է որ շատ ցածար գիւղացին իւր հարկերը վճարում է ոչ թէ գոյքի եկամտից, այլ հարկերը գալիս կլանում են նոյն իսկ գոյքն ինքը, այսինքն գիւղացու եկամտի աղբիւրը, այն է հողը։ Շնորհիւ տնտեսութեան վատթար պայմաններին՝ գիւղացին իր գոյութեան ամենաանհրաժեշտ կարիքները լրացնելուց յետոյ՝ ոչինչ էլ աւելնորդ չի թողնում պետական և այլ հարկերի համար։ Եւ ահա հարկային պարտ-

¹) Русская мысль. Июнь 1895 г. Народное продовольствие и подать. Г.Г. Голубева.

Временникъ центрального статист. комитета Минист. Внутреннихъ Дѣлъ № 32. 1894 г.

Вѣстникъ финансовъ и промышленности № № Октября 1895 г.

Вѣстникъ Европы. Июнь и октябрь 1895 г.

Э. Тернеръ—Общинное владѣніе. Նոյն նկրկնակի Крестьянскіе платежи и способы ихъ взысканія.

Русское Богатство. Ноябрь 1895 г. Народно—хозяйственные наброски.

քերի համար վաճառուում են զիւղացու հողերը: Սա աչքի ընկնող երևոյթ է, որ իր վերջնական հետեանքով զիւղացուն շարաւում է զիւղական թափառաշրջիկ պրոլետարիատի շէմքը:

Յիշած երևոյթը ամենահիմնական կէտն է այն ամբողջ խնդրի մէջ, որ վերաբերում է զիւղացու բարեկեցութեանը: Անկասկած, պարտքերի հատուցման դիւրութիւնը արդէն շատ կը նպաստի զիւղացու բարեբանին: Սակայն զիւղացու տնտեսութիւնը աւելի ևս ամրացնելու համար հարկաւոր են նաև այլ յաջող պայմաններ, որոնց մէջ լաւ կազմակերպւած զիւղական վարկը ամենանշանաւոր տեղը պէտք է բռնի:

Յայտնի է, որ զիւղացիները իրանց կարիքների դէպքում անդադար դիմում են մասնաւոր փոխառութեան. սակայն մասնաւոր դրամատէրերի փոխառութիւնը վաշխառուական բնաւորութիւն է կրում, կեղեքելով և նեղ դրութեան մէջ զցելով զիւղացիներին: Համարձակ կարող ենք ասել, որ հէնց մասնաւոր զիւղական վարկն է, որ թունաւորում է զիւղացու կեանքը: Գիւղացուն փող է հարկաւոր համայնական կամ այլ պարտքեր տալու և դորա համար նա դիմում է մասնաւոր վարկին: Նրան տնտեսելու փող է հարկաւոր, նա դարձեալ վաշխառու վարձատուների զիրկն է ընկնում, որոնք իրանց ծանր պայմաններով կլանում են զիւղացու ստացած քոլոր արդիւնքը: Վարկի պահանջներից ծագած նեղ դրութիւնը այնչափ ջլատում և սպառում է զիւղացու նիւթական ոյժերը, որ նա դառնում է ստրուկը այն կարգերի, որ չառաջացնում է շահանջ կապիտալիստական վարկառութիւնը: Վերջինս բուն է զրել զիւղական ազգաբնակիւթեան մէջ և կամայականութեամբ գործում է, երբ որ զիւղացին անօգնական է: Քանի որ զիւղական վարկը կազմակերպւած չէ, դժւար է յուսալ որ անհետանայ մասնաւոր վարկի կարիքը:

Ռուսիայում գոյութիւն ունին քիչ թւով փոխառու խնայողական ընկերութիւններ, որոնց տւած օգուտը չնչին է համեմատած զիւղական վարկի իսկական պահանջների հետ: Միւս կողմից փոխառու-խնայողական ընկերութիւնները չեն համապատասխանում իրանց կոչմանը: Նոքա ստացել են այն բնաւորութիւնը, որ ունին Նուլցէ-Դելիշի սխտեմով գործող հաստատութիւնները Գերմանիա-

յում մանր արդիւնաբերողների և արհեստաւորների համար: Նոքա հիմնւած են առաւելապէս շահադիտական սկզբունքի վրայ՝ ստացած զուտ արդիւնքը բաժանելով ընկերութեան անդամներին, որոնք ընկերութեան անդամ-փոխատուներ են դառնում միայն իրանց անդամավճարներով: Գործելով կապիտալիստական ձևով՝ փոխատու-խնայողական ընկերութիւնների տւած վարկը թանկ և կարճաժամանակեայ է: Գիւղացի-անդամները ստանում են վարկ, բայց ընկերութիւնը չի որոշում թէ ինչ նպատակի համար է հարկաւոր նրան այդ վարկը և խնամք չէ տանում տւած վարկի նպատակաշարմար գործադրութեան մասին, նամանաւանդ որ գիւղացին փոքր ձանքի մէջ է ընկնում իր ձեռին եկած փողը վատնելով: Այս տեսակ փոխատու-խնայողական ընկերութիւնների թիւը հասնում է Ռուսիայում 700-ի, մինչդեռ Գերմանիայում 1894 թիւին նոյն տիպարի բանկեր կային 5,489, որոնցից օգտւում են յատկապէս մանր արդիւնաբերողները: Նոյն սխտեմի ընկերութիւններ ունին Գերմանիայի մանր գիւղատնտեսները (թւով 603 ¹⁾):

Գերմանիայում գիւղացու մանր վարկի համար կան այլ սխտեմի հաստատութիւններ, որոնք ծագել են սկզբնապէս գերմանական յայտնի գործիչ Ռայֆայզէնի ջանքով և բոլորովին զանազանւում են իրանց կազմակերպութեամբ փոխատու-խնայողական ընկերութիւններից: Թէև նոքա մասնաւորապէս տաշածւած են Հռենոսի երկիրներում և ոչ Գերմանիայի ամեն տեղում, սակայն նոցա կատարած գործը խոշոր է: Ռայֆայզէնեան երկու կենտրոնական հաստատութիւնները ունին մինչև 1,425 ճիւղ, որոնք բացարձակ կերպով խորշում են կապիտալիստական չահադիտութիւնից, կոչումն ունենալով գիւղացիների տնտեսութեանը աջակցել: Գիւղացուն պէտք է լծկան կամ կաթնատու տաւար, սերմեր, զործիք և այլն, նա զիմում է բոլոր այս զէպքերում Ռայֆայզէնի ընկերական բանկին, որ ամենայն պատրաստականութեամբ նրան բաւարարութիւն է տալիս: Այս ընկերութիւնների մէջ անդամավճար չկայ, հետևաբար նոցա ստացած ամբողջ արդիւնքը չի բաժանւում:

¹⁾ Русская мысль. Июль 1895 г. Къ вопросу о мелкомъ сельско-хозяйственномъ кредитѣ.

այլ յատկացուած է պահեստի կապիտալին, որ նոյնպէս գիւղացիների օգտին է ծառայում: Տաճ վարկը շատ աժան և երկարատեւ է: Նոցա առաւելութիւններից ամենագլխաւորը այն է, որ եթէ գիւղացի-անդամը իր պարտաւորութիւնները չի կատարում և ստացած գումարը բանկին չի վերադարձնում, զորտ համար երաշխացողում են քոյրը անդամները: Բանկի պաշտօնները վարում են ձրիաբար գիւղում ապրող լուսաւորեալները, որոնք և հսկում են գիւղացու պահանջների և վարկի իսկական գործադրութեան վրայ: Այս բանկերին կից գտնուում են բազմաթիւ այլ հիմնարկութիւններ, որոնք միջնորդում են գիւղացիների կաթնային և այլ արդիւնքները սոցա օգտին ձեռնառու պաշմաններով ծախելու նպատակով ¹⁾:

Եթէ Գերմանական երկիրներում գիւղական մանր վարկը մասամբ յայտնի է կազմակերպել, դա միայն ապացոյց է այն բանի, որ կապիտալիստական տնտեսութեան մէջ վաշխառութիւնը իւր կամայականութեանն էր ենթարկել գիւղացու գործունէութիւնը: Անհերքելի է, որ այդ կազմակերպութեամբ մի յայտնի չափով դարման է արւել վաշխառուական կապիտալի բռնութեան դէմ: Մօտիկ ապագային վերապահւած է ընկերական-համերաշխութեան սկզբունքով կազմակերպւած վարկի հաստատութիւններով մրցել անձնական կապիտալի իշխանութեան դէմ:

Անուրանալի է, որ ռուս գիւղացին էլ վաշխառուական վարկի հալածանքի տակ է զեգերում: Ռուս գիւղացու շահերի պաշտպանողները և ռուս միասիրտները ²⁾ բարեխղճօրէն մատնացոյց են արել այդ երեւոյթի աղաղակող հետեւանքների վրայ: Դրուած իրերի այս անառողջ դրութիւնից, Ֆինանսների միւնիստրութիւնը արդէն մի նախագիծ է կազմել հիմնելու Ռուսիայում Ռայֆայզէնի տիպարի գիւղական վարկի բանկեր, որոնք պետութիւններից պէտք է ստանան զրամագլուխ՝ գործի սկզբնաւորութեան համար: Եթէ սոքա մեր ժամանակի պահանջման համեմատ համերաշխ-ընկերական բնաւորութիւն կրեն, այն ժամանակ իրաւ որ գիւղացու մանր անձ-

¹⁾ Theodor Krauss. Die Raiffeisen'shen Darlehns-Kassenvereine.

²⁾ Сазоновъ. Ростовщичество. Петербургъ, 1894 г.

նական վարկի պահանջին բաւարարութիւն տրւած կը լինէր: Եւ յոյս կալ, որ ռուս գիւղացին շուտով կը սովորէր գնահատել վարկի այդ կաղմակերպութիւնը, որովհետեւ նա արդէն ընտելացած է համերաշխութեան սկզբունքին, քանի որ այդ սկզբունքի վրայ են հիմնւած ռուսաց գիւղական համայնական հողատիրութիւնը (միր — *мир* կոչւած) և արտէլ անւանւած ընկերութիւնները:

Բացի մանր անձնական վարկից գիւղացին առհասարակ պահանջ ունի և խոշոր հողացին վարկի, որ մեր դարում սոցիալական ինդիւրների շարքում շատ նշանաւոր տեղ է բռնում: Գիւղացիները հանդիպում են մեծամեծ տնտեսական վնասների, որոնք ծագում են ընդհանուր աննախատեսների դժբախտութեան դէպքերից: Այն որ այդ ժամանակ գիւղացիներին խոշոր միջոցներ են հարկաւոր, որպէս զի նրանք կարողանան ձեռնարկել հիմնաւոր նորոգումներին: Այդ նպատակի համար մասնաւորների մօտ բարձր տոկոսով փող ձարելով՝ նոքա ընկնում են պարտքի տակ, որ միանալով ուրիշ արդէն եղած ապառիկների կամ այլ պարտքերի հետ՝ գիւղացիներին անճարութեան մէջ է գցում, քանի որ նոցա հողը այնքան արդիւնք չի տալիս, որ կարողանար պարտքերը կանոնաւորապէս վճարելու: Սովորական երեոյթ է, որ գիւղացիների հողերը այս դէպքերում օրինական ճանապարհով ծախւում են: Բայց ամենից շատ ենթակալ են այս հետեւանքին սակաւահող գիւղացիները, որոնք նոյն իսկ առանց դժբախտութեան խոշոր դէպքերի՝ պարտք են անում իրանց տնտեսութեան մէջ որ և է կատարելագործութիւն մտցնելու նպատակով: Այս և այլ հանգամանքներում ռուս գիւղացիների պարտքերը տարեցտարի աւելանում են և թուլացնում հողի մշակութիւնը, մի հողի, որ, ինչպէս ենթադրում են, խելացի երկրագործութեան պայմաններում ընդունակ է 6 միլիարդ մարդ կերակրել ¹⁾:

Արեւմտեան Եւրոպայում այս հարցը առաջնակարգ նշանակութիւն է ստացել: Պրուսական արեւելեան բոլոր գաւառներում դեռ ևս անցեալ դարում, այն է 1770 թւականին խոշոր հողատէրերի համար սահմանւած հողացին վարկի ընկերութիւնները վաղուց գոր-

¹⁾ Русский Вѣстникъ 1893 г. Февраль.

ծում են նաև գիւղացիների համար ¹⁾։ Սակայն այս հաստատու-
թիւնները, ինչպէս և այլ գիւղացիական հողային վարկի հիմնար-
կութիւնները, այլ ևս անընդունակ են գիւղացիների պահանջնե-
րին գոհացում տալու, քանի որ նոքա գործում են զուտ կապիտա-
լիստական սկզբունքով։ Նոցանով գիւղացիները աւելի ևս մեծ
պարտքերի մէջ են ընկնում, որոնց շնորհիւ նոքա իրանց հողային
սեփականութիւնը կորցնում են։ Հարց է ծագել Գերմանիայում՝
այնպիսի վարկային կարգեր ստեղծել, որոնցից գիւղացիները օգուեն,
բայց վարկից գոյացած պարտքերի պատճառով նրանց հողերը ան-
պայման չվաճառւեն աճուրդով։ Գիւղացիները պահպանողական են։
Սոցա ապահովութիւնն է, որ երաշխաւորում է սոցիալական կար-
գերի ամրութիւնը, որովհետև գիւղացու ապահով գոյութիւնը մի
երկրի ամբողջ հասարակութեան յենման կէտն է կազմում։ Աչքի
առաջ ունենալով այս ճշմարտութիւնը, գերմանական տնտեսագէտ-
ները ամենայն լրջութեամբ վերաբերել են այդ հարցին։ Սոցա
մէջ ամենանշանաւորը՝ Շեֆլէն՝ իր մի նշանաւոր գրքում ²⁾
տաշարկում է ստեղծել գիւղացիների համար հողային վարկի
միութիւններ համերաշխութեան սկզբունքներով (solidarhaft, крѣ-
пкая порука), որպէս զի գիւղացիների հողերի վաճառումն պարտ-
քերի պատճառով արգելի։ Յօդածիս շրջանը ինձ չի ներում
Նէֆլէի գրքի բովանդակութիւնը ընթերցողին մանրամասնօրէն ներ-
կայացնելու։ Նէֆլէի հիմնական միտքն է՝ գիւղացու վարկին այն
ընկերական կազմակերպութիւնը տալ, որով նրա հողը կարելիին
չափ ազատի հռոմայական իրաւունքի խտուութիւնից, քանի որ
հռոմայական իրաւունքով պարտքի համար գիւղացու բոլոր գոյքերը
աճուրդի են դնում։ Օրէնսդրութիւնները յամենայն դէպս խոշոր
գործ կատարած կը լինեն, եթէ նրանք գիւղացու վարկի արդի
ձախող պայմանները փոխեն այն հիմունքների վրայ, որ հակառակ
չեն ոչ ժամանակակից գիտութեան խօսքին և ոչ էլ սոցիալական
արդարութեան պահանջին։ Գուցէ մասամբ Ռուսիան է, որին վի-
ճակած է այդ քայլն անելու, որովհետև Ռուսիան է, որին ինքը

¹⁾ Sht. u. d. Gesichte des landschaftlichen Creditsystemes, 1894.

²⁾ Die Inkorporation des Hypothekarcredits, von D-r Albert Fr. Schäffle.

բնութիւնը երկրագործական կոչումն է յատկացրել. իսկ այդ կոչման բարձրութեան վրայ մնալու համար՝ զիւղացու ապահովութիւնը զլիսաւոր պայմանն է:

Ներուպան այս դարու ընթացքում աշխատել է իր տնտեսական կազմակերպութեան դործում առաջ մղել լոկ արդիւնաբերութեանը: Այդ տեսակետից ազատ անհատական արդիւնաբերութիւնը մեծաւոր զործեր ստեղծելով՝ հասել է իր զարգացման գագաթնակէտին: Միջնադարեան աւատական տնտեսութիւնը թէև իր կարգերով ապահովում էր զիւղացու գոյութիւնը, բայց կաշկանդում էր արդիւնաբերութեան զարգացումը և անհնարի՝ դարձնում ամէն մի առաջադիմութիւն: Իսկ աւատականութիւնից դէպի անհատական ազատ տնտեսութիւնն անցնելու պրոցէսից առաջ եկաւ մի նիւթաւէս ուժեղ դասակարգ, որ գերիշխող է ամէն մի գործում, ուր հարստանալը նպատակ է դարձել: Զօրեղ կապիտալիստ դասակարգը իշխում է ոչ միայն քաղաքներում, գործարանական արդիւնաբերութեան կենտրոններում, այլ նոյնպէս զիւղերում, երկրագործութեան կենտրոններում: Ներկայիս ազատ զիւղացին մատնւած է կապիտալիստական իշխանութեան հալածանքներին, որոնցից նա զերծ կը լինի, եթէ սոցիալական արդարութիւնը լինի սկզբունք զիւղացու վարկի և այլ կազմակերպութիւնների մէջ: Ներուպական օրէնսդրութիւնը գտնուում է պատմութեան այն շրջանում, ուր նա պարտաւոր է այդ սկզբունքին գոհացում տալ:

Սոցիալական օրէնսդրութիւնը բանւոր դասակարգի համար զոնէ սկզնաւորութիւն արել է. բայց զիւղացին նորան դեռ միայն սպասում է:

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ: Հրատարակիչ Եր. Լալայեանց 1896,
Գիրք Ա. Շուշի էջ: Գինն է 2 ռ. 50 կոպ.

Վերջապէս Եր. Լալայեանը իրա-
գործեց իւր վաղուցեայ փափագը:
«Ազգագրական Հանդէսը» ալ ժամ հա-
սարակութեան առաջն է զրաւ ի
սպասում է նրա դատաւտանին: Ար-
ժէր դորա մասին աւելի երկար գրել,
բայց մենք մտադիր չենք մանրա-
մասն քննադատութիւն գրելու: Ազ-
գագրական հանդէսի երեւոյթ մեր
պարբերական մամուլի աննախան-
ձելի ասպարէզում մի նշանաւոր ե-
րեւոյթ է և մեր սրտին շատ մօտ.
ուստի ալս առթիւ մեր զգացած
տպաւորութիւնները մի քանի տու-
գով ուզում ենք արտայայտել:

Շնորհաւերելով հանդերձ պ. Եր.
Լալայեանին մի ալսպիտի գեղեցիկ
գործի ձեռնարկելու համար, ստիպ-
ւած ենք ցաւելով լալտնել որ նա
չատ անժամանակ և իրատ անյաջող
հանգամանքներում լանձն առաւ մի
ալսպիտի ծանր պատասխանատու
գործ:

Գեւ 1887 թւին Գր. Խալաթեան
իւր հրատարած «Երազիր Հաւ ազ-
գագրութեան» գրքովի լաւաշարա-

նում մտադրութիւն էր լալտնել մի
տարի ընտոյ ձեռնարկել մի պարբե-
րական ազգագրական հաւաքածոյի
հրատարակութեան: Այդ մտադրու-
թիւնը մնաց չիրագործւած, և ընա-
կան է որ ալսպէս էլ լինէր: Մեր
կարծիքով մի մասնագիտական հան-
դիսի խմբագրութիւնն ու հրատա-
րակութիւնը բացարձակապէս վեր է
անհատական ուժերից, ու որ էլ կ'ու-
զէ լինի ալս անհատը:

Մասնագիտական հանդէսները
ընդհանրապէս հրատարակում են
մասնագիտական ընկերութիւնների
ձեռքով, նրանցից կազմւած խմբա-
գրութիւնների միջոցով, որովհետեւ
մի ալսպիտի հրատարակութիւն պա-
հանջում է մի որոշ չափով լալտնել մտա-
ւոր ուժերի գործակցութիւնը և գոնէ
սկզբներում նախական ծանր զոհո-
ղութիւններ: Մեզանում երկու ուրիշ
մասնագիտական թերթերի փորձ է
եղել և երկուսն էլ փորձանքի պա-
տահեցին: «Մանկավարժական» և «Ա.
ռողջապահական» թերթերը, որոնք
հետաքրքրողների և ընթերցողների

աւելի մեծ շրջան ունենալու հաւանականութիւնն ունէին, թէ բովանդակութեան կողմից և թէ նիւթապէս անհատները ոչ թի վերադ հիմնաւած լինելուն պատճառով՝ շուտով մարեցան, գնացին, Այս տիւր բաղը սպասում է այս ձեռքով հիմնաւած բոլոր մասնագիտական հանդէսներին: Եւ միթէ ուրիշ կերպ կարող է լինել մանաւանդ Հալեքիս մէջ, երբ մեղանում ընդհանուր գրական և քաղաքական հանդէսներն անգամ, որոնք համեմատապէս աշխատակիցների աւելի մեծ թիւ կարող են ունենալ և ունին և նիւթերի բազմակողմանիութեան պատճառով ընթերցողների աւելի պատկառելի տոկոս կարող են գրասեղ գէպի ինքը, իրանց նիւթերի բազմակողմանիութեան պատճառով, հազիւ կարողանում են իրանց գոյութիւնը պահպանել՝ աչն էլ հազար գծաւորութիւններով և պարտքերով, Հալ պարբերական հանդէսներից միայն «Մուրճ»-ն է, որ 8-րդ տարին անընդհատ գոյութիւն ունի ռուսահայերի մէջ և որը, ինչպէս հաւատարիմ աշխատակիցների և իւր ներառած խմբագրի դառն զոհողութիւնները վերադ՝ չուտով ենք որ երկար շարունակելի: Մենք ի սրտէ բարեմադրում ենք այդ նրան: Բայց այդ շարունակութիւնը աւելի ապահով ու աւելի արդիւնաւէտ կը լինէր եթէ աչն նոր ութերը, որոնք նոր հանդէսներ հրատարակելու համար նիւթական զոհողութիւններ ւանձըն են առնում, փոխանակ մի նոր հրատարակութեան ձեռնարկելու՝ գոյութիւն ունեցող հան-

դէսներում հրատարակելիս իրանց աշխատութիւնները «Մուրճ»-ի ծրարողից դուրս չէ ազգագրական լոգաւածներ հրատարակելը և կարծում եմ որ ծաւալն էլ կը ներթ իրան ալդ բանն անելու¹⁾:

¹⁾ Մեր կարծիքը ալդ մասին հետեւաւն է. հայկական կուլտուրական զարգացման ալդման հանգամանքներում՝ մի լատուկ ազգագրական պարբերական հրատարակութիւն ունենալը վեր է մեր ութերից, Ազգագրական հանդէսի աչն լոգաւածները, որոնք մասնագիտական լինելով հանդերձ՝ ընդհանուր կրթական են և կամ առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում մասնաւորապէս մեր երկրի համար—դժբաւարող են տալել Մուրճում, իսկ Ազգագրական հանդէսի աչն մասը, որը նպատակ ունի ազգագրութեանը հում նիւթեր մատակարարելու—օրինակ Ջաւախի բազմակողմանի ուսումնասիրութիւնը, որ ինքնին մի հատտ գիրք կը կազմէր և որը սովորական ընթերցանութեան համար չի նշանակւած, — ալդպիսի նիւթերը մեղնում կոչւած է հրատարակելութիւնի թիւի շարքը, ընկ, որը արդէն իսկ հրատարակել է ալդպիսի նիւթերի մի քանի հատորներ (Թիֆլիզեցոց մտաւոր կեանքը, Ջաւախի բուրմունքը, Սասմալ Գուր, Հնութիւնք Ակնալ): Ազգագրութեան վերաբերեալ Մուրճը կը մնար իւր դերում՝ տալով հանրալի կրթական լոգաւածներ նոյն ճիւղի վերաբերմամբ, բոլորովին արնալիս, ինչպէս նա ալդ անում է, օրինակ, բնական գիտութիւնների վերաբերմամբ, և բացի ալդ՝ կը տար քննադատական լոգաւածներ եղած նիւթերի մասին, իսկ Հրատ. ընկիրութիւնը կը հրատարակէր ալդ նիւթերը: Ճիշդ է, ներկայ հանգամանքներում ոչ Մուրճը իւր

Վալեն եկել ու տարել է ալն մաս-
նազխտական թերթը՝ որը չունի կա-
րող անձինքներից կազմած աշ-
խատակիցներին մի ստւար խումբ
և որը մի ընկերական կազմակեր-

ալդ մասում և ոչ Հրատ. ընկերութիւնը
հում նիւթեր հրատարակելու գոր-
ծում չեն կարող շատ բան անել,
որովհետև ոչ մէկը և ոչ միւսը բա-
ւականաչափ հարուստ չեն նիւթա-
պէս: Բայց եթէ (օրինակների հա-
մար հետու չլպկենք). պ. Լա-
լպեան գործ գրած լինէր ալդ եր-
կու հիմնարկութիւնների (Մուրճի և
և Հրատ. ընկ.) համար միմիայն կէսը
ալն բոլոր ջանքերի և զոհողութիւն-
ների, որ նա իւր վրա է վերցրել
իւր Ազգադրական հանգէսի մի հա-
տորը հրատարակելու համար, նա
նոյն իսկ հէն. իւր սիրած գործին
աւելի նպաստած կը լինէր: Ասած
է թէ գործի սկիզբն է դժւար. բայց
մենք կ'աւանդ որ այդպիսի գործի
սկիզբն է հեշտ և շարունակութիւնը
դժւար, եթէ շարունակութիւն ասե-
սով հասկանանք ամեն երկու-երեք
տարին մի հատոր դուրս բերելը,
ալլ գէթ տարին երկու ալդպիսի հա-
տորներ լոյս ընծալելը: Ս. եթէ բո-
լորովին արդարացի է լողածի հե-
ղինակ պ. Մեղաւորեանի պահանջը,
թէ ընդհանրապէս դրական և թէ
մանաւանդ ալդպիսի գիտնական հե-
տադասութիւններէ եղինակները պի-
տի վարձատրեն, ալդ բանին հասնել
կարելի է, եթէ մի-մի անհատներ
չգան աւելի հաստատուն հիմնարկու-
թիւն. նիւթական ոլորտը ջլատելու,
ալն զան ու նոցա նւիրեն իրենց ու-
ժերը: Ալդ պայմանով մենք կ'ու-
նենանք թուով աւելի քիչ, բայց ըստ
ամենալնի աւելի զօրեղ մարմիններ,
որոնց ձեռքով գործը աւելի ապա-
հովաւաջ կ'երթայ, ինչպէս որ նը-
կատում է նաև պ. Մեղաւորեան:

«Մուրճ»-ի խմբ.

պութեան կողմից ապահոված չէ
նիւթականապէս: Ալդպիսին երբէք
կանոնաւոր ընթացք չի ունե-
նալ, քիչ ժամանակից կը քամէ իւր
մէկ երկու խմբագրողների ուղեղն
ու քսակը և չետոյ լնքն էլ անսը-
ւաղ կը մեռնի:

Մասնաւորենք մեր խօսքը «Ազ-
գադրական հանգէսի» խմբագրութեան
մասին:

Հրատարակիչը մի ճապաղ առաջ-
նորդողում գժւար հասկանալի կեր-
պով չալտնում է որ իւր կոչումը
«նիւթեր հաւաքելն է»:

Արդարև մի «Ազգադրական հան-
դիսի» գլխաւոր նպատակը հաշ-
ազագրութեան համար հում նիւ-
թեր հաւաքելն է և ալդ հաւաք-
ման գործին ուղղութիւն տալը պիտի
լինի: Նա ճոզնպէս գիտնական հե-
տադասութիւններ պիտի տաչ հաշ-
ազագրութեան մասին և օտար հե-
ղինակներից թարգմանութիւններ:
Խրագործել է ալս ծրագրիւր Ազգա-
գրական հանդիսի առաջին համա-
րում: Դժբաղդաբար ոչ: Ուշադրու-
թեան առէք: «առաջին համար» եմ
ասում, որը ընդհանրապէս աւելի
խնամքով կազմած է լինում քան
թէ նոյն պարբերականի չաջորդ հա-
մարները:

Հում նիւթերի բաժնում միմիայն
«Ջաւախքն» ենք գտնում: Ընդունելով
ալդ աշխատութեան ազգագրութեան
տեսակէտից ունեցած արժանիքը, որը
մենք արեւելագէտների կոնգրէսում
իսկ (Փրնս) ցոյց ենք տւել, էլի հան-
դէսը հում նիւթերի կողմից շատ վատ
խմբագրւած ենք գտնում: Մի չօդ-

ւած որչափ էլ մեծ լինի, որչափ էլ լաւ կազմւած լինի, էլի չի կարող մի պարբերական հանդէս դոհացնել: Մի քանի աշխատակիցների, զանազան հարցերի վերաբերութեամբ, ուրիշ ուրիշ գաւառների չատուկ հաւաքածուներ պէտք էր պարունակէր ազգագրական հանդէսը:

Այս պահանջին բաւականութիւն տալու համար պէտք էր աշխատակիցների մի որոշ խումբ: Առանց մեր ժողովրդի կեանքը մօտից ճանաչող և հետազոտող գրողների օժանդակութեան՝ Ազգագրական հանդէսի հում նւթերի ձիւղը միշտ միակողմանի կը լինի և շուտով էլ կը սպառւի: Հրատարակիչը իւր երկար տարիների աշխատութեան արդիւնք եղող հաւաքածուն առաջին համարում տպեց, վերջացրեց հապա երկրորդ համարում:

«Կրպէի» խճկոնքը աննշան արձանագրութիւնների մի աննշան հաւաքածու է: Չարժէր կանգ առնել նրա վերաջ. միտւմ է միմիայն էլի «Ջաւախքը», որը մասնագիտական հանդիսի հում նւթերի զլխաւոր բաժինը չի կարող փրկել: Ադախանի, Պռոշեանի, Քաջբերունիի, Սարգիս Հաչկունիի, Ճանիկեանի և որոնց նման ժողովրդի կեանքին ծանօթ գրողների գործակցութիւնը անհրաժեշտ է նուէն նպատակի համար: Սրանց նմանների աշխատակցութիւնը ձեռք բերելու համար հարկաւոր է վարձատրել, բայց ոչ աշնպէս ինչպէս հրատարակչական ընկերութիւնն է վարձատրում: Վարձադրելու է կանոնաւոր կերպով՝ որ աշխատողը հանդիստ կարողանայ

ապրել, և տալ աշնպիսի կանոնաւոր ազգագրական նկարագրիներ, որոնք բացի ազգային տեսակէտից ունենալին ընդհանուր գիտական նշանակութիւն:

Այժմ փորձաւական մեթոդի դարն է: Ամեն բան ֆակտերի հիման վրայ հաստատւած պիտի լինի: Հաշկական կեանքից քաղւած զանազան ֆակտեր կարող են ազգագրական գիտութեան ծառայել՝ ընդունելու կամ մերժելու համար մի որ և իցէ գիտական ենթադրութիւն (antithèse): Սլաւեան ազգերի կեանքի հետազոտութիւնը ազգագրական գիտութեանը տեղ թանկագին ֆակտեր: «Ազգագրական հանդէսը» այս ասպարէզում կարող է լաւ ծառայութիւն անել՝ գիտութեան տալով բազմաթիւ ազգագրական հետազոտութիւններ, բայց դժբաղդաւոր աշխատակիցներ պակասում են իրեն: Գուցէ հաշ ուսուցչուհիներն և ուսուցիչներն պիտի լսեն եր. Լաւինանի սիրավիր հրաւերը և չաջորդ համարում բաղդ պիտի ունենանք կարգաւոր բազմաթիւ նկարագրութիւններ: Սպասենք:

Գանք «Ազգագրական հանդիսի» երկրորդ նպատակին— ինքնուրոյն և թէ թարգմանական գիտական հետազոտութիւններ տալուն: Այդ բաժինը չիւջողւել: Չենք կարող նոյն գահունակութիւնը չափանել Լաւինանի «Համառօտ տեսութիւն Հայ ազգագրութեան» վերնագրով գիտական հետազոտութեան մասին ինչ որ ասել էինք նրա և նկարագրական հաւաքածուի մասին: Առաջինը որչափ օգտաւէտ և նշանաւոր, երկրորդը նոյնքան անօգուտ է և աննշան:

վերադարձնել չօգտածը մի համա-
պարփումն է Գողթան երգերի
մասին եղած քննութիւնների և ու-
րիշ ոչինչ: Աւելի լարմար էր ալդ
օգտածը մակագրել ալսպէս. «Համա-
պարփում տեսութիւն գողթան երգերի»,
քան թէ «Համապարփում տեսութիւն հա-
պաղագրութեան»: Հապաղագրութեան
ամենագլխաւոր և գրեթէ
միակ աղբիւրը հալ ժողովրդի կեն-
դաղաւարութիւնը և աւանդութիւն-
ներն են. թիւ տեսակ աղագրական
տեսութիւն կարելի է անել առանց
ուղագրութիւն դարձնելու սրանց
վերայ:

Անցաւ ալս ժամանակը՝ որ զրոգ-
ները անուշադիր թողնելով ժողովուր-
դի իրական կեանքի հետազոտու-
թիւնը, ընդամենը մի քանի տողից
բաղկացած գողթան երգերի մասին
էին գրում և գիտնականի անուն վաս-
տակում: Անցած է զուր ջուր ծեծելու
դարը: Նր. Լաւալեանը չի պատկա-
նում ալս վերջինների շրջանին, նա
իրականութեան մարդ է, նա իւր
«Ջաւախքով» ցոյց տաւ որ հասկա-
նում է և գիտէ զիտեղ և նկարագրել
ժողովրդի իրական կեանքը. և նրա
գրական դործունէութիւնը պիտի
կենդանանալ ալս ասպարէզում:

Թարգմանական օգտածների ընտ-
րութիւնը լաջող չէ, բայց դրանց
թարգմանութիւնը բոլորովին ան-
լաջող է: Մեր կարծիքով աւելի լաւ
է ալդ տեսակ գիտնական օգտած-
ների ամբողջութեանը տալ՝ երբեմն
ընդարձակելով և երբեմն համառօ
տելով: Ալդ տեսակ թարգմանութիւն-
ները սովագրելուց առաջ մի ժողո-
վում կարգաւ, բաղդատել ընադրի

հետ և սրբագրել հարկաւոր է: Լա-
ւալեան և իւր աշխատակիցները շատ
լաւ են անում որ ընդհանրապէս
գիտնական օտար բառերը նորո-
թեամբ ընդունում են: Պարբերու-
թիւնների անհասկանալի լինելու
գլխաւոր պատճառը օտար բառերը
չեն, ալ ալդ բառերով բացագրւած
մասնագիտական միտքը: Միևնույն
դժւարութիւնները մնում են եթէ
օտար բառերի տեղ հաւերէն բառեր
թիւնք: Միթէ աւելի հասկանալի է
լինում երբ պալէօնտոլոժի բառի
տեղ հնէաբանութիւն բառը դնենք
(«Աղգ. Հանդէս» երես 33) և կամ
«Լիննէլը տարբերում է սիստէմը մե-
թոդից» նախադասութիւնը հաւացնե-
լով փոխադրենք՝ «Լիննէլը տարբե-
րում է դրոթիւնը եղանակից» («Աղգ.
Հանդէս» երես 26): Օտար թէ հա-
ւերէն լինեն ալդ բառերը՝ հասկանա-
լու համար հարկաւոր է գիտենալ
դրանց գիտնական առումները, նշա-
նակութիւնները, և որովհետեւ մեր
ժողովուրդը նոր է ընտելանում ալդ
բառերի նշանակութեանը, աւելի
նախատակաւարմարէ՝ որ նշանակու-
թիւնները ճշտւած օտար բառերը
սովորի ¹⁾:

Թարգմանական օգտածների մէջ

¹⁾ Մենք կարծում ենք, որ օտար
տերմինների հաւացնելը հեշտաց-
նում է ընթերցողին, ու խօսքի ի-
մաստը ըմբռնի և օգտակար ենք
գտնում, ընթերցողների ահագին
բազմութեան օգտի համար՝ յաջողւած
հաւերէնը դործածել, փակագծում
դնելով օտար տերմինը և կամ ընդ-
հակառակը, գրելով, օրինակ՝ պա-
լէօնտոլոժի (հնէաբանութիւն):

է և Լետուրնօի անդրանիկ գործերից «La sociologie d'après l'éthnographie» գրքից «Սերական լարաբերութիւնը կենդանական թաղաւորութեան մէջ» հատաժը որը մեր թերթերից մէկին (Մշտկ'ի քննադատ Լ.) ամենից շատն է դիւր եկել, որովհետեւ երեւի նրան ալդ լօղւածն է եղել միակ մատչելին. մինչ դեռ իսկապէս ձիտական տեսակէտից ամենից աւելի անգոյն, հինցած և աննշան լօղւածը ալդ է «Ազգագրական հանդիսում» Լետուրնօն ինքնին մի գիտնական չկողա չի կազմում, ուրիմն ուղղութեան տեսակէտից նշանակութիւն չունի ալդ լօղւածը: Բայց նա լաւ կոմսիլատոր է և շատ ընդունակ դէսից դէնից տեղեկութիւններ հաւաքելու և մի հետաքրքիր բան կազմելու: Ինձ կարող են պատասխանել թէ մի կոմսիլատօնի հետաքրքրութիւնը համեմատական է և կախած է հաւաքւած նիւթերի թարմութեան աստիճանից: Ամուսնութեան սկզբնաւորութեան մասին մինչև Լետուրնօի իւր վերոյիշեալ աշխատութիւնն կազմելը ծանօթ եղող տեղեկութիւնները ալլես հետաքրքիր չեն, որովհետեւ, առաջին, ալս որ աւելի նոր, աւելի մանրամասն հետազոտութիւն ներ կան ալդ կիսավալրենի ազգերի կազմակերպութեան մասին. երկրորդ, ալն ժամանակ ճշմարիտ կարծւած ֆակտերն ալսօր հերքւում են. օրինակ ալդ լօղւածում Լետուրնօն խօսում է բազմալրութեան (polyandrie) մասին, որի երբեքից գոյութիւն ունենալն անգամ հերքւում է:

Մի քանի խօսք էլ Հանդէսի

վերջում Եր. Լալապեանի կողմից առաջարկւած ծրագրի մասին և վերջացնենք: Կազմողը ալդ ծրագրով ուղում է առաջնորդել ամուսնութեան և հարսանիքի մասին հումնութեան հաւաքողներին, բայց ցատմ ենք, որ ծրագիրը շատ թերի և անյաշող է խմբագրւած: Թերի է, որովհետեւ ամուսնութեան մի քանի գլխաւոր հանգամանքների մասին ամենին հարցեր չկան. օրինակ ազգակցութեան կապերի, դրանց տեսակների մասին խօսք անգամ չկալ, և նոյնպէս չի լինում ամուսնացողների կամ դրանց ծնողների կամ խնամակալների համաձայնութիւնը:

Ազգակցութիւնը և համաձայնութիւնը որոնք մեծ դեր են խաղում ամուսնական էւոլիսիօնում, չի կարելի անուշադիր թողնել մի ծրագրում, որը ամուսնական կազմակերպութեան զարգացումը հետազօտելու նպատակով է կազմւած: Գուցէ դա մոռացութիւն է: Բայց ալդպիսի մի մոռացում միթէ ներելի է:

Մենք ասացինք ալդ ծրագիրը բացի թերի լինելուց՝ անյաշող էլ է: Անշալող է, որովհետեւ հարցերից մի քանիսը շատ մութ և ճապաղ են դրւած, օրինակ ալս հարցը՝ «Կան աւանդութիւններ մալրական տիրապետութեան մասին»։ Եթէ հաւաքողը մասնագէտ, ազգագրագէտ չէ՝ ալդ և դրա նման հարցերից ոչինչ չի հասկանալ. իսկ եթէ հմուտ է իւր գործին հաւաքողը ալդ ծրագրին պէտք չունի: Մեր կարծիքով փոխանակ մի ալդպիսի ընդհանուր հարց տալու, պէտք է հատհատ հարցեր դնել մալրական տիրապետու-

թիւնից մնացած բնորոշ սովորու-
թիւններն յատկապէս համար
ալս նպատակով կարելի է դնել մի
ալսալիսի հարց. «Ո՞ւրն են դիմում
աղջիկ ուղեկու ժամանակ. առանձին
նշանակութիւն տալիս են աղջկայ մօր-
եղբոր (քեռու) համաձայնութեանը.
կամ քեռին ստանում է մի առան-
ձին ընծայ փեսայի կողմից և ալլն»:

Վերջացնելով մեր խօսքը կրկ-
նում ենք — Ազգագրական թերթի
հրատարակիչը անհատական ուժից
բարձր դործի է ձեռնարկել ու շատ
էլ աճապարել է, և մեր նկատած թե-
րութիւնները աշխատակիցների մեծ
մասամբ պակասութեան և աճապա-
րելու արդիւնք են:

Յ. Մշակութային:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

Ընդհանուր դրուժիւնը: Նիւթական նպաստի գործը:

Տաճիկ կառավարութիւնը հիմնական խնդրում իւր քաղաքականութիւնը չի փոխում դէպի հայկական խնդիրը, միշտ ձեռնալով թէ այդ գործով զբաղւած է, միշտ ձեռնալով թէ պատրաստուած է իրագործել բարենորոգումների իրադէն: Այսպէս, օրինակ, իրադէն ստորագրելուց մօտ վեց ամիս անց կառավարութիւնը վստահացաւ միայն այսքանը յայտնել մարտ ամսին թիւրքաց լրագիրներում թէ Վալիների հայ օգնականները պատրաստ են ճամբայ ընկնելու: յայտարարեց նաև թէ անհանգային իշխանութիւնները հրահանգ ստացած են հայերից ոստիկան գրել մայիսի 13-ից սկսած:—Գործը ուրեմն ձգձգել—մինչև որ եւրոպական ղեկավարների պահանջներ անելու եռանդը նստի, սառչի—դա հին փորձւած տակաւիկան է, որի յաղթանակը անկասկածելի է թւում տաճիկ կառավարութեան: Նոյնքան յարգանք է ցոյց տալիս նա նաև դէպի Զէյթունի դաշնագիրը: Հազիւ այդ գաւառը խաղաղեցրած է, հարկաւ ոչ տաճիկ ղինւորներով, այլ օտար պետութիւնների միջնորդութեամբ—և ահա առաջին քայլերը որ անում է կառավարութիւնը—այդ՝ խախտումն է կայացրած համաձայնութեան: Նա իւր զօրքը դեռ չի հեռացնում Զէյթունից—հակառակ կայացրած համաձայնութեան. և այդ վտրմունքը նա պատճառաբանում է նրանով, որ զէյթունցիներից պատերազմական զէնքերն ետ խլելու գործը դեռ չի վերջացրած: Եւ երեք պետութիւնների հիւպատոսները ստիպւած են մնալ Զէյթունում, մինչև որ որոշւած պայմանները կատարւած կը լինեն: Աւելի ևս յուզիչ եղաւ Դրան միւս քայլը. ապրիլի 2-ին նա հաղորդեց ղեկավարներին, որ Զէյ-

Թունի կառավարիչ նշանակած է մի մահմեդական, այն է Մահմուդ Ալի (թէ Մահմուդ-բէյ)։ մինչդեռ դա հակառակ է Ձէյթունի համաձայնութեան, որով Ձէյթունի կառավարիչը միմիայն քրիստոնեայ կարող է լինել (կամ եւրոպացի կամ հայ)։ Անգլիայի, Ռուսիայի և Ֆրանսիայի ղեւապանները ապրիլի 8-ին միաձայն բողոքեցին Դրան այդ վարմունքի դէմ, յայտնելով որ դա խոտամնազանցութիւն է Թիւրքիայի կողմից։ Եւ անգլիական պարլամենտում արտաքին գործերի մինիստրի օգնական Կըրզոնի բացատրութիւնից (ապր. 8) երևաց, որ Թիւրքաց կառավարութիւնից դեռ ստացւած էր պատասխան ղեւապանների բողոքին։ Այդ պատասխանը Թիւրքաց կառավարութիւնը տւեց յետոյ, յայտնելով որ Թիւրք կառավարիչ նշանակում է միայն ժամանակաւորապէս, իբր թէ «մահմեդական ժողովուրդը չգրգռելու համար» և որ շուտով կը նշանակի քրիստոնեայ կառավարիչ։

Անկեղծութեան պակասութիւնը իրեն զգացնել է տալիս իւրաքանչիւր քաջլափոխում։ Սուլթանը այս վերջին ժամանակները սկսել է հաշտ դիրք բռնել դէպի պատրիարք Իզմիրլեան, որին պաշտօնից հեռացնելու համար արւած թէև զուր ջանքերը Պոլսի բաբձր չիրք վայելող էֆէնդիների միջոցով արդէն յայտնի է մեր ընթերցողներին։ Բայց առ երես հաշտ դիրք բռնելով հանդերձ դէպի պատրիարք Իզմիրլեան՝ Ասիական զաւառներում դեռ ևս շարունակում է սարսափի ուեծիմը, տեղտեղ շարունակում են նոյն իսկ կոտորածները, իսլամացումները և այլն։ Խօսքով Թոյլ է տրւած իսլամութիւն նոր ընդունածներին վերստին եկեղեցու գիրկը վերադառնալ։ Բայց երբ բնակիչները փորձում են այդպէս անել—սպանւում են ամբոխից կամ—սպանն ուլիքների ստանում։ Ուրֆայում հայերի մեծ կոտորած էր եղել մի քանի ամիս առաջ Բիլիսում (Հալէպի մօտ) մարտի 8-ին հայերի և Թիւրքերի մէջ նոր խռովութիւններ եղան, քաղաքը պաշարւած էր զօրքերով և ոչ ոքի Թոյլ էր տրւում ոչ ներս մտնել և ոչ դուրս դալ։ Սպանւած են 125 լուսաւորչական, 5 կաթոլիկ, որոնցից մէկը քահանայ։ Ազանայի մօտ Տարսուսում հայերը նոր բռնութիւնների ենթարկւեցին։ Ֆրանսիական հիւպատոսի հեռադրի համեմատ՝ Անտիոքում արիւնալից դէպքեր եղան։ Եւ առհասարակ զրութիւնը այնպէս է, որ մարտի 19-ին

Կըրգոնը հաղորդեց պարլամէնտում, թէ հիւպատոսների ղեկուցումներին նայելով՝ պէտք է ենթադրել որ մի քանի նահանգներում նորից անկարգութիւններ են ծագելու:

Այդ ամենը նպաստաւոր հանգամանքներ են իսլամիւթիւնը հայերին ընդունել տալու և հաստատելու նոցա մէջ: Մահմեդականութիւն ընդունած հայերի թիւը հաշոււմ են շուրջ 40.000 հոգի: Այսպիսի ազգային-կրօնական մեծ տագնապի և դժբաղդութեան օրերին Տաճկա-Հայոց պատրիարք Իզմիրեան ղիմելէր Վեհափառ Կաթողիկոսին հրահանգ խնդրելով թէ ինչպէս վարել նորից Հայաստանեայց եկեղեցին դիմողների վերաբերմամբ: Կաթողիկոսը պատասխանեց հեռագրով (մարտի ամսին) ընդունել մահմեդականացած հայ ժողովուրդը և քահանաներին եկեղեցու զիրկը առանց եկեղեցական ասպաշխարանքի ենթարկելու նոցա, բաւական է որ նոքա իրենց կամքը կայտնեն:

Բայց, ինչպէս ասացինք, դարձը դժարացրած է մահմեդականների Ֆանատիկոսութեամբ. դոքա խիստ հակողութիւն են անում այդ երէկւայ հայերի վրայ, թլպատում են այժմ թէ մեծին թէ փոքրին ու ստիպում կատարել մահմեդական բոլոր ծէսերը:

Մուշից, օրինակ, հաղորդում են, որ իսլամացումը սովորական երևոյթների կարգն է անցած Մուշի դաշտի մէջ: Կինճի 6 զիւղում ողջ մնացածները քիւրդի զիւղն են ապաստանած, և մի Մուլա-Հասանի որդին հրաւիրած է նոցա իսլամութիւն ընդունել: Պահմոտայի և Կրեխօխէի զիւղերը իսլամացած են, և մնում են քրիստոնեայ միայն Դուռնկայ, Սաղտան և Արա զիւղերի բնակիչները: Վանի Սկապերտ, Կարկառ, Մամրտանք զիւղերի կրօնափոխներին խստիւ արգելւած է հեռանալ իրենց զիւղերից:

Ինչ վերաբերում է տնտեսական կեցութեան, մեր ընթերցողներին արդէն յայտնի է որ հայ ազգաբնակչութիւնը Փոքր-Ասիայում մեծ մասամբ իսպառ թալանւած կոտորածների ժամանակ, մեծագոյն մասամբ միլրացիկ ղրութեան է հասցրած: Սև մանւանդ զիւղական ազգաբնակչութիւնը, որի թշւառութիւնը շատ զարհուրելի է: Ներկայ ամիսներում հայկական խնդիրը

կարծես այլակերպել է, դառնալով ծայրայեղ չքաւորութիւնից և սովից մի ազգ փրկելու խնդիր։ Երէկապ բարենորոգումների խնդիրը այժմ փոխել է հայերին օրւայ ապրուստ հայթաթելու խնդիր դառնալով։ Եւ նա դարձել է միջազգային, ինչպէս որ հայկական խնդիրը միջազգային էր և դեռ շարունակում է մնալ։ Հայերին նիւթական օգնելու գործում դեր կատարում են զըլխաւորապէս Հիւսիսային Ամերիկացիք, Անգլիացիք, Հայերը և աւելի նազ չափով այլ և այլ կաթոլիկ ազգեր։ Նիւթական օգնութեան մէջ այլ և այլ երկիրներ գրեթէ նոյն աստիճաններով են մասնակցում, ինչ աստիճանի եռանդով նոցա պետական մարմինները վերաբերել են դէպի հայկական շահերը Թիւրքիայում։ Նիւթական նպաստների մէջ չեն մասնակցում այն ազգերը, որոնց պետութիւնները բաց է ի բաց թշնամական են դէպի հայկական խնդիրը։ Նկատելու է, սակայն, որ նիւթական օգնութիւնը ոչ մի պետութիւն իբր աջգլխին իւր վրայ չառաւ. օգնութիւնը սկսեց և շարունակում է մասնաւոր քարեգործութեան հիմունքով։ Մի փոքր սակայն արեւց Անգլիայում մասնաւոր բարեգործութիւնը որ և է կերպ կապել կառավարութեան անւան հետ։ Մարտ ամսին էր որ Անգլո-հայկական Փոնդի վարչութիւնը դիմում արաւ մինիստրութեան զլուխ լորդ Սալսբիւրիին խնդիրքով, որ անգլիական կառավարութիւնը իւր հովանաւորութեան ներքոյ առնէ հանգանակութեան գործը։ Լորդ Սալսբիւրին պատասխանեց, սակայն, թէ տրոջնտե մինչև այսօր օտար երկիրների սովեալներին և տառապեալներին օգնելը եղել է մասնաւոր առատաձեւութեան և կարեկցութեան գործ, ուստի նա (Սալսբիւրին) օգտակար չի համարում թագուհու կառավարութեան մինիստրների պաշտօնական միջամտութիւնը այդ գործում։ Բայց որքան էլ որ մասնաւոր լինի հայերին նիւթապէս պահպանելու գործը, այնուամենայնիւ իսկապէս մասնաւորը միայն հանգանակութիւնն է. բայց հանգանակածի բաշխումը անհնարին կը լինէր, եթէ օտար պետութիւնների հովանաւորութիւնը և միջամտութիւնը չլինէր. իսկ այդ հովանաւորութիւնը արտայայտւում է Պոլսի դեսպանների միջամտութեամբ։ Եւ յօգուտ Փոքր Ասիայի քրիստոնէական կրօնական հաստատութիւններին, որոնց ձեռքով գլխաւորապէս և կատարւում է նպաստների

բաշխումը: Այդ հովանաւորութիւնը կատարուած է նաեւ մի քանի պետութիւնների հիւսկատոսների միջոցով, որոնք հրահանգ են ստանում հսկել այն նպաստները բաշխելու գործի վրայ, որոնք ստացւում են իրենց կառավարութեան երկրից:

Կրօնական հաստատութիւնների թւումն է նաեւ հայ-լուսաւորչական եկեղեցին, որի օրգանների ձեռքով կատարուած են հայոց պատրիարքարանից ստացած նպաստները:

Օտար պետութիւնների (գլխաւորապէս Անգլիայի և Հիւսիսային Ամերիկայի միացեալ նահանգների) հովանաւորութիւնը նպաստներ հանգանակելու և մանաւանդ բաշխելու գործում իրական պէտք է համարել և ոչ պլաստոնական: Առանց այն բարեգործութեան, որ կատարուած է ներկայումս Փոքր-Ասիայում օտարների ձեռքով և կամ առանց այդ օտարների հովանաւորութեան՝ պէտք է կարծել որ հայ ազգը այդ երկրում իսպառ ջնջւած կը լինէր: Կոտորածը կը լինէր զեւ աւելի ևս մեծ չափսերով, եթէ չըլինէր Անգլիայի ու այլ եւրոպական պետութիւնների պաշտպանութիւնը. իսլամացումը կը լինէր նոյնպէս աւելի ընդարձակ չափսերով. իսկ ողջ մնացածները այսօր իրենց ապրուստը հայթայթում են գլխաւորապէս օտարների նիւթական օգնութիւնով և օտար պետութիւնների հովանաւորութեան շնորհիւ:

Եւ ահա, տաճիկ կառավարութիւնը, այդ օտար քրիստոնեաների միտնոնէրական հաստատութիւնները խոչընդոտ ճանաչելով հայերի իսպառ ջնջման Փոքր-Ասիայում, սկսեց այս վերջին ժամանակներս իւր հալածանքը նաեւ միտնոնարների դէմ ուղղել: Եւ այն էլ՝ արմատական կերպով—վճռելով բոլոր ամերիկական միտնոնարներին զուրս վռնտել Փոքր-Ասիայից: Տաճիկ կառավարութեան այդ որոշումը, որպէս հասկանալի է, զօրեղ բողոքների հանդիպեց Պոլսի դեսպանների կողմից: Այդ միջադէպի մասին իսկութիւնը իմացուած է մի նամակից, որ լրիղ Սալիսբուրիի կողմից սորա քարտուղար Սանդերսոն ուղարկեց անգլո-հայկական նպաստող Փոնդի քարտուղարին: Այդ նամակը հետեւեալն է.

«Լորդ Սալիսբուրիի կողմից չափոնում եմ, որ ստացւած է Ձեր այն « նամակը, որով Դուք դարձնում էիք նորա ուղադրութիւնը սուլթանի « հրատարակած նոր իրադէի վրայ՝ միտնոնարներին Փոքր-Ասիայից ար-

« տաքսելու մասին: Այդ գործի առթիով սըր Ֆիլիպ Կերրի հաղորդում է,
 « որ նա, Միացեալ-Նահանգների դեսպանի պաշտօնակատարի հետ միա-
 « սին, առաջադրութիւններ է արել թիւրքաց կառավարութեանը և ստա-
 « ցել է հանդստացնող պատասխան, թէ ամերիկական միսիոնարները
 « կը մնան իրենց անդում, քանի որ նոքա չեն խախտիլ թիւրքաց
 « օրէնքները»:

Այդ խնդիրը աւելի ևս պարզւում է անգլիական համայնքների ժողովում (պարլամէնտ) տեղի ունեցած հարց ու պատասխանից միսիոնարների վերաբերմամբ: Այդ նիստում (ապրիլի սկիզբներին, հին տոմար) Սոիւենսոն հարցրեց արտաքին գործերի քարտուղարին, թէ ինչ տեղեկութիւններ ունի նա սուլթանի իրադէի մասին, որ ստորագրւած է, բայց դեռ չի հրատարակւած, և որի գո-րութեամբ Թիւրքիան արտաքսում է քրիստոնեայ միսիոնարներին և խառնւում է հաջերին նպաստներ բաշխելու գործի մէջ: Կերզոնը առ այդ պատասխանեց.

« Մուշի հիւպատոսը հեռագրել էր, որ թիւրքաց տեղական իշխա-
 « խանութիւնները՝ կաշտերական իրադէի համաձայն՝ պահանջեցին բոլոր
 « միսիոնարներին թողնել Փոքր-Ասիա՝ և դուրս դնալ Աեքսանդրեո-
 « տալի վրայով: Ֆիլիպ Կերրին այդ մասին առաջադրութիւններ արաւ և
 « պատասխան ստացաւ որ իրադէն չի վերաբերում չափապէս միսիո-
 « նարներին, այլ միայն այն անձներին, որոնք մասնակից են ապստամբա-
 « կան շարժումներին, և որ միսիոնարները, քանի չեն խախտել երկրի
 « օրէնքները, չեն ենթարկուիլ հալածանքի: Միացեալ-Նահանգների ներ-
 « կապացուցին էլ չափանցին, որ իրադէն ետ է վերցրած»:

Թիւրքաց կառավարութիւնը, նախ քան միսիոնարներին վերաբերմամբ արմատական որոշման հասնելը (որ և չաջողւեց հրատարակել)՝ փորձել էր ճնշումների ալ և ղանակներ: Նա կամեցել էր, որ եւրոպական նպաստները բաշխեն թիւրքաց ատեաններում: Այդ մտքով շատ աշխատեցին օրինակ՝ Բիթլիսի և Խարբերդի կուսակալները. բայց երբ աշպարիսի միջոցները չաջողւեցին, տեղական իշխանութիւնները սկսեցին գաղտնի կերպով Պոլսից եկած հրամանը գործադրել: Պոլսից նոր տոմարով ապրիլի 1-ին հեռագրեցին անգլիական լրագիրներին, թէ Բիթլիսի (Բադէշ) ամերիկական միսիոնարները հեռագրել են թէ տեղական իշխանութիւնները արգելեցին նոցա իրենց աներից դուրս գալ. նոցն օրը տուած մի ալ

հեռագրով նոքա հաղորդեցին որ իրենց հրաման է տրւած թողնել երկիրը և հարաւային ճամբով գնալ Ալեքսանդրէտառ:

Այդ իրողութիւնից երեւում է որ սուլթանի իրադէն, ղեռնհրատարակած՝ արդէն սկսել էր իրագործւել. տեսանք նաև որ անգլիական և ամերիկական ղեսպանների միջամտութեամբ՝ միևիուրեք նորերը մնացին շարունակելու իրենց մարդասիրական գործը, առանց յարմարւելու տեղական իշխանութիւնների սկզբնական պահանջներին, որոնց նպատակը ականջատնի էր: Թիւրքական միջամտութիւնը պէտք է սահմանափակէր միայն մի բանով, այն է, որ նպատակները տրւեն կարօտեալներին թիւրք պաշտօնեաների ներկայութեամբ:

Մեր ընթերցողներին ամսագրիս անցեալ համարից արդէն յայտնի է ամերիկացի օրիորդ Բարտոլմի անունը, որը $2\frac{1}{2}$ միլիոն փրանկի օգնութիւն պիտի հասցնի Հայաստանի կարօտեալներին և որը արդէն ամենաեռանդուն գործունէութիւն է սկսել իւր գործակալների ձեռքով, ինքը մնալով Կ. Պոլսում: Թիւրք կառավարութիւնը շատ բայց և իզուր աշխատեց նորան յետ կանգնեցնել իւր ղիտաւորութիւնից. թիւրքաց մինիստրների խորհուրդը որոշեց վերջը, որ կարելի է թոյլ տալ նորան նպաստները բաժանել բայց միայն այն ցուցակներով, որ կ'առաջարկի թիւրքաց հանգանակիչ յանձնաժողովը (որովհետև մի այդպիսի յանձնաժողով էլ կայ): Բացի այդ, օրիորդ Բարտոլմի գործակալները կարող են գնալ միայն քաղաքները, իսկ զիւղերում մուխթարները պիտի ցուցակներ պատրաստեն և ուղարկեն չքաւորներին քաղաք՝ նպաստ ստանալու համար, ցուցակի համաձայն. և այդ մոքով իրադէ պիտի հրատարակէր:

Հալածւած միսիոնարներին մէջ ամենից շատ խօսակցութեան առարկայ եղան ամերիկացի միսոր Զորջ Բ. Նալա և միսոր Ռ. Մ. Քոլ, որոնց թիւրք կառավարութիւնը ստիպեց հեռանալ Բաղէշից: Նապը մեղադրւում է թիւրք իշխանութիւնների կողմից՝ թէ հայկական շարժումների մէջ խառն է: Նորան այժմ պէտք է որ ՚իւարեքիր տեղափոխած լինեն և պահոււմ լինի այդ տեղի նահանգապետի մօտ իբր հիւր, որ նոյնն է թէ քաղաքավարի կերպով կաշնուորւած է:

Մի այլ միսիոնար՝ ամերիկացի Կնապ շրկեց Հալէպ, որտեղից պիտի շրկէր Ալեքսանդրեոտա՝ ամերիկական հիւսպատոսին յանձնելու համար:

Ինչ վերաբերում է նպաստների քանակին, մի համագումար կազմել այժմ՝ վաղաժամ է քանի որ գործը շարունակում է, և միւս կողմից մեզ հասած տեղեկութիւնները թերեւ չեն վերաբերում ամբողջութեանը: Յայտնի է կացուցած Կ. Պոլսի հայոց Պատրիարքի հանգանակածը, որի հաշիւը հրատարակեց ինքը պատրիարք Իզմիրեան. բայց այդ հաշիւը առայժմ վերաբերում է ժամանակամիջոցին մինչև յունւարի 31-ը. դորա գումարն է 11.320 թրքական լիրա, այսինքն շուրջ 90.000 ռուբլի, չհաշւած այլ նիւթեղէն նւիրաբերութիւնները: Անգլիական նպաստները հասել էին մարտ ամսին 34 000 անգլիական ոսկիի, այսինքն մօտ 340.000 թղթադրամ ռուբլու. այդքան գոնէ ստացած էր անգլիական դեսպան Ֆիլլիպ Կերրին մինչ մարտի վերջը ¹⁾: Կաթոլիկ հոգևորականութեան յորդորներով դոյացածը, Ֆրանսիայում, Աւստրիայում և այլն, մեզ յայտնի չէ. յայտնիներից ամենախոշորը Հռոմի պապի տւածն է 80.000 ֆրանկ կամ շուրջ 30.000 ռուբլի: Բայց ամենախոշոր օգնութիւնը գալիս է Հիւսիսային Ամերիկայից, գլխաւորապէս ամերիկական բողոքական ընկերութիւններից, որոնց նպաստները բաշխում են Փոքր-Ասիայում ամերիկական բողոքական միսիոնարները և Ամերիկական Կարմիր Խաչի ընկերութիւնից, որի նախագահ օր. Բարտըն բերածէ իւր հետ Կ. Պոլիս արդէն 2¹/₂ միլիոն

¹⁾ Անգլիական հանգանակութիւնը դեռևս շարունակում է. քնորոշելու համար անգլիական մասնակցութիւնը այդ գործին՝ վիշնք մի քանի նոր նւերները: Անգլո-հայկական ֆոնդը, Գլադստոնի հրաւերով, նւերներ ստացաւ վերջերքումս Ստոկհոլմի (Շւեդիա) մի խումբ համակրողներից 100 լիրա, the Christien լրագրի ընթերցողներից 88 լիրա, Ռէլսի բարեկամներից 100 լիրա, օր. Հելէն Գլադստոնից 10 լիրա, մի եպիսկոպոսից 10 լիրա—Կանադայի Աւստրալանական դաշնակցութեան Տորոնտոյի ճիւղից 198 լիրա, Գլադստոնի քաղաքացիներից 100 լիրա, Ալգոնի դպրոցի աշակերտներից և ուսուցիչներից 71 լիրա, ինկոլնի եպիսկոպոսից 20 լիրա, և այլն:

Ֆրանկ և կամ շուրջ 1 միլիոն ռուբլի: Մնացած ամերիկական օգնութիւնը մեզ յայտնի չէ, բայց պէտք է որ խոշոր շումարներ ուղարկւած լինեն:

Մեծ խնդիր է, սակայն, թէ որքան տեղական պիտի լինի նիւթական օգնութիւնը և թէ որքան եղածը կարող է բաւել կարելի այն ահադին ծաւալին, որ նա ստացել է Փոքր-Ասիայի ամբողջ ընդարձակութեան վրայ: Տեղեկութիւնները այդ կողմից շատ էլ մխիթարական չեն: Ահա, օրինակ, Տրապիզոնը, ուր հայկա-ամերիկական աղքատախնամ յանձնաժողովից օգնութիւն ստացող կարօտեալների թիւը ներկայացնում է 1.728 անձ և ամեն մէկը ստանում է շաբաթական 60 փարա (13 կոպէկ) օգնութիւն միայն, բայց, բացի այդ, յանձնաժողովը զիւղացիների համար շինում է խոփ, բրիչ, կացին: Սակայն մարտի վերջից տեղեկացնում են որ դրամը արդէն սպառւելու վրայ է:

Վանից նաև տեղեկութիւն կայ ոչ միւսիթարական: Այդտեղ ամերիկացի օրիորդ Քեմբլի կատարած բարեգործութիւնների թէ քանակի և թէ խելացի ձևի մասին մեր ընթերցողները ծանօթ են արդէն ամսագրիս անցեալ համարից. և յայտնի է նաև որ նորանից նուազ ստացողների թիւը (գրեթէ միայն Վասպուրականի զիւղացիներ) 10-12 և մինչև իսկ 15 հազարի են հաշւում: Արդ, միջոցների սղութեան պատճառով ձրի հաց ստացողների բաժինները արդէն կէսի են իջեցրած, ըստ տեղեկութեան մարտի վերջից: Միս Քեմբլ կամենում էր նաև դարբնոց և հիւանի աշխատանոցներ բանալ՝ զիւղացիներին երկրագործական դործիքներ շինելու համար: Սակայն այդ դիտաւորութիւնը չիրագործւեց և դրամ մնացել էր միայն 2—3 շաբաթուայ համար: Մարտի սկզբները զիւղացիներից շատերը զիւղ քաշւեցին տաճիկ կառավարութեան ստիպմամբ և անգլիական հիւպատոսի յորդորանքով: Բայց երկու շաբաթ անց՝ նորից քաղաք թափւեցին՝ ընդհանուր անապահովութեան պատճառով: Զօրք ուղարկւեց զիւղերը կարգ պահպանելու համար. բայց արդէն յայտնի է թէ ինչ անապահովութիւն է ներկայացնում տաճիկ զօրքը անգէն զիւղացու աչքում, որը շրջապատւած է քիւրդերով և ֆանատիկոսներով:

Վասպուրականի զիւղացիք կենդրոնացել են գլխաւորապէս Բաշ-

կալացում և Վանում, և վերջինումս 20—25 տեղ փոքր խմբերով զորքել, են կանգնեցրած՝ կարգը պահպանելու համար: Եւ այդ այդպէս է Վասպուրականում, ուր կոտորածը համեմատապէս ամենից քիչն է եղել: Թիւրք ամբոխի վրայ վստահութիւն չկայ, չնայած որ Վանի կուսակալը խոհեմ անձն է ճանաչւած հայերի կողմից և չնայած որ մինչ այժմ նա կարողացել է ծանր պատահականութիւնների դէմն առնել: Բայց շուկան զոհէ մինչ մարտի վերջը ուրեմն վեց ամիս շարունակ փակ էր:

Բայց ինչքան և անբաւարար լինի հասնող օգնութիւնը՝ մանաւանդ ամերիկական միսիոնարների ցոյց տւած բուն քրիստոնէական անձն իրութիւնը հիանալի է: Վանում զործող բժիշկ օրիորդ Քեմբելի մասին արդէն մեր ընթերցողները գիտեն ամազգրիս անցեալ համարից: Նոյն երեւոյթն է Խարբերդում, ուր օրիորդներ Սէյմուր և Պուշիրենց բոլոր ժամանակը նւիրել են կանանց աշխատանոցին, ուր, ըստ տեղեկութեան 1-ից փետրւարի, 330 կարանողներ էին աշխատում: Նոքա պատրաստած էին դեռ այդ ժամանակ 4000 ձեռք շոր, շայիկ և վարտիկ, 281 անկողին, 395 վերմակ, որոնք բոլորը բաշխւած էին կարօտեալներին:

Տրապիզոնի հայկա-ամերիկական յանձնաժողովի մասին տեղեկութիւն տւինք վերեւ. իսկ Ամերիկայից Պոլիս եկած օրիորդ Բարընի մասին գիտենք, որ ամեն երկու շաբաթ մի անգամ զաւառներն է ուղարկում հագուստի և մթերքների մեծ քանակութիւն, որոնք նորա զործակալների ձեռքով բաժանւում են կարօտեալներին: Համաձայն տեղեկութեան մարտ ամսից՝ նորա կարգադրութեամբ Բէյրութից Մարաշ և Ձէյթուն ուղևորւեցին Տ բժիշկ և շատ զեղաբործներ, զեղերի մեծ պաշարով: Այդ կողմերը նպաստներ ստացողների թիւը հաշոււմ են 14.000 հոգի, և այդտեղ, որքան զիտենք, զխաւորապէս անգլիական օգնութիւնն է զործում: Եւ մարտին էր, որ անգլիական նպաստող Ֆոնդը պաշտօնական ճամբով նորից 5.000 անգլիական ոսկի (մօտ 50 հազար ռուբլի) ուղարկեց: Եւ Վեստմինստերեան դուքսը մտադիր էր Ձէյթունի կողմերը յատուկ մարդ ուղարկել նպաստները բաշխելու համար:

Հեռաւոր Ամերիկայի մարդասէր վերարեմունքի հետ, ինչպէս այժմ պարզւում է, զուգընթաց չի եղել Հիւս. Ամերիկայի Միա-

ցեալ Նահանգների դեսպան պ. Թռըլի գործունէութիւնը Կ. Պոլսում: Պր. Թռըլը իւր պաշտօնատեղից կանչւած է այժմ. կարծւում է թէ նա թրքամոլ է եղած և չի կարողացել յաջողցնել որ Խարբերդում միսոր Հընթըր և Կարինում միսոր Զըլթըն ամերիկական հիւպատոսներ անւանեն:

Պէտք է ասած, որ պետութիւնների ներգործութիւնը Թիւրքիայում այն չափով իրական է լինում, որքան շատ հիւպատոսներ են ունենում երկրի մէջ: Դեռ ևս անցեալ տարի Խոալիան, կամենալով հայկական խնդրի մէջ աւելի ներգործական դեր կատարել, աշխատեց իւր հիւպատոսների թիւը Փոքր-Ասիայում աւելցնել, որին արգելք եղաւ Դուռը: Անգլիան Փոքր-Ասիայում երեք նոր հիւպատոսներ հաստատեց. և այդ բաւական չհամարելով՝ Անգլո-հայկական մասնաժողովը Լոնդոնում վճռել էր անգլիական կառավարութեան հետ խօսել՝ կրկին նոր հիւպատոսութիւններ հաստատելու մասին Փոքր-Ասիայում:

Բայց թշւառութիւնը շատ է մեծ. ուրա և անգլիական լրագիրների տեղեկութիւններով՝ թշւառութիւնը Փոքր Ասիայում աւելի էլ մեծ է քան մինչ այժմ յայտնի էր: Նաև Վանից օրիորդ Կեմը հաղորդել է կանանց նպաստող անգլիական ընկերութեան, թէ օգնութեան գործը դեռ շատ աշխատանք է պահանջում:

Այս վկայութիւնների դիմաց մենք զարմանում ենք Հայերի համեմատապէս անտարբեր վերաբերմունքի վրայ դէպի կարօտեալներին օգնելու գործը: Կ. Պոլսի հայոց-Պարթիարքի ստացած գումարները թշւառութեան ահագին ծաւալի հետ համեմատած՝ շատ են չնչին: Որևէ 100 կամ 200 հազար ուրբի մի ազգից, որը խոշոր դրամատէրերի մեծ դասակարգ ունի, և մի այնպիսի ժամանակ, երբ հեռաւոր ազգերը այնքան ուշադրութիւն են դարձրած նոյն այդ ազգի թշւառութեան վրայ—ահա մի հաշուկշիւ, որը պարծանքի տիտղոս չպիտի ընծայէ հայ ազգին:

Ասացինք, որ թշւառութիւնը շատ է մեծ: Եւ չպիտի կարծել թէ հայ ժողովրդի հարստահարութիւնը վերջացած է. ոչ, նայած

որ հայ ժողովուրդը օտարների նպաստներով է ապրում, թիւրք կառավարութիւնը ամենայն խստութեամբ իւր հարկերն է ժողովում: Դիարբեքիւրից, օրինակ, հաղորդում են որ նահանգապետի կարգադրութեամբ՝ հարկերը վճարել չկարենալու պատճառով՝ հայերի ունեցած հողերը ծախում են ամենաէական գնով և թիւրքերը ձեռքը անցկացնում, որպէս զի հայը հողից զրկւի:

Օգնութեան անբաւարարութիւնը դրդել է Սինկէր հոգեւորականին առաջարկել անգլիական եպիսկոպոսներին ցաւակցութիւն յայտնել եղբայրակից հայ քրիստոնեաներին և դիմել նոյն իսկ ռուս եպիսկոպոսներին, որ սոքա գործ դնեն իրենց ազդեցութիւնը ի պաշտպանութիւն հարեան քրիստոնեայ ժողովրդի:

Հանգանակութիւնները դեռ ևս շարունակւում են:

Ա. ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ:

Ահա հանգանակութեան հաշւեցոյցը, որ ներկայացրել է Ա. Պատրիարք Իզմիրեանը և որի մասին վերեւի յօդւածում յիշատակութիւն կար:

ՀԱՇԻԵՅՈՅՑ ՀԱՆԳԱՆԱԿՈՒԹԵԱՆ

Ի նպաստ Սասունի եւ ընդհանուր արկածելոց

1895 թ. ապրիլի 11-ը 1896 թ. լունւար 31

Հաշիւ հանգանակութեան Սասունի արկածելոց

Կ. Պոլսոյ թաղերէ հանդանակեալ 1744 օսմանեան ոսկի 77 1/2 զրուշ:
Մի քանի գաւառներէ 1105 ոսկի 12 1/2 զր., Եգիպտոսէ 441 ոսկի
75 զ., Արտասահման բնակող ազգայիններէ հանգանակեալ 1504 ոսկի
62 1/2 զ.:
Մասնաւոր ազգայիններէ Նւիրեալ 435—71: Գումար 5231 ոսկի
98 1/2 զրուշ:
Սասուն զրկած նպաստ զանազան թւականներով 3510 ոսկի:
Դրոշմաթուղթ և դրամական վրաս 1 ոսկի 80 1/2 զր.: Պատրիարքի
դրամ 1720 ոսկի 18 զր.: Գումար 5231 ոսկի 98 1/2 զր.:

Հաշիւ հասարակութեան ընդհանուր արկածելոց

Կ. Պոլսոյ թաղերէ հանգանակեալ 1198—60¹/₂, Մի քանի գաւառներէ 622—61¹/₂, Եգիպտոսէ 1651—20¹/₂, Արտասահման գտնուող ազգային պաշտօնական մարմիններէ և ազգայիններէ հանգանակեալ 5509—41¹/₂, Մասնաւոր ազգայիններէ նւիրեալ 1169—36, Քրէդիթ Լիօնէի ձեռամբ հառած նպաստ 1169—2, Գումարը 11.320 լիրա 22 զրուշ:

Ուղարկուած է՝

Կարին քաղաք և գիւղօրայք 230 ոսկի, Բասէն 130, Քղի 220, Գերջան 150, Իսպէր 50, Բաքերդ 450, Քեմախ 180, Երզնկալ 300, Խնուս 120 ոսկի, Գումար 1830 լիրա:

Վան քաղաք և գիւղօրայք 700, Աղթամար 100, Գումար 800 լիրա: Բաղէշ քաղաք և գիւղօրայք 700, Սղերդ 380, Մուշ 150, Գումար 1230 լիրա:

Քարբերդ քաղաք և գիւղօրայք 700, Արաբկիր 500, Ազըն 100, Չմէկածագ 230, Չնքուշ 230, Բալոն 360, Ակն 250, Արդըն 150, Մալաթիա 300 լիրա: Գումար 2820 լիրա:

Սեբաստիա քաղաք և գիւղօրայք 300, Սեբաստիայի գիւղօրէից համար 100, Կիւքին և գիւղօրայք 250, Շապին քաղաք և գիւղօրայք 250, Տիւրքիկ և գիւղօրայք 280, Ամասիա-Մարդուան և գիւղօրայք 250, Տարենտէ 150, Թամզարա 150, Մանճըլըի, Եաքճիսար, Գարա-հաճի-օղլու, Գանդալ, Ղազի, Մաղսրա, Գանթարոզ, Խուրտլու-Գալեա, Պօղարմուտ և Ուրաշի թեմերուն 100, Գումար 1830 լիրա:

Տիգրանակերտ և գիւղօրայք 550, Չարսանճագ և գիւղօրայք 330, Գումար 880 լիրա:

Տրապիզոն քաղաք և գիւղօրայք 300, Ատանա Կիլիկիոյ արկածելոց համար 500, Մարաշ 300, Անթապ 50, Գումար 1150 լիրա:

Եղեսիա քաղաք և գիւղօրայք 290, Կեսարեայ քաղաք և գիւղօրայք 200, Գումար 490:

Մասնաւոր արկածելոց 13 լիրա 10 զրուշ:

Չանազան ծախս և զրամական չլեա 14 լիրա 94 զրուշ: Պատրաստի գրամ 262 լիրա 18 զրուշ:

Ընդհանուր գումար 11.320 լիրա 22 զրուշ:

ԴԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐ

Սլաւոնական Բարեգործ. ընկերութեան մէջ Պետերբուրգում:

Քննելու Ա. Կիրէեւի «Ռուսաստանի կոչման մասին յունագրական Արեւելքում» ճառը,
(Ընկերութեան ժողով, ապրիլի 7 ¹)

«Ա. Ստէֆանուլի զաշնադրութիւնից ի վեր ոչ մի պետութիւն չէ համարձակուած խաղաղութիւնը վրդովել. բայց դա մի ժամանակաւոր բան է: Յունադաւան արեւելքում անշուշտ մի կռիւ պիտի բռնի: Ռուսաստանին վերապահւած է ապահովել ու հաստատել արեւելքում չունական դաւանութիւնը և դրա ներկայացուցիչը հանդիսանալ միւս պետութեանց առջև, ալք է նրա վեհ կոչումը:

«1853 թւականի պատերազմը դրամալի առաջին արարւածն էր. երկրորդ արարւածը Ս. Ստէֆանուլու տեղի գտաւ. երրորդը մօտակալ է: Օսմանեան ժառանգութեան բաժանումը կարող է շուտով վրա հասնել և և մենք պիտի պատրաստ լինենք: Օսմանեան զօրութեան շուքն արդէն նսեմանալու վրա է:

Մեր հերթական խնդիրն ալժամ կրօնականն է: Պէտք է ասել, որ ինքնուրոյն եկեղեցիներն արեւելքում բազմաթիւ չեն և թույլ են, և ալս պատճառով նրանք ստիպւած են ոչ միայն օտարազգիներին դիմել, ալ և օտարազաւաններին. ստրկութիւնը կորստաբեր է եկեղեցու համար, իսկ հովանաւորութիւնը՝ ևս աւելի:

Բայց ինչ կը լինի կռւի հետեանքը: Պատմութիւնը ցոյց է տալիս մեզ Հռոմի անթիւ չաղթանակները արեւելքն իրան ենթարկելու գործում: Արդ ինչ կը լինի, երբ որ թիւրքերը գէպի Ասիա վերադառնան: Արդեօք մտածել էք ալք մասին: Իսկ Հռոմը վաղուց մտածել է:

Արդ ինչ գէնքեր կարող է հանդէս հանել Հռոմը արեւելքի թույլ ուժերի դէմ կռւելիս: Նախ՝ նա ապագան հեռւից նախատեսելու չնոր՝ ունի. երկրորդ՝ նա ունի առ ձեռն պատրաստ զօրապետներ ի մի ահագին խումբ՝ արեւելքի տատանումը տեսնելուն պէս՝ ալք արեւելքը եպիսկոպոսներով հեղեղելու և իւր իշխանութեան ենթարկելու համար. նրա երրորդ գէնքը

¹) Տպում ենք իբր վկայութիւնով:

Նենդութեամբ հնարած ունիան է և աչն ձգտումը, որով գծուեցնում է լուսնադաւաններին իրար հետ և ապա թէ լոգուտ աչն կողմի վճիռ դնում, ով որ իրան կը դիմէ: Պապի իշխանութիւնը զուրկ է իրաւ ստեղծողական զօրութիւնից, բայց քաջապելու համար նա միշտ զօրեղ է. զուր չէր Վաթիկանի ասածը, թէ կղերականութիւնը ներքին գործածութեան համար մի անպէտք բան է, բայց արտահանութեան համար շատ ձեռնտու ապրանք է:

«Ինչպէս որ քաղաքական առմամբ մեզ համար կարևոր է սլաւոնական աշխարհը, աչնպէս էլ կրօնական առմամբ՝ արեւելեան աշխարհը՝ որովհետեւ Ռուսիան ընդհանրական եկեղեցու մէկ մասն է: Աւ ինչպէս որ 20 տարի առաջ աղաղակում էին, թէ ինչու մենք լոգուտ սլաւոնացոց շարժումն սկսանք, նոյնպէս և այժմ կարող են հարցնել ընդհանրական եկեղեցու համար սկսած շարժման առթիւ: Սակայն արդեօք մտածում ենք մօտալուտ փոթորկի մասին: Արդեօք զգուշութեան միջոցներ գործ դրել ենք լանկարծակի չբռնելու համար:

«Մեզ անհրաժեշտ է փութով պատրաստուել վերահաս վտանգին՝ դիմադրելու համար, անհրաժեշտ է անմիջապէս ձեռնամուխ լինել լուսնադաւան արեւելքի մանրակրկիտ ուսումնասիրութեանը. պարզել թէ ինչ է պատճառը նրա հլուքեան հռոմէական պրոպագանդայի առջև. չատուկ ներկայացուցիչներ ունենալու ինքնուրոյն եկեղեցիների մօտ՝ մթութեան մէջ չխարխալելու համար. միանալ տանը և համաձայնութեան գալ թէ ինչ է մեր անելիքը: Ամենից առաջ մեզ հարկաւոր է մի ընդհանրական ժողով գումարել: Ընհանրական ժողովի հեղինակութիւնը մեզ անհրաժեշտ է հերժուածի խնդիրը պարզելու, Հայկական եկեղեցու խնդիրը որոշելու և նմանապէս հարեշտանցոց ու զոյտացոց եկեղեցիների խնդիրները պարզաբանելու համար:

«Արդեօք այդ բոլորը բաւական է: Որպէս զի մեր լաղթանակն արեւելքում ապահովի: Ոչ, ալդ զեռ բաւական չէ: Մենք ինքներս պիտի սողորւած լինինք մեր գործի արդարութեան համոզմամբ: Միայն անժամանակ Ռուսիան ձեռնհաս կը լինի գլուխ բերել իւր գործը լուսնադաւան արեւելքում, և թող Աստուած ալդ գործում լաջողութիւն պարգեւէ մեզ»:

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐԵԳ, ԸՆԿ. ԱՄԱԼՑԻԱՅԻ ՃԻՒԼԻ ՎԱՐՉՈՒԹԵԱՆ

«Մուրճ»-ում մեր լուրացիները գուրժ Աբրահամ քահ. Ղազարեան, Ա. Սիմէօնեան, Ալ. Ալվազեանց, Յ. Յակոբեանց և Ս. Տէր-Կարապետեանց, աչինքն ճիւղի վարչութեան նախագահ և անդամներ միասին—Թիֆլիսի բոլոր հայոց օրաթերթերին մի շրջաբերական նամակ էք ուղարկել, որով դուք առաջարկում էք մեզ «փաստերով եւ միմիայն փաստերով» ապացուցանել մեր աչն խօսքերը, որոնցով մենք ձեզ՝ Ընկերութեան Ախալցխայի ճիւղի վարչութեանդ՝ մեղադրում ենք կանոնադրութեանը չյարմարելու, հաշիւները ուշացնելու, գործը ձգձգելու, խանդարելու, ինքնագլուխ կերպով ուրիշ անկանոնութիւններ կատարելու և խորհրդի աղագարարութիւններին հեշտութեամբ չհպատակելու և խորհրդին միշտ որ և է զխացուանք պատճառելու մէջ։ Հակառակ դէպքում վարչութիւնդ սպառնում է չաչտարարել որ «պարոնի (Լուսինի) գրածը համարելու է ծայրէ ի ծայր ստութիւն եւ անխիղճ զրպարտութիւն»։

Նիթէ չենք սխալւում, սա առաջին անգամն է, որ աչալիսի մի լեզու է գործածւում Մուրճի դէմ։ Այդ առաջնակութեան պատիւը Ախալցղիսայի մի մարմնին է պատկանում։

Այժմ, երբ ընթերցողը կը կարդալ մեզինց պահանջած ապացուցները, ապա կը մնալ թէ աչդ ինչ խելքով մեր ախալցիսացի պարոնները աղքատ ջանք են գործ դնում ընդհանուրի գիտութեանը հասցնել աչն, ինչ որ իրենց պէտք է քաջ չաչտնի լինի։ Թէ գուցէ նոքա մտածել են որ մեր ասածները հաստատելու համար մենք կարօտութիւն կ'ունենանք կենդանի վկաներ դուրս կանչելու, և գուցէ դժւարանք մարդիկ գտնելու, որոնք պատրաստ լինեն հրապարակաւ վկայութիւն տալ։

Դիմենք, ուրեմն, Ախալցիսայի ճիւղի կողմից աղքատ վստահութեամբ մեզինց պահանջած ապացուցներին և դորա համար վկայ կանչենք Հայոց Բարեգ. Ընկերութեան Խորհրդի նիստի № 4 արձանագրութիւնը, մի նիստ, որին մասնակցել են նախագահող Բ. Մելիք-Ղարաբեօղեան, ալ անդամներ՝ Ալեքս. Մելիք-Աղաբեանց, Ներսէս Աթաբեկեան, Յովհ. Ապենդիարեան, Բժ. Վահան Արծրունի։ Նիստը եղել է 25 յունւ. 1895 թ.։ Աչդ արձանագրութիւնից առաջ կը բերենք աչն կտորները, որոնք ուղղակի մեր

գործին են վերաբերում: Այդ կտորները հասկանալի դարձնելու համար չափանք, որ նոքա վերաբերում են հէնց պ. Իս. Մելիք-Հալկազեանցին պատաւոր անդամ ընտրելու խնդրին, մի խնդրի, որ Ախալցխայի ճիւղը ինքնագլուխ կերպով, հակառակ կանոնադրութեան վճռել էր ինքը, առանց գիտութեան Կենտրոնի, 1894 թ. նոյեմբեր ամսին: Բայց որովհետեւ վերջապէս մի օր պէտք է զլմէին Կենտրոնին, ուստի Կենտրոնը (Խորհուրդը) զբաղել էր այդ խնդրով առաջին անգամ իւր նիստում առ 25 չունւ. 1895 թ. Կանխ. Այդտեղ առաջարկած է եղել Խորհրդին Ախալցխայի ճիւղի թուղթը, նորա կազմած տեղեկագիրը պ. Մելիք-Հալկազեանցի գործունէութեան մասին և արձանագրութիւնը տեղական ընդհանուր ժողովի, որը, ինչպէս վկայում է արձանագրութիւնը, և ինչպէս արդէն չափանի է ամենքին՝ «միաձայն որոշել է ընտրել պ. Իս. Մելիք-Հալկազեանցին ընկերութեան պատաւոր անդամ, չանճարարելով վարչութեան սույն վճռի պատճէնը տեղեկագրի հետ ուղարկելու խորհրդին՝ ի հաստատութիւն, նաև ժողովի վճիռը տեղեկագրի հետ միասին անմիջապէս ուղարկել պ. Մելիք-Հալկազեանցին»:

Այս օրինադրանքութեան մասին դեռ չեմու, բայց դանք մեր քաղաքներին Խորհրդի նիստի արձանագրութիւնից. Դորա մէջ ահա թէ ինչ խօսքեր են առած Ախալցխայի ճիւղի կամակորութիւնների մասին հպատակելու Ընկերութեան կանոնադրութեանը.

« Կանոնադրութեան § 44-ի համաձայն ընկերութեան պատաւոր անդամի ընտրութիւնը կատարում է Կենտրոնի ընդհանուր ժողովը՝ Խորհրդի առաջարկութեամբ: Այդ ընդհանուր ժողովում մի ջանի անգամ կարգացել են քննել են Խորհրդի զեկուցումները Ախալցխայի վարչութեան զանցառութիւնների մասին... 1891, 92 և 93 թ. Կապանների զեկուցումների եւ տեղեկագիրների մէջ արձանագրած են Ախալցխայի վարչութեան զանցառութիւնները: Թէ այդ զեկուցագրերից և թէ Խորհրդի գործերից չափանում է, որ... (Ախալցխայի ճիւղի) վարչութիւնը զլացել է շատ անգամ կատարելու Կենտրոնի օրինական պահանջները, ցուցմունքները և հրահանգները և նույն իսկ մինչև այսօր Խորհուրդը որ և է տեղեկութիւն չունի Ախալցխայի ընթերցարանի, աչն է նրա շինութեան և այլ պաշտօնների մասին...»

Եւ հասկացէք. Ընկերութեան Խորհուրդը այդ սողերով վկայում է, որ նա, հիմնւած կանոնադրութեան վրայ՝ ձեզ հրահանգներ է տալիս չէք կատարում. ցուցմունքներ է անում—դուք չէք ընդունում. օրինական պահանջներ է անում ձեզնից պաշտօնապէս—և դուք չէք լսում: Ընկերութեան Խորհուրդը այդ պաշտօնական արձանագրութիւնով դալիս է նաև վկայութիւն տալու, որ ձեր զանցառութիւնները աչնքան շատ են, որ նոքա մի քանի անգամ ընդհանուր ժողովներում քննութեան նիւթ են եղել, և որ վերջապէս այդ օրինադրանքութիւնները թւած են 1891, 92 և 93 թ. Կապանների պաշտօնական զեկուցագրերի և տեղեկագիրների մէջ:

Մենք կը տեսնենք թէ Ընկերութեան Ախալցխայի ճիւղի վարչութեան ներկա անդամները ինչպէս են կարողանալու դուրս գալ մեր առաջ բերած վկայութիւնների ծանրութեան տակից: Մեր կարծիքով՝ ալժմ նոցա ուրիշ ոչինչ չի մնում անել եթէ ոչ, իսէր ընկերութեան բարձրագոյն շահերի՝ հետեանալ իրենց տեղերից՝ գէթ մի քանի տարի ապաշխարելու համար և իրենց ալդ միակ խելացի վճռի մասին մի չրջաբերական նամակով և իրենց լիակատար՝ տոտրագրութեամբ շտապել՝ հաղորդելու Թիֆլիսի աչն հալ թերթերին, որոնց փրկարար զօրութեանը անքան հաւատացած են...

Կան անհատներ, որոնց մէջ խալառ մարած է կազմակերպութեան գաղափարը. դոքա չեն կարողանում ըմբռնել թէ ինչին են ծառայում ընդարձակ կազմակերպութիւնները. գցէք ալդպիսի անհատին մի կարգաւորւած և բաղմամբ ընկերութեան մէջ—նա, ինչպէս մի վարենի, որը չի ընտելանում ընկերական բարդ կազմակերպութեան պահանջներին, կը շարունակի չճանաչել ընդհանրութիւնը: Ինչով արդեօք պիտի բացատրել Ախալցխայի ճիւղի վարչութեան ընթացքը, ինչով բացատրել որ մի բաղմամբ ընկերութեան Կենտրոնը տարիների ընթացքում չի չափողում «խելքի բերել» ալդ մարդկանց: Ինչ վերաբերում է մեզ՝ մենք ալդ բացատրում ենք նրանով, որ ոչ թէ միայն անհատներն են որ ընդունակ են իրենց մէջ հանգցնել կազմակերպութեան պատկանելու զգացմունքը, ալ ալդ բանին ընդունակ են ամբողջ հասարակութիւններ և, չալտնի պալմաններում, նոյն իսկ մի ազգ իւր ընդհանուր առմամբ: Դոցա մէջ որքան հստակաբար է գաղափարը, աչնքան զօրեղ է բնազդը, ինտիմկտը, աչն է ինտիմկտը՝ ամեն ինչ իրենց նեղ չրջանին չարմարեցնել, ամեն ինչ դէպի իրենց քաչել. դոքա արհամարում են նոյն իսկ աչն պայմանը, առանց որի ալդ չեն կարող, որովհետեւ նոքա թէ և լսում են թէ ինչ որ մի ալդպիսի պալման կալ, բալց ալդ պալմանի գիտակցութիւնը նոցա մէջ հեշտութեամբ չի մարմնանում: Դոցա ասում էք—մի խախտէք կանոնադրութիւնը, որովհետեւ այդ կանոնադրութիւնովն է միայն որ ճիւղը գոյութիւն ունի. բալց չէ, նոքա աչն աստիճանի խորթ են կազմակերպութեան գաղափարին, որ կ'սկսեն վիճել նոյն իսկ կանոնադրութեան պարզ չօրւածների դէմ: Մենք ծանրանում ենք ալդ հանգամանքի վրալ, որովհետեւ ալդ դէպքը պիտի գալ պարզելու մեր միտքը թէ չալտնի հասարակութիւնների և անհատների մէջ որ աստիճան կարող է կորած լինել կեանքի անհրաժեշտ պալմանին ինքնաբերաբար ևնթարկելու հասկացողութիւնը: Բարեդ. ընկերութեան կանոնադրութիւնը (§ 44. դ.) պարզ ու որոշ ասում է թէ ընկերութեան կենտրոնի ընդհանուր ժողովն է չալկացում պալաւոր անդամութեան կոչումը: Բալց ինչ է անում Ախալ-

ցիւալի ճիւղը. նա անցնում է կանոնադրութեան ալդ օդւածի գլխի վրայով. քէ, ինչ գործ ունի Կենտրոնի ընդհանուր ժողովը, մենք ախալցիսացի չենք. և նա, ում մենք պատել ենք ուզում՝ ախալցիսացի չէ, մեր ճիւղի համար չի գործել. ուրեմն՝ էլ ինչ մէկ էլ գլուխ ցաւացնենք. վճենք ինքներաւ: Եւ ալ անգամ նույնպէս Ընկերութեան Խորհուրդն է դալիս պատմելու մեզ, թէ ինչպէս է վարել Ախալցիսալի ճիւղը ալդ խնդրում. կարգացէք Խորհրդի 25 չունւարի 1895 թականի նիստի պաշտօնական արձանագրութեան հետեւալ տողերը: Խօսքը Ախալցիսալի ճիւղի վարչութեան մասին է, որը՝

«1894 թ. օգոստ. 29-ի նիստում որոշեց պատել պ. Մ.-Հ.-ին և սոյն « որոշումն առաջարկեց սեպտ. 18-ին կապացած տեղական ընդհանուր « ժողովին, որն չանձնեց վարչութեանը կազմել պ. Մ.-Հ.-ի գոր- « ծունէութեան մասին մանրամասն տեղեկագիր: Ալդ տեղեկագիրը « վարչութիւնը առաջարկեց նույնք. 6-ին կապացած տեղական ընդ- « հանուր ժողովին, որը միաձայն որոշել է, ինչպէս գրւած է արձա- « նագրութեան մէջ ¹⁾ » - «ընտրել նրան ընկերութեանս պատւաւոր անդամ, « չանձնարարելով վարչութեանը սոյն վճի պատճէնը տեղեկագրի « հետ ուղարկելու խորհրդին ի հաստատութիւն, նաև ժողովի վճիռը տե- « ղեկագրի հետ միասին անմիջապէս ուղարկել պ. Մ.-Հ.-ին»:

Ինչպէս տեսնում էք՝ Ախալցիսալի ճիւղը իսկի չի էլ չիւել Կենտ- րոնի ընդհանուր ժողովը, որին միայն պատկանում է պատուաւոր անդամի ընտ- րութիւնը. ալ նա, Ախալցիսալի ճիւղը, շատ-շատ բարեհաճած է եղել Խորհր- դին ուղարկել իւր վճի պատճէնը ի հաստատութիւն: Մինչդեռ ըստ կանոնա- դրութեան նաև Կենտրոնի Խորհուրդը իրաւունք չունի հաստատել ալդպի- սի մի վճիռ, քանի որ միայն Կենտրոնի ընդհանուր ժողովին է պատկա- նում ալն էլ ոչ թէ հաստատելը, ալ ուղղակի ընտրելը մէկին պատուաւոր անդամ:

Նկատեցէք, որ Ախալցիսալի ճիւղը ոչ միայն ուղեցել է ինքը օրինա- ղանցութիւն անել, ալ դեռ ուղեցել է ընկերութեան Խորհուրդն էլ, ինչպէս ասենք... ПОДВЕСТИ...: Եւ նկատեցէք, որ ալդ հաստատութիւնն էլ Խորհրդի կողմից Ախալցիսալի ճիւղը լոկ ձեւականութիւն է համարել, ալն աստիճան, որ իւր՝ ճիւղի՝ ինքնադրուի կերպով կապացած վճիռը տնօրինել է անմիջապէս ուղարկել պ. Մելիք-Հակոբեանցին, չսպասելով թէկուզ Խորհրդի կողմից վճի հաստատման...

Դէ, ասացէք ինդրեմ, օրինադանցութիւններ կատարելու աւելի տրամադիր մի պաշտօնական մարմին կարող էք երեակալել:

Խորհուրդը ալդ գործում իսկույն նկատել էր օրինադանցութիւնը:

¹⁾ Այսինքն Ախալցիսալի տեղական ընդհանուր ժողովի արձանա- գրութեան մէջ:

խկ աչն պատկեր, որ Ախալցխացիք կամեցել էին տալ ոչ միայն պ. Մե-
լիք-Հալկազեանցին, ալ և Ընկերութեան Խորհրդին — սա չէր ընդունել և
իւր արձանադրութեամբ հասկացրել է որ իրեն՝ Խորհրդին՝ չի պատկանում
ալ գործի հաստատման իրաւունքը, Բալց Խորհուրդը, որը աչն քան տարիներ
շարունակ չէր կարողացել «խեղբի բերել» Ախալցխալի մասնաճիւղը, ալս
անգամ ևս չէր կամեցել խիստ միջոցների ղիմել օրինալանցների դէմ. և
գուցէ Խորհուրդը չէր էլ նկատել որ ախալցխացոց արածը ալ գործում
սկզբից մինչև վերջ օրինազանցութիւն էր. նա դեռ համեմատապէս մեղմ է
վերաբերել դէպի ընկերութեան ճիւղը. Խորհրդի անդամները, բաւա-
կանացել են նկատելով, որ իրենք, ինչպէս առած է նիստի արձանագ-
րութեան մէջ, «ուշադրութիւն են դարձնում և աչն հանգամանքի վրայ,
որ Ախալցխալի տեղական ընդհանուր ժողովը շտապել է հաղորդել իւր
վճիռը պ. Մելիք-Հալկազեանցին, չսպասելով խնդրի վերջնական վճիռն»
և նկատելով որ «ալք վարմունքը ամենաքիչը անտակտութիւն է»:

Հասկանում էք — ամենաքիչը անտակտութիւն է. տեսէք, ուրեմն, որ
Խորհուրդը հասկացել է բանի իսկութիւնը, բալց չի կամեցել Ախալցխա-
ցոց արարքին իւր իսկական անունը տալ...

Եւ ահա Խորհուրդը վճռում է սույն նիստում.

« Դիտել տալ Ախալցխալի ճիւղին որ նա անտակտութիւն է գոր-
ծել, հաղորդելով տեղական ընդհանուր ժողովի վճիռը պ. Մելիք-
Հալկազեանցին և չէ սպասել խնդրի վերջնական լուծման»:

Եւ ահա, երբ առթից օգտւելով, ստուգ տեղեկութիւնների հիման
վրայ մենք քննադատութեան էինք առել Ախալցխացի հասարակութեան
արարքը, երբ, Խորհրդի և ընդհանուր ժողովների կողմից քանիցս վկայած
ապօրինութիւնը մենք վիշատակել էինք մեր լոգածում, դոքա, ալք ան-
ուղղելիները, ի լուր ամենքի մեզնից տպացույցներ են պահանջում: Եւ
դոքա աչն աստիճանի անուղղելիներ են, որ փոխանակ սթափւելու, ոչ
միայն ապացուցներ են պահանջում իրենց կատարած զանցառութիւնների
մասին, ալ և նոյն շրջաբերական նամակում նոքա նորից և նորից խնդրի
են շինում կանոնադրութեան որոշ կէտերը, ճեսէք թէ ինչպէս կը հա-
ւանէք ալս լեզուն.

«...պ. Լուսինին, առաջ բերելով Բարեգործական ընկերութեան
« կանոնադրութեան այլ եւ այլ կէտեր, պատուաւոր անդամ ընտրելու
« խնդրի վերաբերմամբ իր հայեացքներն է արտգում. պարոնը ճգնում է
« ապացուցանել, ու իբր Ախալցխալի վարչութեան պատուաւոր ան-
« դամ ընտրելու վերաբերութեամբ արած առաջարկութիւնը անկանոն
« է, և թէ վարչութեան ալք վարմունքը անտակտ է և աչն: Թող-

« նեղով մի կողմ պի Ղուսինի փաստարանութիւնները պատուաւոր անդամ
 « ընտրելու խնդրի վերաբերեալ, մի խնդիր, որի մասին անշքան
 « գրեց ու խօսեց .և որը, մեր կարծիքով, նորից պարզելու հարկ
 « չէ տեսնուում...»

Եւ դուք կը հարցնէք թէ ալդ ինչիցն է որ Ախալցխայի ճիւղը չի
 ուղղում խեղբի գալ... Նրեակալիցէք որ ալդ նոյն լեզուն, ինչ որ նոքա
 բանեցնում են լրագիրներին էջերում իմ վերաբերմամբ, նոքա նոյնն են
 անում և ընկերութեան խորհրդի վերաբերմամբ: Խորհրդի անդամներից
 մէկը ինձ ասում էր ալդ առիթով—«եղբայր, ինչ չանդիմանութիւն կա-
 րող ենք գրել Ախալցխայի ճիւղի վարչութեանը. դուք դրանց չէք ճա-
 նաչում. դրանք մեզ են չանդիմանութիւններ գրում»: Եւ իրօք, ալդ պա-
 րոնները, երբ Խորհուրդը նոցա գրում է թէ դուք կանոնադրութեան չէք
 հետևում, մտածում են՝—ալդ ձեր կարծիքն է. երբ Խորհուրդը նոցա գրում
 է թէ իրենց վարմունքը անտակտ է, նոքա մտածում են՝—ալդ ձեր կար-
 ծիքն է: Հիմա էլ, երբ ես նոցա առաջ կանոնադրութեան չօղաձնեմն եմ
 դնում, դոքա արհամարանքով չալտում են թէ դոքա ինչ են որ—«կա-
 նոնադրութեան այլ եւ այլ կէտեր», Ղուսինի փաստարանութիւն եր... Մի
 խօսքով ուղղում են ասել թէ իրենք անուղղելի են:

Հիանալին աչն է, որ գտնւում են մարդիկ, որոնք մամուլի էջե-
 րում գալիս են թե տալու Ախալցխայի ճիւղին, որ սա շարունակէ իւր
 ըմբոստութիւնները կանոնադրութեան դէմ: Ահա ձեզ Մեսրոպ քահա-
 Մեկեանց, տեսէք սորա վարդապետութիւնը «Մշակ»-ի էջերում (№ 42):
 «Ընկերութեան կանոնադրութեան ողին (ասում է նա) պարզապէս տրա-
 մադրում է ճանաչել իւրաքանչիւր մի տեղական վարչութիւն իր: մի
 փոքրիկ տեղական հալոցքարեգործական ընկերութիւն»: Դիցուք այսպէս
 բաց դուրանից դուրս բերել աչն եզրակացութիւնը թէ ուրեմն չպէտք է
 կանոնադրութեան որոշ պահանջներին հետեւել... ալդպիսով իւր ընկերութիւնը
 կը տանէք դէպի անդունդ: Եւ ահա նոյն Մեկեանի մի ալլ դատողութիւնը.
 «հրահանգի 15-րդ չօղածի գ. պարբերութիւնը, (ասում է նա, Մեկեանց)
 իր մէջ գրեթէ ամփոփում է ալլ իրաւունքը» (ալսինքն ուրեմն իրաւունք,
 որ ճիւղը որոշումներ կապացնի պատուաւոր անդամ ընտրելու մասին աչ-
 պէս, ինչպէս ախալցխացիք են արել): Եւ ինչու կարծում է թէ հրա-
 հանդի § 15, գ. գրեթէ ամփոփում է ալլ իրաւունքը. որովհետեւ այդտեղ
 ասած է թէ տեղական ընդհանուր ժողովին է պատկանում, ի միջի ալ-
 լոց, տալ նաև «լուծումն զանազան հարցերի, որոնք առաջարկւում
 են տեղական վարչութիւնից կամ մասնաժողովներից»: Եւ Մեկեանը
 կարծել է թէ «զանազան հարցեր» խօսքով կարելի է ամեն բան հասկա-
 նալ Բնաւ ոչ. ալդ հարցերը աչն հարցերն են միայն, որոնց կարող է
 տեղական ընդ. ժողովը լուծումն տալ. իսկ լուծումն տալ պատույ անդամ

ընտրելու խնդրին չի կարող տեղական ընդհանուր վարչութիւնը, քանի որ կանոնադրութեան § 44-ում պատուաւոր անդամութեան մասին առանձին յիշատակութիւն կալ. ուրեմն պարզ է որ այդ գործը չի կարող «գանազան հարցեր» մէջ ամփոփուած լինել. նոյն ալը § 44-ում առանձին յիշուած է թէ ընդհանուր ժողովի պարագմունքի առարկաներից մէկն է նաև «Խորհրդի անդամներ ընտրութիւնը»: Եթէ Մեկեանի լոգիկայով դատելու լինենք, ուրեմն Ախալցխայի տեղական ընդհանուր ժողովը կարող է նաև Կետրոնի Խորհրդի անդամների ընտրութեան գործով զբաղւել. չէ որ Մեկեանի լոգիկայով «գանազան հարցեր» ասելով կարելի է ամեն բան հասկանալ...

Լ Ո Ւ Ս Ի Ն Ի

ԴՐԱՄԱ ԵՒ ԲԵՄԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐԻԵՍ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՏՐՈՆ

«Օթէլլօ», տրագեդիա հինգ արարւածով, Շէքսպիրի.—«Նրւանդ II», պատմական դրամա հինգ արարւածով.—18⁹⁸/₉₆ թ. թատրոնական սեզոնի վերջը ¹⁾։

Բարեկենդանի տօներին ղերասանական ընկերութիւնը տւեց իւր վերջին ներկայացումները, որոնք էին՝ «Օթէլլօ», և «Նրւանդ II»։ Օթէլլօի դերը կատարում էր պ. Արէշեանը, Դիդղեմոնալի դերը—օր. Ալսաշեանը, Եսպօլի՝ դերը պ. Վրոյրը։

Առաջին անգամն էր, որ մենք պիտի տեսնէինք պ. Արէշեանին մի կլասիկական և պատասխանատու դերի մէջ, եթէ ի հարկէ, չհաշենք Վարլ Մօօրի դերը։—Իւր բենեֆիտի համար նա ընտրել էր «Օթէլլօն», և մենք չատ ուրախ էինք նորա աղջկոյի ընտրութեանը։ Ինչ ասել կ'ուզէ, մենք թատրոնասէրներս, հաճութիւն ենք զգում, տեսնելով բեմի վերաջ ժամանակակից կեանքին վերաբերեալ դրամաներ և կոմեդիաներ, որոնց մէջ արծարծուում են ժամանակակից խնդիրներ, որոնց մէջ խօսուում և գործում են կարծես մեր աչքով տեսած տիպական անձնաւորութիւններ։ Բայց զսակալն որքան էլ լաջողած են լինում աչդ տեսակ դրամաները և կոմեդիաները, նորա անուամենայնիւ չեն կարողանում մեզ պատճառել անբարձր կլասիկական զարճութիւնը, որ չատուկ է կլասիկական տրագեդիային, մանաւանդ Շէքսպիրի երկասիրութիւններին, որոնց ներկայացման ժամանակ, եթէ միայն տաղանդով են կատարւում, հանդիսականի առջև բացւում է իմաստուն մտքերի, հսկայական ձգտումների և բոցավառ զգացմունքների մի աշխարհ, հանդիսականի հոգին վերանում էսիրտը ղարկում է աւելի ուժգին դրամաներ, որոնց տեսնելուց ցեռ մարդ ալ ես

¹⁾ Այս լօղւածը անկարող եղանք հասցնել «Մուրճ»-ի անցեալ համարին։ Վաղուց վերջացել է ձմերալին սեզոնը, և Ներկայ լօղւածը իւր հետաքրքրութիւնը զուցէ մասամբ կորցրած կը լինի։

երբէք չէ մոռանում, օրինակ, ոչ Լիւր թագաւորին, ոչ Մակբէթին, ոչ Օթէլլօյին, որը խանդի տանջանքների մէջ ընկած՝ մնաս ըարով է ասում իւր երջանկութեանը, իւր ընկերներին, պատերազմական դրօշակներին և փող ու թմբուկներին... Աղպիսի ներկայացումների կարօտը չէ կարող չըզգալ թատրոնասէրը և չցանկանալ միևնույն ժամանակ, որ տարւալ ընթացքում գոնէ մի քանի անգամ երեւոյն բեմի վերալ կլասիկական տրագիկաներ:

Ահա ինչի համար մենք ասացինք, թէ ուրախ էինք պ. Աբելեանի ընտրութեանը: Բայց միւս կողմից, մեզ հետաքրքրում էր նաև հէնց ինքը պ. Աբելեանը: Որքան խորը նա պիտի կարողանալ թափանցել մաւրի հոգու մէջ? Որքան ազդու պիտի լինի նորա խաղը? Ալպիսի հարցեր էին ծագում մեր մէջ ներկայացումից առաջ: Ահա երեսցին Օթէլլօն Եագօյի հետ: Օթէլլօն լսում է հանգիստ և խօսում է հանգիստ, որովհետև իր խղճի առաջ նա իրան արդար է զգում: «Թող, ուրեմն, կատաղի Գեղդեմոնալի հալըը, որքան կամենալ»:

Նա ալիք ըտպէին բարկացած չէ, միայն սեպական արժանապատուութեան զգացմունքն է, որ առանձին շեշտով հնչում է նորա ձայնի մէջ: Մենք ասում ենք արժանապատուութիւն, և ոչ հպարտութիւն, որը միանգամայն բացակայում է Օթէլլօյի բնաւորութեան մէջ: Ալպէս պէտք է լինի Օթէլլօյի առաջին տպաւորութիւնը: Պր. Աբելեանը, սակայն, սկսեց խօսել կրքով, թեթև բարկութեամբ, որ մեզ թւաց անտեղի և սխալ: Բայց չետոյ, երբ եկաւ Բրաբանցիօն իւրաքանչեւրով և սոքա մերկացրին իրանց սրերը, որոնց գէմ մերկացրին սրեր նաև Օթէլլօյի պաշտպանները, և Օթէլլօն սրտի անդորրութեամբ երկու ձեռքերով հո մղեց մերկացրած սրերը, արք ըտպէին մեր առջև ներկայացաւ մի քաջ զինուոր, որը, եփած ծանր պատերազմների մէջ, ոչ մի նշանակութիւն չէ տալիս նոցա սրի շողողալուն և թեթև հեղնութեամբ պատւիրում է նոցա պատեանների մէջ գնել սրերը: Ալի տեղը վատ չէր պ. Աբելեանի խաղի մէջ, և ընդհանրապէս առաջին տեսարանում նա բաւարար տպաւորութիւն թողեց, և, եթէ նույն ջանքութեամբ շարունակէր մինչև վերջ, մենք պիտի չնորհաւորէինք նորան տաղանդաւոր դերակատարութեան համար: Հետեւեալ տեսարանը ներկայացնում է խորհրդի պալատը: Աշտուղ, սենատորների առաջ, Գեղդեմոնալի հօր մեղադրանքը լսելուց չետ, Օթէլլօն բացատրում է իւր սէրը ամենալն անկեղծութեամբ և առանց վրդովւելու: Նա չէ վրդովւում, որովհետև նորա գործածը ալն է միայն, որ ամուսնացել է իւր ընտրածի հետ, իսկ ալպիսի ամուսնութիւնը միթէ լանցանք է: Այս տեսարանումն էլ Օթէլլօն խօսում է ոչ թէ ալպէս, ինչպէս մի մարդ, որին վտանգ է սպառնում լանցանքի համար և նա աշխատում է արդարանալ, ոչ, ալլ

ինչպէս մի մարդ, որ հոգով հանգիստ է, որ չէ վախենում վտանգից և գիտէ, որ իւր «սխիզը, աստիճանը և տէրութեանը մատուցած ծառայութիւնները» բաւական են անարդար ամբաստանութիւնը ջնջելու համար: Միայն մի թեթեւ հեղուկութիւն է արտաշնչում Օթէլլոն, երբ խօսքը դալիս է հմայութեան, որով իբր թէ նա հրապուրել է անմեղ կոյրին: Օթէլլոյի բացազրութիւնները այս տեսարանում պ. Աբելեանը արտասանեց դարձեալ կրքով, որը անտեղի էր: Նորա սիրտը հանգիստ է, նա երջանիկ է Գեղղիմոնալի սիրով և իւր արեով կարող է երգել նորա հաւատարմութեան համար: Այդպէս է Օթէլլոն առաջին արարւածում: Յետոյ կը դառնա ժամանակ, երբ նա պատճառներ կ'ունենայ լուրւելու և բարկանալու, երբ նորա հոգու նոր չատկութիւնները կը բացւին մեր առաջ, և մենք կը տեսնենք, թէ ինչպէս ծովի նման վեհ անդորր հողին կարող է չուզել և մռնչել փոթորկած ծովի պէս: Շատ բան է կախւած նորանից, թէ ինչպէս է հասկացել կամ ինչպէս է պատկերացնում իրան աշտիստը Օթէլլոյի հոգու դրութիւնը առաջին երկու տեսարաններում: Եթէ նա կարծում է, որ Օթէլլոն հոգով շատ էլ հանգիստ չէ այդ միջոցին, իբրեւ տաք ընտուրութեան տէր և ամբաստանւած մի մարդ, նորա խաղի տպաւորութիւնը բոլորովին ալ կը լինի, քան աչն դերասանի խաղը, որ Օթէլլոյի հոգեկան շարժումները ըմբռնել է մեր հակացածի պէս:

Երկրորդ արարւածի առաջին տեսարանում Օթէլլոյի ուրախութեանը սահման չկալ: Մի կողմից՝ նորա չաջող արշաւանքը թուրքերի դէմ, միւս կողմից՝ նորա սիրեցեալ էակի ներկայութիւնը—այս բոլորը լցնում է նորա սիրտը անհուն ցնծութեամբ և բախտաւորութեամբ:

Չափազանց ուրախութիւնից նա շատախօս է դառնում, չփոթում է, դեռ իւր միտքը լրիւ չաւարտած, հարց է տալիս ներկայ եղողներին. դեռ հարցի պատասխանը չտուցած, ուրիշ բան է ասում: ¹⁾ Ահա Օթէլլոյի այդ անհուն ցնծութիւնը և դորանից առաջած չփոթութիւնը աւելի զգալի աւելի ունիւնք կերպով պէտք է արտաշնչէր Պ. Աբելեանը:

Ոչ մինչև այդ վալրկեանը, ոչ այդ վալրկեանից չետոյ Օթէլլոն ոչ մի անգամ աչնքան ուրախ չէ լինում, որքան այս տեսարանում: Այդ պէտք է երևալ դերասանի ձայնի և խաղի մէջ:—Պ. Աբելեանին մասամբ քաջողեց արտաշնչել մաւրի ցնծութիւնը, բայց նորա չփոթութիւնը չերևաց բոլորովին, և չերևաց, մենք կարծում ենք, աչն պատճառով, որ նա ուշադրութիւն չէր դարձրել այդ կէտի վերայ: Հետեւալ տեսարանում Օթէլլոն վրայ է հասնում աչն բոսպէին, երբ Կատիօն և Մօնտանօն մեր

¹⁾ «Ինչպէս են կիպրոսի իմ հին ծանոթները?... Այտեղ, սիրելիս, քեզ լաւ կ'ընդունին: Առաջ ինձ շատ էին սիրում այտեղ... Օ ինչ շատախօս դարձալ բախտաւորութիւնիցս!... Խնդրում եմ, Նաթ...» եւլն:

կայրած սրերով կուռում են իրար հետ, երբ քաղաքի կենտրոնում գիշեր ժամանակ աղմուկ է բարձրացել, երբ հնչեցնում են տագնապի զանգահարութիւնը,—մաւրի բարկութիւնը աչդ միջոցին չափազանց մեծ է, մանաւանդ աչն պատճառով, որ, երբ նա հրամայում է դադարել կուռելուց, կուռողները տաքացած դարձեալ շարունակում են կուռել: Սրի մի հատիկ հարածով նա գետին է ձգում կուռողների սրերը, և աչդ բոպէին երևում է քաջ և հմուտ պատերազմողի ձեռքի կորովը, նորա արիւնը գլուխն է հաւաքել, նա կատաղութեան է հասել, և աչդ աչնպիսի մի վալրկեան է Օթէլլօյի համար, որ կարող է «ձեռքի մի շարժումով լաւագոյննի գետին տապալել»: Բացի աչդ, աչտուղ գործով ցոյց է տալիս Օթէլլօն, որ նա պարտաճանաչ պաշտօնեալ է և ոչ մի զիջում չէ կարող թող տալ իրան իւր ստորադրեալի վերաբերմամբ, երբ այս վերջինը պարտազանց է դառնել,—մի լատկութիւն, որի մասին առաջ սենատորների ներկայութեամբ լայտնել էր մի քանի խօսք, աչն է թէ «թոյլ չկարծեն չարգելի սինիորները, որ Օթէլլօն, իւր կնոջ պատճառով, կարող է արհամարել տէրութեան կարևոր գործը»: Գերասմանը պիտի ցոյց տալ Օթէլլօյի կորովը՝ կուռողներին միմեանցից բաժանելու բոպէին, նորա բարկութիւնը՝ սկզբից մինչև վերջ, նորա պարտաճանաչութիւնը՝ Վասսիօյին պաշտօնից զրկելու գործում: Պ. Աքելեանի խաղը աչս անաւարանում ընդհանրապէս թող էր. ձաչնին պակասում էր աւելի բարձր աստիճան, զգացմունքներին՝ աւելի տաքութիւն, իսկ միմիկաչին՝ աւելի մտածւած արտապատութիւն:

Նրորող արարւածը սկզբից մինչև վերջ ներկայացնում է աչնպիսի հոգեբանական գեղարութիւն, որպիսին կարելի է գտնել միայն «Ալիք թագաւորի» և «Մակբէթի» մէջ: Շէքսպիրը, իբր մեծ սրտագէտ, երևում է աչտուղ իւր հանճարի բոլոր փալով: Մարդ պէտք է շատ խորը մտածէ, որպէս զի կարողանալ հասկանալ Օթէլլօյի հոգին իւր բոլոր նուրբ շարժումներով: Մենք մտահանում ենք ասել, որ ներկայացման չաջողութիւնը կախած է երրորդ արարւածը չաջող կատարելուց: Գերասմանի համար պէտք է շատ պարզ լինի Օթէլլօյի հոգեկան դրութիւնը: Բաւական չէ ասել, թէ Օթէլլօն կասկածում է և տանջւում. ալ հարկաւոր է իմանալ, թէ երբ է ընկնում կասկածը նորա սրտի մէջ, թէ ինչպէս է զարգանում աչդ կասկածը և աչն: Օթէլլօյի բոլոր զգացմունքները—զաւաճանւած սրող տանջանքը, վիրաւորւած ինքնասիրութիւնը և պատիւը, զաւրովը, լուսահատութիւնը—աչս ամենը հասնում ծալրալեղ աստիճանի երրորդ արարւածում: Գերակատարի ամեն մի քալափոխը, ձեռքի իւրաքանչիւր շարժւածքը, հալեացքը, ձաչնը, զէմքի դժերի փոփոխութիւնը—աչս ամենը պիտի միանալ մաւրի ներքին լուզերը կատարելապէս արտապատելու համար: Յանկալի տպաւորութիւն գործելու համար հարկաւոր է, որ խաղը լինի ոչ միայն խիստ հոգեբանօրէն մտածւած, ալ և ազդու: Մոսկաւի մի

Թատրոնում մենք բազմ կենք ունեցել տեսնելու մեր անմոռանալի Աղամեանին: Տեսել և հիացել ենք, և նորա ստեղծած մաւրի պատկերը, կարծում ենք, երբէք չի ջնջւելու մեր լիշողութիւնից: Այս տողերը գրելիս նա աչքիս առաջ է դարձեալ: Ահա նա սեղանի մօտ նստած դրում է և Նագոն կանգնած է նորա կողքին: Օձի թույնը կաթիլ կաթիլ ընկնում է Օթէլլօյի սրտի մէջ, և հանդիսականը պարզ տեսնում է թէ ինչպէս է ներդրոծում աչդ թույնի իւրաքանչիւր կաթիլը: Նորա լալն բացւած աչքերի փալտւն բիրբրը, սուր սլաքների պէս, ուղղւած են Նագօյի աչքերին, որոնց մէջ, կարծես նա կամենում է կարողալ ալն սարսափելի միտքը, որ բարեկամը չէ համարձակուում չափունել. նալում է և լուռ է: Նրբ խօսում է, աչքերի բիրբրը արագութեամբ շարժւում են, դարձեալ կանգ առնում Նագօյի աչքերի վերայ: Նա անհանգիստ է, նա դադար չունի: Վեր է կենում, մի քալ է անում գէպի մի կողմ, և ինքն էլ չգիտէ թէ ինչու աչդ քալն արաւ: Նա նորից նստում է իւր տեղը, բայց տեղումն էլ հանգիստ չէ, նա շուտ է գալիս աչս ու աչն կողմը, բարձրանում, աչքերը ծածկելով կարծես ուզում է հեռանալ, նորից ետ է դառնում, նորից Նագօյին նալում... Եթէ այս տեսարանում Աղամեանը մի հատ բառ անգամ չարտասանէր, նորա միաջն լոկ մնջախաղը բաւական կը լինէր Օթէլլօյի տանջող կասկածը, անհանգստութիւնը, վիշտը, բարկութիւնը և առհասարակ հոգու բոլոր լուղմունքը արտապատկու համար: Խզեպ է աչստեղ ասել, որ մեր հանճարեղ դերասանի խաղը Օթէլլօյի երրորդ արարւածում աչքքան հիացրել էր մի ուսս բեցէնգէնտի, որ մի պատուար լրադրի էջերում նա չափունել էր, թէ ինքը Սալւինին կը նախանձէր Աղամեանին, եթէ տեսնէր նորա Օթէլլօի երրորդ արարւածը:

Աղամեանին մենք գիտմամբ չիչեցինք, ցոյց տալու համար, թէ ինչպիսի հոգեբանական դժւարութիւն է ներկայացնում մաւրի կասկածանքի առաջին շրջանը և թէ որքան մեծ հիացմունք կարող է պատճառել զերասանը աչք տեսարանում: Պ. Աբելեանը անկարող եղաւ ոչ միայն արտապատել Օթէլլօյի հոգու զժողալին տանջանքը՝ բնագրին չատուկ նըրբութիւններով, ալ նուց իսկ նորա հոգեկան զրութեան պարզ ստերագիծը: Կասկածը սկսեց շատ ուշ երեցնել, կասկածի աստիճանաբար զարգանալը անսկասկածի եղաւ, մաւրի տանջանքները տպաւորութիւն չէին գործում: Նագօյի երկգիմի խօսքերը ելեկտրական զօրութեամբ ցնցում են Օթէլլօյի ամբողջ էութիւնը, իսկ պ. Աբելեանը հազիւ կարողանում էր ցոյց տալ հոգեկան վրդովմունք:—Օթէլլօյի «մնաս բարով»-ի հետ կարծես հոգին ուզում է դուրս գալ, պ. Աբելեանի «մնաս բարով»-ը չինծու ոգևորութեան հնչիւններ էին:—Ընդհանրապէս երրորդ արարւածը արեւի քան անբուարար էր, և, եթէ մեր շնորհալի դերասանը մտադիր է նորից երևալ մաւրի դերում, նորան հարկաւոր է մանաւանդ աշխատել վերն ցոյց

տաճ գործողութեան վերաջ. Մենք չենք կարող ասել, թէ ինչու, բայց չորրորդ արարածի կիսից պ. Աբելիանը սկսեց աւելի հետաքրքրական դառնալ, նորա ձայնը աւելի տաքութիւն ստացաւ: Մանաւանդ զուր եկաւ մեզ աչն տեղը, երբ Օթէլլօն չալտնում է Դեզդեմոնային, թէ նա ամեն տեսակ զրկանքների և վիրաւորանքի կը դիմանար, բայց երբ նորա սիրածը իրան դաւաճանում է, աչն ժամանակ նորա սիրտը պիտի լցւի կատաղի վրէժխնդրութեամբ:—Հինգերորդ արարածի սկիզբը, սպանութեան տեսարանը, շատ ազդու էր, և մենք աւելին չենք պահանջում պ. Աբելիանից:—Ընդհանրացնենք մեր խօսքը: Օթէլլօն դերը բաւականաչափ ուսումնասիրած և մտածած չէր: Տեղ տեղ նա չաջող էր, բայց թու էր, իբր ամբողջութիւն: Պ. Աբելիանը կարող է մշակել աչ չնորհապարտ դերը, և մենք քուս ունինք, որ նորա երկրորդ Օթէլլօն աւելի հետաքրքրական և աւելի ազդու կը լինի:

Օթէլլօնի ուսումնասիրութեան վերաբերմամբ՝ աչտեղ, կարծեմ, անտեղի չի լինիլ չալտնել, որ նորա հալերէն թարգմանութիւնը ոչ միայն առանձին ծառայութիւն չէ կարող մատուցանել զերասանին, ալ նոյն իսկ շատ անգամ սխալների մէջ կը ձգէ նորան: Աչ պատճառով պ. Աբելիանը իւր դերի համար նոր թարգմանութիւն էր արել, բայց աչ թարգմանութիւնը, թէկուզ աւելի մօտ լինէր բնագրին, բանաստեղծական չէր Դա մի հանդամանք է, որը կարող էր նոյնպէս շեւտած լինել նորա դերի ընդհանուր տպաւորութեանը:—Դալով օր. Ախաշեանի (Դեզդեմոնա) խաղին, մենք պէտք է չալտնենք մեր կատարեալ գոհունակութիւնը: Խաղը խելացի էր, զգացած և ազդու: Սենատորների առաջ, երբ Դեզդեմոնան չալտնում է իւր սէրը դէպի Օթէլլօն և իւր պարտականութիւնը հօր վերաբերմամբ, օր. Ախաշեանը համարձակ էր, նորա արտասանութիւնը—չեչուած, շարժումները ազատ: Յետոյ՝ չէ մոռացում նաև օրիորդի թախանձանքը, որով նա խնդրում էր Օթէլլօնից ներել Կառլուին: Բայց մանաւանդ ազդու էր նորա ձայնը և խաղը սպանութեան տեսարանում: Դժւար էր զսպել մեր աշտատուքը, երբ նա, չուսահատական ճիւղի արձակելով, Օթէլլօն վզին փաթաթելով, աղաչում էր նորան չսպանել կամ չետաձգել սպանութիւնը:

Նազօն (պ. Վրոյր) վատ չէր, իւր դերի վերաջ պ. Վրոյրը աչխատանք դրել էր, ինչպէս աչ նորա սովորութիւնն է: Բայց Նազօնի դերը դժւար դեր է. նորա լաւ կատարելը երկարատե ուսումնասիրութիւն, ինքնաչխատութիւն է պահանջում: Նազօն աւելի թունաւոր օձ է, քան աչ Ներկայացնում էր պ. Վրոյրը: Նորա կեղծ հաւատարմութիւնը դէպի Օթէլլօն, նորա օձալին գալարումները մաւրի սրտում կասկած ձգելիս, նորա մեծամտութիւնը և կիսահեգնական վերաբերմունքը դէպի մարդիկ, աչ բոլոր արտաչափերու համար պահանջում են աւելի թանձր գոյներ:

«Նրանդ II» եղաւ 18⁸¹/₉₈ թ. թատրոնի ձմերային սեզոնի վերջին հերկապցումը: Զարմանալի նմանութիւն կալ մեր Նրանդ II-ի և Մակբէթի բնաւորութեան, չարագործութիւնների և տրագիկական վախճանի մէջ: Նրկուան էլ փառասէր են, երկուան էլ ձգտում են զահի, երկուսին էլ դրդում են կանաչք, երկուան էլ սպանում են ծերունի թագաւորներին (Գունկան և Սանատրուկ) և ոչնչացնում ոսկիների ժառանգներին, երկուան էլ հասնում են զահի, երկուան էլ զոհ են գնում նոցա ոճրագործութիւնից ազատւած անձանց ձեռքով:—Այնպէս որ հաջ հեղինակը, որը կը կամենար գրել Նրանդ II-ի մասին մի զրամա, նոյն իսկ առանց ծանօթ լինելու Շէքսպիրի տրագիկային, կամաջ ակամաջ պիտի լինէր մեզ իւր երկասիրութեամբ անգլիացի ողբերգակի գործը:—Բայց բանը այն է, որ «Նրանդ II»-ի հեղինակը ոչ միայն ծանօթ է երևում Մակբէթի հետ, այլ նոյն իսկ աշխատել է մօտեցնել նորան իւր պիեսը: Արքայական խնճուքի ժամանակ Բանկօլի ուրաւականը գալիս և լուռ նստում է Մակբէթի տեղում: Նոյնանման մի բան անում է «Նրանդ II»-ի հեղինակը: Սանատրուկի ուրաւականը գալիս և լուռ բազմում է զահի վրայ: «Նրանդ II»-ը ընդհանրապէս հարուստ է բովանդակութեամբ և բեմական պատկերներով, բայց միանգամայն անուշակ է և ձգձգւած: Հոգեբանական վերլուծում չկալ: Բնաւորութիւնները թույլ են նկարագրւած. իսկ լեզուն չատ աղքատ և տղեղ:—Դերասանների համար շնորհապարտ դերեր չկան:

Այսպիսով հաջ դերասանական ընկերութիւնը առանց վատելու իւր գործը տարաւ մինչև վերջ:—Սեզոնի սկզբում դրութիւնը փոքր ինչ վատեցուցիչ էր: Յետոյ հասարակութիւնը կամաց կամաց սկսեց աւելի հետաքրքրւել թատրոնով: Դերասանները սիրտ առան և աւելի եռանդով առաջ տարան իրանց արեստը:—Մենք չուս ունինք, որ մեր դերասանները, որոնք ալժամ հերկապցումներ են տալիս բաժան բաժան, վտաղալ սեզոնին նորից կը միանան և ձեռք ձեռքի տւած կը շարունակեն իրանց սկսած աղնիւ և օգտաւէտ գործը:—Յուս ունինք. նոյնպէս, որ դերասանական խումբը կ'աշխատէ գրաւել նոր ուժեր, որոնք ուրախ պիտի լինին խմբի մէջ լինելու համար: Բայց մի գուցէ դերասանական խմբի ուժերից մէկը կամ միւսը կամենալ անջատուել և մրցման մէջ մտնել խմբի հետ: Այդպիսի վարմունք վնասակար պիտի լինի բեմի համար:

Ազամեանից փոտ մենք չունինք բեմի մի փալուն աստղ, նորա անւան արժանի, որը կարողանար գործել նաև խմբից անկախ, թէպէտ նոյն իսկ ալս դէպքում աւելի լաւ կը լինէր խմբի մէջ լինելը: Մեր մշտական բեմի ապագան կախած է նորանից, թէ որքան սերտ կը լինի դերասանական խմբի անդամների կապը միմեանց հետ և որքան համերայն կը լինի նոցա գործունէութիւնը բեմական ասպարիզում:

Մենք վերջացնում ենք մեր լօղւածների շարքը, սրտանց ցանկաւ նախով մեր ապագայ դերասանական խմբին միութիւն, համերայնութիւն և—լաջողութիւն!

Լ.ԵՒՈՒՆ ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՑ

ԹԱՏՐՈՆԻ ՇՈՒՐՋԸ

Հ. Ս Ե Ի Ե Ա Ն Ի

VII

Հաշ ղերասանական ընկերութիւնը միահամուռ ուժերով 1895—96 թականի թատերաշրջանը (մինչև թարիկենդան), կատարած վերջացած է համարում իւր գործը:

Թէև առաջիկա սեպտեմբերից սկսելու են ներկայացումները, բայց ընկերութեան հիմնադիրները ոչ մի նախապատրաստութիւն չեն տեսել ապագայի համար: Նախապատրաստութիւն ասելով մինք ի նկատի ունինք գլխաւորաբար երկու կարևորագոյն խնդիրներ:

1) Խումբը ուժեղացնել նոր ոյժերով. սա մի աչնպիսի պահանջ է պերասանական խմբի համար՝ որի մասամբ չաջող լուծւելուց է կախարծ ընկերութեան ապահովութիւնն և չառաջդիմութիւնը: Ամբողջ սեզոնի ընթացքում անչափ նեղութիւններ է կրել խումբը. պիէսներն իւր անդատար անսամբլին չարմարեցնելու համար: Առաւելապէս խմբին զգալի է եղել կանանց դերակատարների պակասութիւնը: Ամբողջ սեզոնի ընթացքում կանանց դերերն շարունակ ընկած են եղել խմբի երկու դերասանուհիների վրայ. (տ. տ. Մելիքեան և Փառանձէմ), և հասարակութիւնն պարտաւորւած էր տեսնել նրանց իւրաքանչիւր ներկայացման՝ ամեն մի պատահած դերում: Անտանիլի էր խմբի գրութիւնը երբ սովաւած էր ներկայացնել աչնպիսի մի պիէս, որի մէջ երեք կանանց դերեր կալին, պէտք էր զէս ու զէն ընկնել և կողմնակի կերպով լրացնել երրորդ դերակատարը: Ակներն է որ աչնպիսի պայմաններում հազիւ գոյութիւն ունենայ մի խումբ երկար ժամանակ: Կանոնաւոր կերպով ներկայացումներ տող խմբի համար առ նւազն պէտք է ճինգ դերասանուհի. իսկ դերասանական առաջին ընկերութիւնը ունեցաւ այդ թւի կէսիցն էլ պակաս երկու:

Այս պահանջում են նույն իսկ իրենց՝ ղերասանուհիների շահը։ Նրանք դուրս գալով ամեն անգամ, չարմար թէ անչարմար դերերում՝ Կոդ-նեցնում են հանդիսականի աչքը և ակամաջ ձանձրութ պատճառում։ Նույնը կարելի է ասել և ղերասանների նկատմամբ։

2) Բէպէրտուարի վերակազմութիւնը.—«Մուրճ»-ի էջերում քանիցս առիթ ունեցել ենք խօսելու թատրոնական խմբի համար ղոյութեան խնդիր համարող այս հարցի մասին։ Ամեն մի ներկայացումից լետու ղերասան-ները գլուխ գլխի են տալիս և հարցնում միմեանց.

—Ի՞նչ խաղանք...

Այս «ինչ խաղանք»-ի խնդիրը ժամեր է խել ղերասաններից և շատ անգամներ էլ խումբը ցրել է առանց համեմու մի որոշ եզրակացութեան։ Այս աչսպէս չի կարող շարունակել, եւք գտնելը ընկերութեան գործն է։ Նւք գտնելու համար ընկերութիւնը մի սկզբունք պէտք է հաստատապէս ընդունել, աչն է՝ նիւթական վարձատրութիւն հեղինակներին և թարգմանիչներին, Վերջիններին կարելի է առաջարկել թարգմանել պիեսները։ Լաւ բեպերտուարով ղինած մի բաւարար խումբ միւս կարող է չաջողութիւն գտնել Թիֆլիսում։

Դերասանական ընկերութեան ներկայացումներից լետու (մեծ պահոց օրերում) դարձեալ տրեցին մի քանի ներկայացումներ։ Ա. Վրոյլը տեց «Դոն Գրիգորի» կոմէդիան, ուր մեր նորիկ ղերասան Յ. Օհանեանը երդեց «Խելագարը»։ Հասարակութիւնը շատ հետաքրքրեց պ. Օհանեանով միաչն նորա «Խելագարը» չկարողացաւ չաղեցնել նորա հետաքրքրութիւնը։

Օր. Ախաշեանը ևս տեց մի ներկայացումն ղերասանական խմբի աջակցութեամբ. խաղացին Բիէրնսոնի «Միանկութիւն» լալտնի կոմէդիան։ Աւելի հետաքրքրութիւն էր չարժում պ. Օհանեանի առաջին գէքիւտը։ Մի նոր ոչժ հալ բեմի համար եկել էր ցուց տալու իւր ընդունակութիւնը. նա ընտրել էր «Կաղտնի ոյժ» դրաման։ Մամուլը միաձաչն խոստովանեց պարոնի ընդունակութիւնները և գովեց խաղը՝ գուչակելով փալլուն ապագալ. «Մուրճ»-ը միաչն սպասողական ղիրք է բռնել, չլստահանալով առաջին գէքիւտից կարծիք կաղմել։

Ձատկից լետու ղերասանական ընկերութիւնը երրորդ անգամ ներկայացրեց «Ասլան Բալասի» դրաման սակաւ հաւորակութեամբ, որին չաջորդեց մի ալ նորութիւն, աչն է օր. Մարի-Հրանդի ղէքիւտը։ Օրիւրը Կ. Պոլսեցի է և ղեռ շատ ժամանակ չէ որ բեմի վրալ է։ Իւր ոյժերը գաւառական բեմերի վրալ փորձելուց լետու օր. Մարի-Հրանդիը անցեալ տարի կամենում էր իւր քրոջ օր. Վարդիթէրի հետ մասնակցել ղերասանական ընկերութեան ներկայացումներին, բալց նրանց և խմբի մի

քանի անդամներն մէջ պատահած տարածաշնութեան պատճառով չհաջող-
եց նրանց մասնակցութիւնը: Օր. Մարի-Հրանուշ «սուբրէտ» դերեր է
կատարում և իւր ղէքիւտի համար ընտրել էր «Պարիզի շրջովիկը» պիէսը,
որ արդէն ծանօթ էր հասարակութեան: Օրիորդի խաղը շատ լաւ տպա-
ւորութիւն թողեց հասարակութեան վրա՝ ցոյց տալով նրան «Ժողէֆ»-ի
մի նոր վառվռուն տիպ: Լաւ ասպագայ ունի օրիորդը, և խմբի ներկայա-
ցումներին նրա չմասնակցելը մի մեծ կորուստ կարելի է համարել: «Պա-
րիզի շրջովիկ»-ին չհաջողեց զառամակ «Խաթաբալան», որ տալիս էր
օր. Վարդուհին իւր ղէքիւտին: Այս առթիւ երկու խօսք. աջմեան հանգա-
մանքները աչնայէս են, որ դերասանը խաղալու համար անպատճառ ինքը
պիէս պէտք է սրտորաստէ. հետեապէս պէտք է վաղօրօք հոգալ աչդ մասին,
ապա թէ ոչ օրիորդի նախորդ տարւալ «Խանուժ»-ը (որի մասին խօսել
ենք իւր ժամանակին), որ իրադացել էր արդէն մի քանի անգամներ,
նույնպէս և աչս «Խաթաբալան» ոչ մի հետաքրքրութիւն չէին ներկայաց-
նում, բացի աչն որ նա առիթ տւեց պ. Միրադեանն լիչելու հաջոց բեմը
նրա խաղը մեծ դարձութիւն պատճառեց հանդիսականներին:

Ապրիլի 11-ին Թիֆլիսում թոքերի բորբոքումից վախճանեց 45
ամեալ հասակում հալ դերասանական խմբի երկարամեալ լուչարար Կա-
րապետ Մատինեանը: Հանգուցեալը նախ բեմ էր դուրս եկել իւրն դերա-
սան, և չետոյ մասնակցել էր խմբի ներկայացուցումներին իւրն լուչարար.
Նա 20 տարի ծառայել է բեմին, լինելով Թիֆլիսի հաջոց կոնսիստորիալի
երկարամեալ քարտուղարը: Կ. Մատինեանցը թողեց կին և հինգ երեխա-
ներ անապահով վիճակում:

Արդէն դերասանները սկսեցին իրենց ճանապարհորդութիւնները
ղէպի գաւառները. պ. պ. Աբէլեան, Ստեփանեան և տ. Զաբէլ՝ Գանձակ
և Բաղու. օր. օր. Վարդիթեր, Մարի-Հրանուշ, պ. պ. Վրոյր և Օհանեան
ևս միասին՝ Անգրիովկասի զանազան քաղաքները: Ի սրտէ չհաջողութիւն
ենք ցանկանում բոլորին:

ԳԵՈՐԳ ԲԱՇԻԶԱՂԵԱՆԻ ՊԱՏԿԵՐԱՅԱՆԴԵՍԸ

(Ապրիլ 5—ապրիլ 28, 1896 թ. Թիֆլիս, տուն Ջուրալովի)

(Նկարագիր կարևորագույն նկարների ՆՁ-ների թւանշաններով),

1) Արագածի ստորոտում—У подошвы Алагезскихъ горъ, Ներկայացրած են հասած արտեր Արագածի ստորոտում, կէս ժամ առաջ անձրև է եղել, որի հետքերը Նկատելի են դաշտի վրայ: Անձրևաբեր ամպերը քաշւել են հեռու լեռների մօտ և փաթաթւել նորա շուրջը: Միմիայն ձիւնապատ դադաթները ազատ են մնացել մառախուղից: Դաշտը լուսաւորւած է արեգակի սեղմ լույսով:

Դարաւոր ձիւներ ու սառույցներ մի կողմից—և հասած արտերն ու տաք արեւը միւս կողմից: Մի կոնտրաստ՝ որ չատուկ է կովկասեան բնութեան:

3) Գիշեր Դարեալի կիրճում—Ночь въ Дарьяльскомъ ущельи. Վիթխարի ժաղեր, սարսափելի կիրճ: Լուսաւորւած է լուսնի շողերով: Երկու կողմի ապառաժները սև սիլուէտի նման իրար լետելից աստիճանաբար հեռանում են և խառնւում գիշերալիւն մթնոլորտի մէջ: Թեքւթեք գետը արծաթի լրտով լուսաւորւած է:

Ահարկու բնութիւնը գիշեր ժամանակ առանձին խորհրդաւորութիւն ունի: Աչնտեղ է թաղնւած բնութեան գաղտնիքը:

4) Մառախուղ անտառում—Туманъ въ рощѣ. Կովկասեան բարձրաւանդակներում, ուր ազատ մեծանում են ծառերը: Արևը տարածել է իր ճառագայթները անտառի մէջ: Ներքև անդունդների միջից բարձրանում է թանձր մառախուղ և, միախառնւելով արևի լույսի հետ, աստիճանաբար խաւարեցնում է:

Հզոր բնութեան երկու ֆակտորներ մրցում են իրար հետ: Այս մեմէնտը շատ չաճախ է կրկնւում լեռնալիւն տեղերում:

5) Սեւանայ լիճը խաղաղ ժամանակ—Гокчианское озеро (затишье). Պաշտառ կապուտ երկինք և ամենախաղաղ ծով: Զուրը համարեա կանգնած է է, անշարժութիւն է տիրում ամեն տեղ: Սպիտակ մեծ ամպը, Սևանի կղզին, փոքրիկ Նաւակը, սպիտակ թռչունները ամբողջապէս անդադարձած են մաքուր ջրի մէջ:

Ծովը, որ սարսափելի կատաղել գիւէ միևնույն ժամանակ ընդունակ է ամենահանդարտ և գրաւիչ լինել:

9) Գիշեր Արփաշայ դետի վրայ—Ночь на р. Арпачаѣ. Երկինքը անամպ է: Տեսարանը վերցրած է Ալեքսանդրոպոլից դէպի Անի տանող ճանապարհից: Ընդարձակ դաշտը տարածւում է մեր առաջը և, աստիճաբար հեռանալով՝ կորչում է գիշերային մառախուղի մէջ: Հորիզոնի վրայ նըշմարւում են Ալաշայի լեռները: Ախուրեանը հանդարտ հոսում է պտուղների գոլձելով դաշտի մէջ: Բարձրից լուսնեակը արտափայլում է ջրի մէջ:

10) Առաջին ձիւն—Первый снегъ при закатѣ солнца. Երկու գիւմայի բարձրութիւնները ծածկւած են ձիւնով:

Վերջալուսի ժամանակ արևի վերջի ճառագայթները կրամբագոյն ու դեղնագոյն լուսով ամենաքնքուշ կէտէջներ են ցոյց տալիս:

13) Լուսինը թղպեց—Луна спряталась. Լեռնային տեղ. Բարձրադիրքի վրայ այս ու այնտեղ ցրւած են թփեր: Նոցա միջից բարձրանում է մի մեծ բարդի ծառ (тополь) և սև գոյնով նկարւում է երկնքի վրայ: Լուսինը ծածկւած է այս ծառի ետևը: Ինքը չի երևում՝ բայց ամեն տեղ պաճառ լուս է տարածում: Գիւղը նիւհում է խաւարի մէջ: Ճրագներ են երևում: Մի թփի մօտ ֆոսֆորի գոյնով լուստտնիկ է փայլում:

Մեղամաղձատ գիշեր, երբ մարդս խորասուզւում է մտքերի մէջ և աշխատում է միայնակ մնալ, որպէս զի չխանդարեն իրան:

14) Հիւսիս—Северъ. Փոքրադիր պատկեր: Հիւսիսային տափարակներ մշուշով պատած: Արագածի պլանի վրայ կանգնած են երեք հասթղտենիներ (береза), որոնք արտացոլում են ճահիճի մէջ: Արտափայտւած են մռալ օդ և արևի անցոր ճառագայթներ:

17) Առաւօտ Արարատի վրայ—Утро на Араратѣ. Շատ անգամ կրկնւած Արարատներից մինն է: Վերցրած է Երևանի էջմիածին տանող ճանապարհից: Առաւօտ է: Դաշտի վրայից բարձրանում է մառախուղ: Դաշտը դեռ ևս մռալ է, այն ինչ լեռան դագաթը լուսաւորւած է արեգակի մեղմ լուսով:

19) Լուսնկայ գիշեր Սեւ ծովի վրայ—Лунная ночь на Черномъ морѣ. Մեծագիր պատկեր: Ամպերով պատած երկնքի մէջ փայլում է լուսինը: Ծովը տարածւած է նաչողի առաջ: Ջուրը բաւականաչափ ծփում է: Մանր ալիքները իւր մէջ պատկերացրել են լուսնի հաղարաւոր մանր շողեր: Ոչ մի տեղ ցամաք չի երևում: Հորիզոնի մօտ նշմարւում է միակ նաւ: Ներկայացրած է ծովալին աշխարհը:

20) Օրայ չորս մոմէնտներ—Четыре момента дня. Չորս պատկեր իւրաքանչեւ օղակներով միացրած (ширма). մինը ներկայացնում է առաւօտ, երկրորդը կէսօր, երրորդը երեկոյ, երբ արեւ մալր է մտնում, և չորրորդը լուսնկայ գիշեր: Տեսարանները տարբեր են, թէև բոլորն էլ Վովկասեան բնութիւնից: Լեռնային տեսարաններ:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԱՆԳԼԻԱՅԻՑ ¹⁾

Վ. ՓԱՓԱԶԵԱՆԻ

Մ

Մի անգլուհի նկարիչ, որի հետ ծանոթացել էինք զնացքի մէջ, երբ լսեց որ կամենում էինք աչցելել Լոնդոնի նկարչական թանգարանը, պատրաստականութիւն չաշտեց մեզ առաջնորդել և բացատրութիւններ տալ աշխտել: Խնքը նկարչուհին թանգարանի մշտական չաճախորդներից մէկն էր և, ինչպէս ինքն էր ասում, մի ամսից ի վեր էր որ աշխատում էր օրինակել Լէնդսիրի (Landseer)—հռչակաւոր կենդանիների նկարչի մի առիւծը:

—Նա ձեզ կը ցոյց տամ ալդ առիւծը, ասում էր նա ողետութեամբ, աղպիսի նկար և ոչ մէկ նկարիչ չէ դուրս բերել դեռ, իր վրձինից:

Նա աղպէս մենք մտանք National gallery կոչուող նկարչական թանգարանը: Նա բռնել է Տրաֆալգար հրապարակի մի ամբողջ սլառը. դըրսից կտրնթական պարզ սիւներով է պատշգամած և առջևումս ունի 3 մեծ շքեղ շատուաններ: Ներսում, երբ մտանք, նկատելի էր որ ամենից պատաւաւոր և ընդարձակ տեղը տւած էր անգլիական շիւղալի նկարներին: Անգլիական դեղարւեստի ալդ ճիւղը, իր սաղմից մինչև ներկա զարգացումը կարելի է մանրամասնաբար ուսումնասիրել թանգարանում: Ամեն ինչ կարգով շարադասած է, իսկ մեծ նկարիչների համար առանձին սրահներ չառկացրած: Միւս աղգերի շիւղաներից թէև քիչ, բայց կան ընտիր նկարներ: Մենք հարևանցի ալիարկ նետեցինք զրանց վրայ, որովհետև Վիէննալի նկարչական թանգարանը տեսնելուց վետու, աւելորդ կը լինէր Լոնդոնի միւլդեում ժամանակ կորցնել օտար աղգերի շիւղաների նկարները ուսումնասիրելով:

Օտար նկարիչներից, Լէնդսիրի նկարների կողքին, պատաւաւոր տեղ է

¹⁾ Տես «Մուրճ» 1894 թ. № 11-12, 1895 թ. № 2, 5, 8:

տւած Բողա-Բօնեօր Փրանսուհու մի գործին: Նրա մի մեծ պատկերն է աղտեղ. պատկերը ներկայացնում է տօնավաճառի տուրուղ բաղմաթիւ ձիեր, որոնց՝ նկարի վրայ՝ տւած է ամեն տեսակ զէրք, աչնպէս որ, կարելի է ասել թէ աչք նկարի վրայ ձին ներկայացրած է իր ամեն կողմով և ամեն շարժածքներով: Աչք պատկերը մենակ բաւական է նկարչուհու մեծ տաղանդը ակներև անելու համար: Լէնդսիրից ետ չէ մնացել, մինչև իսկ տեղ-տեղ աւելի փաշտում է, որովհետև չաջողւել է աւելի շեշտել և կեղրոնացնել վրձինի ուժը մի քանի կէտերի վրայ:

Լէնդսիրի նկարներից շատ կան, բոլոր նշանաւոր գործերը աչք սրահումն են: Աշխարհահռչակ նկարն է «Հարստութիւն եւ յանդիմանութիւն» կոչւող մի նկար, որ ներկայացնում է երկու շներ, աչք պատկերի օրինակները կարելի է տեսնել բոլոր պատկերաղարդ թերթերում:

Շքեղ նկարներ են Լենդսիրի երկու առիւծները, ոչ մի փաշտուն գոյն չ'ունին նրանք, բայց աչք քան բնական են, որ կարծում ես թէ ահա շարժւելու են. կենդանիները նկարւած են հանդարտ վիճակի մէջ և նրանց հաւեսքը պատկառանք է աղբում: Աչք քան կենդանի նկարւած առիւծ ոչ մի տեղ չէի տեսել: Նոյնը կարելի է ասել նկարչի բոլոր միւս նկարների համար էլ, որոնք մէկ մէկուց կենդանի, շքեղ են և որոնց առջև անդադար դրած են լինում եռոտանիներ, պարզւած կտաւներ որոնց ի դուր նմանեցնել են կամենում բաղմաթիւ նկարիչներ:

Այն օրը, երբ մենք միւղէն մտանք, չատկացրած էր միայն ուսանողները, մենք էլ, իբր օտարերկրեաց ուսանողներ, չաջողեցրինք ներս մտնել: Բազմութիւնը շատ չէր, բայց ուսանողների բոլոր եռոտանիները բռնել էին Լենդսիրեան սրահը. նրա ոչ մի նկարը չէր մնացել որ օրինակող չունենար, մանաւանդ երկու փոքրիկները, որոնց դիտելու համար միջ հարկաւոր եղաւ եռոտանիների արանքներից նալել: Աչք նկարները գտնում են Տուրներեան սրահի մօտքի աջ կողմում և ունին աչքալիսի անուններ. 1) Խաղաղութիւն. 2) Պատերազմ: Առաջինը ներկայացնում է բնութեան մի պերճ անկիւն. մի ծաղկաւետ, ջրաշատ կանաչ բլրակ, որի բաղմաթիւ երկնային ծաղիկների ստորոտով հոսում են արծաթափալ վտակներ: Երկինքը պարզ է, մի թեթեւ դուր քամի շարժում է խոտերի ծաղիկները. հովիւը իր ցուպի հետ գտնւում է մի բարձր տեղի վրայ և ոչ խաբները բաղմութեամբ նստել են մի քիչ ցած. գառներ ու մաւրեր տեղ են բռնել խոտերի մէջ, կիսովին ծաղկեալատ, կիսովին գլուխը խոտերով պսակւած... ամեն ինչ խաղաղ է, ժպտուն... որքան հրաշալի ներկայութեամբ են նկարւած գառների մօրթերը, նրանց անմեղ, հիշտակալին արտապատութեամբ զէմքերը: Եւ ահա դառնում ես միւս պատկերին... Նոյն տեղն է, բայց, ծաղիկները կոխտած, տրորած, ոչխարները ցրւած և խոտերը արկնում ներկւած, մարդկանց դիակներ, զենքեր, փոշի, արկն... բնութիւնն անդամ դալրացկոտ է, գունատւել է:

Լէնդսիրի նկարներից չետոյ աչքի է խփում Բալնուսի դիմանկարները։ Նրանցից նշանաւորն է «Փոքրիկ Սամուէլը»—մի պատանի որ ազօթում է, չետոյ 5 հրեշտակների գլուխներ, որոնք ներկայացնում են Բալնուսի ժամանակակից (1723—1792) ամենագեղեցիկ կանանց գլուխներ, հուսկ ուրեմն աչքի է խփում «Նրեք շնորհքներ» մեծ նկարը. այդտեղ նկարւած են Դուքս Մոնթէմէրիի չափնի գեղեցկութեամբ երեք աղջիկները. երեք տեսակ գեղեցկութիւններ են ներկայացնում, թեթեւ, լրջախառն և լուրջ։

Գէնսորոուի (Gainsborouche) նկարների մէջ երևում է մի սքանչելի նրբութեամբ նկարւած «Ծխական քահանայի» դէմք։ Յետոյ գալիս է Հոգարթ—18 բղղարի մի ալլ նկարիչ, որի պատկերներից մատնանիչ կարելի է անել «Մի մողայով ամուսնութիւն»—մի շարք նկարներ և «Հոգարթի աղախիններով» կտորները։ Ի վերջոյ Բոգէտտիի տարօրինակ, զրեթէ ոգեկան՝ նկարներն են, որոնք իրենց նորատեսակ չկոչւածով՝ գրաւում են մարդու ուշադրութիւնը։ Այդ նկարները կաթնու երազի մէջ երեցող ստեղծման կոյսեր լինէին։ Մեր տեսած երկու նկարներից առաջինը ներկայացնում է կոյս Մարիամը երբ աւետում են նրան իր չղութիւնը, երկրորդն է Գանտէի («Բէաթրիչ») ն, որ նմանում է մի ոգու, օղի մէջ ցնդող մի արարածի։ Նթէ սպիրիտիստները լուսանկարելու չաջողէին իրենց կարծիքով գոյութիւն ունեցող ոգիները (ինչպէս որ կարծում են չաջողած լինել), անշուշտ Բոգէտտիի Բէաթրիչէի պէս պատկերներ պիտի ստանալին։ Այդ գործը մի ինչ որ խորհրդաւոր, միատկական դրոշմ է կրում իր վրա՝ իր կանաչագոյնի հակող լուսաւորութեամբ, մանաւանդ երբ մի քիչ երկար եւ նախում նստած կոյսի վերացած, ոգիացած աչքերին և ցնդող մարմնի՝ օղի հետ խառնուող գծերին։ Մի քանի ուսանողներ, քրտնաթոր, փորձում էին ընդօրինակել այդ տրանսցենդենտ նկարները, բայց ծիծաղելի ծեփւածքներ էին միայն ստանում։

Այդ բոլորը տեսնելուց չետոյ էր միայն, որ մենք մտանք Տուրնէրեան սրահը, այնտեղ երկար մնալու համար։

Տուրնէր (Turner) անգլիացի նկարիչը, որ մեռաւ 1851 թիւն, ստեղծեց մի նոր—կարելի է ասել ժամանակից առաջ նոր, ապագայի շիրտ։

«Ներտասարդ հասակից սկսելով նկարել, 14 տարեկան հասակում մտել է արքունական ճեմարան. 25 տարեկանում արդէն անդամ էր ակադէմիայի։ Ամուսնացած չէր. մեռել կեղծ անուճով և թաղւած է Ս. Պողոսի եկեղեցում։ Իր բոլոր նկարածները կտակել է աղղին, իսկ հարստութիւնը թողել է տարիքւոր և հիւանդ արտիստների ապաստարանի համար։

«Ալտդ Լորէն նկարչից անկախ կարիերի մէջ, նա ունի 3 պերիօդներ»։

Ահա այստեղ, թանգարանի այն մեծ «Ուղեցուցի գիրքը», որից քաղեցի վերոյիշեալ խօսքերը, սկսում է մի քանի խօսքով թեւ Տուրնէրի 3 պերիօդների նկարած պատկերները և վերջումը չէ մոռանում ասել որ

Տուրները շատերից նկատուած է եղել որպէս մտալին խանգարման մէջ եղող նկարիչ, որ իր հիւանդ ուղեղի արտաշնչութիւններով երևան է հանել ալլանդակ լուսատուութիւն իր նկարների մէջ: Ասում են որ նա պրիզմային գոցների ալիսիսի անօրինակ խառն լուսեր է արտադրել, որ անկարելի է բնական համարել:

Այստեղ արդէն ուղեցոյցը կանգ է առնում, սկզբից մի քիչ նախապաշարելով մարդու միտքը. բայց, որքան որ լիշում եմ, անգլիացի ալլ մեծ նկարչի համար կազ մի ամբողջ գրականութիւն թեր և դէմ, ճիշտ ալիսիս, որպէս գերմանացի մեծ երաժիշտ Վալդէրի մուղիկան, որին Նիչէն անգամ խենթալին հրաժշտութիւն է անւանում:

Հոգեբանական փորձերից չալտնի է, որ քննադատութեան մէջ լինել կատարելապէս օրեկտիւ — անհնար է՝ ազատ ազդեցութիւնից, ազատ ներքին, ջղալին համակարգութեան տեսակի արդիւնքից, Կրիտիկան մեծ մասամբ սիւբեկտիւ է լինում: Շատ չաճախ է պատահում որ բնութեան մի տեսարան, հոգեկան որոշ տրամադրութեան ժամանակ զմալեցնող, մի ուրիշ գրութեան ժամանակ կամ անտարբերութիւն է առաջացնում և կամ նոյն իսկ ձանձրութիւն: Կամ թէ մի տեսարան, մի իր, մի նկար որ լարմարում է ալս ինչ անձի ջղալին համակարգութեան, միւսին լիովին հակառակ է ազդում: Օրինակ. կան մարդիկ, որոնք սիրում են մուգիկա, ոգեւորում են, չուզում, արտասում Նրան լսելիս. տեսել եմ անձեր, որոնք ամենասքանչելի մուղիկալի առջև մնացել են անտարբեր և զարմանք են չալտնել թէ ինչպէս կարող էր ալիսիսի ականջ քեղրտող «զուղընդընդ» չուզել մարդու: Նոյնը պատահում է նկարների առջև, մի հեղինակութիւն կարդալիս. նա մանաւանդ երբ հարկաւոր է, անկախ սրահնրա կանխակալ ազդեցութիւնից, ինքնուրոյն դատողութիւն տալ առանց կեղծելու, առանց կրտելու Նրան իր ստացած կրթութեան կամ ուսման մկրատով:

Այդպէս, ջղալին իւրաքանչիւր համակարգութիւն ունի իր արդիւնք զգացողութիւնը և եթէ դիտողը, դատողը, ազատ է լինում կանխակալ ազդեցութիւններից և կազմած տպաւորութիւններից, ալիս ժամանակ ստանում է մինչև ալիս ժամանակ եղած դատողութիւններից չաճախ տարբերը:

Այդպէս էլ պատահեց ինձ հետ: Տուրների մասին պիտի ասեմ որ կարդացել էի, բայց ալիս քան քիչ և ալիս քան անուշադիր էի թողել Նրան, որ հաղիւ լիշում էի թէ ինչպէս Նրա սե թանաքով, գրքերի մէջ տեսածս նկարները ծիծաղալ էին չարժեք և ես գոչել էի թէ «ինչու են սրան մեծ նկարիչ կոչում և ալիս նկարները՝ գլուխ գործոց»: Ալլ միևնույն բանը պատահել էր Վալդէրի երաժշտութեան մասին, երբ առաջին անգամ լսեցի Նրա «Վալկիրի» օպերան մի փոքրիկ երաժշտական խմբից և մի չնչին բեմի վրայ: Նրան — մասամբ էլ անթարկած Լետուրնօի ազդեցութեանը —

խենթալին մուղիկա էի կոչում. բայց ես ինքս ինձ խենթ կոչեցի, երբ շատ վատու առիթ ունեցալ՝ Վազներից շատ բան լսել և Նրա մուղիկան ուսումնասիրել:

Ուրիշ է, աչդպէս էլ Տուրներին տեսնել մի գրքի երեսների վրայ ուրիշ է ժամերով կանգ առնել նրա թնազիր նկարների առջև:

Բանը աչն է, որ իմ հասկացողութիւնը, քննադատութիւնը Տուրների նկարների առթիւ, երբ մի քանի րոպէ անցաւ, շատ տարօրինակ թւեց մեզ ընկերացող Նկարչունուն: Նա, առաջնորդելով մեզ Տուրներեան սրահը ասել էր.

— Դեռ քաջ թափ մեծ խենթի նկարները տեսնելու:

Եւ երբ մի քանի րոպէ նաչեցինք, ասաց.

— Ասացէք ինդրեմ, բնութեան ո՞ր երևոյթի մէջ տեսել էք գոյների աչ տեսակ վաչրենի, անբնական խառնուրդ:

— Եւ չեշտած գոյներ, աւելացրեց բարեկամ:

— Վաչրենի աչո, ասացի ես— իսկ չեշտած՝ երբէք... Տուրները իմ նկարիչն է...

Բարեկամ ու նկարչունին միմեանց երեսին նաչեցին զարմացած. Մենք աչ միջոցին աւելի ներս էինք մտնում Տուրներին չատկացրած գետնափոր սրահը, որի պատերը ծածկած էին նկարչի ավարեղներով: Աչ տեսակ նկարների մէջ նա ունեցել է երկու ճշանաւոր պերիօդներ, առաջինում նա հետեւել է ուրիշ վարպետների. ոչինչ նորութիւն: Սրկորդ պերիօդում է միայն որ նա սկսում է փորձեր անել բնորոշ լինելու և առաջացրել է մի շարք ամենաբնորոշ տեսարաններ: Դրանց մէջ երևում են վերնետիկեան վեց կտոր շքեղ պատկերներ. մանաւանդ մէկը իր մոխրագոյն և սպիտակ ֆոնով, որ շէնքերը ուրիշֆի պէս դուրս ցցած է երեցնում: № 57—62 ջրանկարներն են որ սկսել են բնորոշելու ճշունք ցոյց տալ. աչտեղից սկսում է երևալ աչ մի տեսակ մշուշալին խառնուրդ ներկերի, որ արտապատում է միջնորդի բնական գոյնը և որ արած է վրձինի լանդշաֆտ և արագ շարժմամբ:

Աչտեղից արդէն Տուրները սկսում է փալկեցնել իր ապագայ աչ հանճարը, որին «հիւանդոտ» պիտի կոչէին շատերը:

Ակարեղներից չետոյ, երբ նկարիչը ձեռնարկել է իւղաներկ նկարների, ըստ երևոյթին պահ մի չէ չաջողւել նոյն բնորոշութիւնը արտապատել և մի առ ժամանակ հետեւել է հին շկուաների, մանաւանդ Ուիլյէմ նկարչին. աչ ժամանակ իսկ նա արտադրել է բաւական սիրուն պատկերներ պատմական կեանքից: Նշանաւորներն են.— «Մէդէալի տեսիլքը», «Ծովալին ալիկոծութիւնը», «Ծովապետ Նելսոնի մահը», «Չալիւզ Լալիւլի մի տեսարան» եւլին:

Բայց ահա, 1831 թին, երբ նա նկարելիս է եղիլ իր «Կալիպո-

լալի պալատը» պատկերը և հասել է կէսին, խնկարժ առաջացել է նրա մէջ ահա փոփոխութիւնը, որի շնորհիւ նա արտադրեց չետագալ տարօրինակ գուններով պատկերները: «Կալիգուլայի պալատը» պատկերը ներկայացնում է մի պերիօդից միւսը՝ անցքը. ալլտեղ, մի մասը հին շկուան է ներկայացնում, իսկ միւսը իւր նոր ստեղծածը. երկու մասն ևս խիստ կերպով չեշտւած՝ երևում են միեւնոյն պատկերի վրայ:

Անուհետեւ արդէն, մեծ նկարիչը սկսում է արտադրել իր անօրինակ պատկերների շարքը, մէկը միւսի ետևից, մէկը միւսից աւելի նրբացրած, կատարելագործած և իբր գալթակղեցուցիչ քար ձգելով նրանց՝ հին սովորութիւններով և մտաւոր կաշկանդումներով ծթուած նկարողների առջև:

Ահա, օրինակ, ալգ պատկերներից մէկը:

Սլանում է երկաթուղին մի կամուրջի վրայից, շրջապատւած իրենից վիժող ծուխի և շողու խառնուրդով. երկնքից չեշտակի կերպով ալգ խառնուրդն են պատառում անձրիակին զօրեղ դժեր. քմահաճ քամին խառնել է ալգ բոլորը միմեանց, գիշերալին խաւարը իր ստւերն է դրոշմել նրանց վրայ և լոկոմոտիւի առջևի երկու խոշոր կանթնիկների մեռելալին դռն ստացած լոյսը՝ սկսելով խիստ, դնում է իր լոյսը մեռցնելու խաօսի ամենամութ խորշերի խաւարի մէջ... Այնքան կենդանի, ալնքան բնական է արտապատւած ալգ բոլորը, ալնալիսի զօրեղ վրձնով պատկերացրած, որ մարդ մի տեսակ երկիւղալից պատկառանքով է որ խորատուգում է ալգ անցատակ նկարը դիտելու:

Ահա ալժմ մի ուրիշ նկար. — «Մի մահ ծովի վրայ». ի՞նչ է ալգ: Լուսինը մի ալլանդակ կերպարանքով ամպերի պատուածքներից ցոլանում է ծովի ալն մասի վրայ, ուր ստւերացել է կանգ առած նաւի սև առագաստը. և նաւի քթի կողմից արձակւած թնդանոթի կրակը դռների ալնալս ցալտող խառնուրդ է դոյացրել, որ նաւը ստացել է ֆանտաստիկական կերպարանք:

Իսկ ալս միւսը:—Գոյների տփգոյն խառնուրդ, գլուխ պտտեցնող մի բուքի լորձանք ծովի վրայ, մի քանի բեկանեղ նաւերի խառն ստւերագծեր, ապա մի պալթող նաւի բեկորներ... ալս բոլորը միմեանց խառնւած. ջուրը տակից փոփրալից կերպով սիւնակներ է կազմում, քամին լորձանքներ է դոյացրել և թաղալիքի փոխել նաւի առագաստները. երկինքը ամպոտ, ջուրը թուեղ կանաչագոյն. և ալգ բոլորին լուսաւորողն է կալի վրայի միակ մեծ կանթեղը խոնարհւած գէպի ջուրը և կիտովին ծածկւած սիւն կազմող ջրերով...:

Ալլալիսի տեսարան, որ երևակայութեան մէջ կազմելու համար իսկ հարկաւոր էր ուլ, Տուրները կտաւի վրայ է դրոշմել առանց մոռանալու մի կէտն իսկ, ամենաչնչին մանրամասնութիւնն անդամ:

Բոլոր ալդ նկարների մէջ լոյն էր, որ հանճարեղ նկարչի ուշադրութեան գլխաւոր կտորն է եղել: Նա աշխատել է արտադրել մանաւանդ լոյսի ալն նիւլանսները, որոնցով չըջապատած են առարկաները, որով բնութիւնն է ողողած մանաւանդ անգլիական երկնքի տակ և Վենետիկեան ջրանցքի վրա: ոչ մի նկարչի զեռ չէ չաջողել Տուրնիւրի պէս պատկերացնել լոյսի ալդ խորհրդաւոր գոյները, որոնք առաջին անգամ տեսնողին ապշեցնում են: Ալդ ալն լոյսի խառնուրդն է, որ գոյանում է ոչ թէ չեչտուած գոյներից կամ նրանց կոնտրաստներից, այլ նրանց սուերներից, որ ոչ սահման ունի, ոչ գիծ իր մէջ. կարծես անմարմին բաներ են, որոնք ձուլւել են միմեանց մէջ ամեն մէկը պահելով իր տիպարը:

Նւ իսկապէս, ինչ գոյներով կարելի է արտապայտել գարնանալին առաւօտեան մի կիսադօր, արեգակի առաջին թուլ ճառագայթներով մի տեսակ մեռելալին գոյն ստացած լոյսը, որ ոչ գեղին է, ոչ ոսկեղծ, ոչ կարմիր և ոչ էլ կապուտ, այլ բոլորն էլ միասին, ամենքից մի մի սուեր, մէկը միւսի մէջ ձուլւած և գոյացրած մի նոր անօրինակ գոյն: Այժմ երեակաչեցէք մի մացառոտ քարալրի բերանի մօտ, կանգնած բարձրում, դիտում էք քարալրից դուրս սահող շողիները՝ լուսաւորւած կարմրագոյն թէ կանաչագոյն (սակալն հս դալտոնիստ չեմ որ չկարողանամ որոշել) մի անհասկանալի նիւլանսով՝ անսոր օդի հետ, մացառուների կանաչութեան անդրադարձութիւնը, ցածում հոսող ջրի, վերևից երկնքի երկնագոյն կապուտակութիւնը, գորշ ժառերի սուերները, արևի մեղմ ճառագայթների բերած ալլաղան գոյները... և ինչ գոյն կը ստանաք. արդե՞ծք ալն ծեփած ներկերը որոնցով շատ նկարիչներ նկարում են արշալուսը, վերջալուսը, դիցուհիների քարալրներ և կամ բնութեան ալ և ալ տեսարաններ...

Նւ իսկապէս, երբ մարդ գտնում է ալդ տեսակ տափակ նկարիչների պէլլաթների առաջ, չաճախ գտնում է որ բնութիւնը կտաւների վրալ տանջում են, չարչարում և տեսնողին էլ ատելի անում: Ինձ պատահել է տեսնել շատ նշանաւոր նկարիչների պէլլաթներ, հիանալ... սակալն մարդ գտնում է, որ ալդ նկարների վրալ պակասում է միշտ մի բան. ինչ արդիօք. ծառերի ճշտութիւնն է, ֆոնը, պերսպեկտիւ ևսկան օրէնքները. ոչ, ալդ բոլորը տեղն են, միմիալն լոյսը, լոյսը չէ սրտալալուած, չէ ըմբռնւած ճշտութեամբ. ոչ մի կէտում, ոչ ֆոնի և ոչ էլ տերևների արանքներում, ոչ ջրի և ոչ օդի մէջ ալն չէ, ինչ որ կալ բնութեան մէջ. առանց չըջագծերի, առանց որոշ, չեչտուած գոյների, ալ մի խառնուրդ անորոշ և անսահման լոյսի ողողման, որով չըջապատւած է բնութեան մէջ ամեն առարկալ. ալդ լոյսը, որ կարծես կիտովին իրեն—մարմնից՝ (մանաւանդ կենդանական մարմնից) է արտադրում, չըջապատում է օրինակ, ոչ միալն ծառը, ալ և նրա լւրաքանչիւր տերևը, տերևի իւրա-

քանչիւր ծաւալը, խորշը... Արտապատիր եթէ կարող ես, տերեւի իւրաքանչիւրի, իր գիրքի համեմատ՝ ունեցող լուսը, ստւերը, որոնք փոփոխուում են իրենց դրացիների ձգած ստւերներից, անդրադարձրած լուսերից...

Տուրներն է ահա որ կարողանում է աչք վերին աստիճանի շուրջ գոյների խառնուրդը իր զօրեղ վրձինով եթէ ոչ կատարելապէս արտապատել, գոնէ ստեղծել նրան արտապատող չկողան։ Նրա փորձերը, որոնք առաջինն են, չաջողած են աչնպէս, որ մարդ իրեն գտնուէ ընտելեան առջև, զգում է որ բնութիւնը թէև էլի աչք չէ, բայց աչք ուղղութիւնով գնալով է, որ կարող է կտաւի վրայ արտապատել։

Սակաւն Տուրների նկարները առաջին անգամ տեսնողին կամ ծիծաղն է չարժուում, կամ ապշեցնում է, չանկարծակի բերում, աչնպէս որ մարդ ընդունակ է խենթ կոչել նկարչին։

—Անբնական գոյներ են. ահա վեր ի վերոյ դատողի առաջին զրոտողութիւնը։

Անբնական են երևում աչո, որովհետև սովոր չէինք տեսնել բնութիւնը ճշգրտեամբ արտապատելու աչքովսի փորձ. սովոր չէինք աչքովսի նկարների, ալ սովոր էինք հիանալ, ոգևորւիլ միապաղաղ, շնչուած և սահմանաւոր որոշ գոյների փալուռ լուսաւորութեամբ. սովոր էինք տեսնել—չատ շատ—մի քանի գոյների խառնուրդներից գոյացրած պսպղուն, վալրենի ճաշակի համեմատ լուսաւորութիւն և նրանց մէջ, առարկաները որոշ չրջանագծերով—մի քարտէզի պէս... մինչ Տուրների նկարների վրայ մենք տեսնում ենք առարկաները գրեթէ մեռնող, իրենց չրջապատող օդի լոսի հետ խառնուող և նրա մէջը հալուող չրջագծերով և աչք լուսը արտապատած ոչ սովորական նկարների նի պէս, ալ աչնպէս, որպէս բնութեան մէջ կա։

Նրկար, գրեթէ տաս րոպէ է հարկաւոր, ազատելու համար նկարչութեան վրայ մինչև աչն ժամանակ ունեցած աւանդական կամ կրթութեան թողած կապերից, եթէ մարդ ուզում է Տուրներին հասկանալ։ Տեսնել և անցնել նրանց մօտից, աչք կը լինէր անել ամբոխի պէս. և խկապէս, ամբոխը ծիծաղում է աչք նկարների վրայ երեցող խաբիւլած, քարուքանդ իրերի վրայ...

Տեսնում էք օրինակ նկարած նաւի ստւերներ, չրջապատւած՝ մինչև աչք ժամանակ նկարիչների համար իսկ անօրինակ՝ լոսի ողորումով, որը թափանցում է նրա իւրաքանչիւր ծաւալում, նրա ամէն մի խորշում, ստանալով նաւի, խորշերի և գիրքի համեմատ ստւերներ, որոնք չրջապատել են նաւը և մեռցրել նրա մէջ իւրաքանչիւր շնչուած գիծ. իսկ նաւի չրջագծերը ստւերի պէս հալուում են լոսի մէջ առանց որոշ տեղ բռնելու իսկ փոքր, հորիզոնը... որպիսի խառնուրդ գոյների...

Եւ այդ է որ մարդու չանկարծակի է բերում և հանել է տալիս նրա բերնից.

—Այս ինչ հիւանդ ուղեղի արտապատութիւն է:

Սակաւն, երբ անցնում են ըոպէներ, երբ դուք ազատում էք ալեւ մինչն այդ ժամանակ գոյների և նկարչութեան վրայ ունեցած հասկացողութեան կապերից և կուսական մտքով ու զիտողութեամբ էք նայում Տուրների նկարներին, այն ժամանակ մի ինչ որ բարձր բան չափաւորում է ձեզ. դուք ձեզ զգում էք վերացած, հիացումի մէջ և ձեզ կաթածում էք նկարած բնութեան մի անկիւնի մէջ՝ որպէս նրա մի մասը կազմող և ամբողջութեանը վրայ զմալող...

Վսեմութիւնն ու վեհութիւնը ճնշում է ձեզ. մարդ ուղում է ծնկեր ծալել այդ բարձրութեան առջև, չկարողանալով մեր խղճալի ուղեղով տանել ալդալիսի ծանր վեհութիւններ...

Եւ ահա, մարդիկ, որոնք չեն հասկացել ալդալիսի վեհութիւնները լինի նա Վազների մուղիկան, զոթական ճարտարապետութիւնը կամ Տուրների նկարները, նբանց կոչել են հիւանդոտ արտապատութիւններ, իսկ նրանց արտադրողներին՝ հիւանդներ և խենթեր...

(Շարունակելի)

„ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ՆԻԻԹԵՐԻ ՑԱՆԿԸ

1889—1895

(Շարունակութիւն ¹)

IX. ԴՊՐՈՅԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ (շարունակութիւն)

Անգլիական ժողովրդական դպրոցները: (Արտասահմ. թղթակ.)
1890, 3:

Մանկական ընթերցանութիւն և Ղ. Աղայեանց: Երև. Ղազա-
ղարեանցի: 1890, 3:

Ուսուցչական ուժիկները հայոց եկեղ. ծխական դպրոցներում
և Կաթողիկոսական կոնդակը: Լուսինի: 1890, 6:

Թիֆլիսի արհեստաւորաց դպրոցը: Լուսինի: 1891, 2:

Պետաւրցիին հայ գրականութեան մէջ: Յովհանէս Բարխուդա-
րեանցի: 1891, 7—8:

Յովհանէս Ամոս Կոմենիոս: Յովհ. Բարխուդարեանցի, 1892 3:

Դպրոցական-վարչական ռեֆորմ: Աւետիք Արամյանեանցի:
1892, 9—10:

Ընտանիքը և Դպրոցը: Իշխանուհի Սոֆիա Արղութեանի:
1893, 7—8, 9:

Գիւղատնտեսութեան ուսումը Գ' րմանիայում: Աշոտ Աթանա-
սեանցի: 1893, 9:

Խրիմէան Հայրիկ և գիւղատնտեսական ուսումը: (Քարոզ: Գրի-
աուալ Յ. Յակոբեան): 1893: 10:

¹) Տես «Մուրճ» 1896 թ. № 2:

Դպրոցական նամակներ: Լևոն Մանէլեանցի: 1894, 3, 4, 6, 11—12, 1895, 1, 6:

Կովկասի կառավարչապետի շրջաբերականը հայոց եկեղ. ծխ. դպրոցների մասին: (Տես Լուրեր): 1894, 7—8:

Ուսուցչական խնդիր: Երւ. Ղազարեանի: 1894, 7—8:

Աւագ ուսուցիչը մեր դպրոցներում: Մկրտ. Տէր-Մկրտչեանի: 1894, 7—8:

Գիւղական վարժուհու յիշատակարանից: Օր. Ա. Շտեւէնի. թարգմ. Յովհ. Մէլնիկեանի: 1894, 9, 10:

Ղարաբաղի թեմական դպրանոցը: Ա. Արասխ. (Ա.): 1894, 1:

Հայոց թեմակ. դպրոցների կազմը 1894/95 թ. (Ներսիսեան զպ., Ղարաբաղի թեմ. զպ., Նոր-Նախեջևանի զպ.): 1894, 9:

Շուշույ դպրանոցը 1893/4 թ.: Լևոն Սարգսեանցի: 1894, 11—12:

Դպրոցական խնդիրներ: Դր. Վանցեանի: 1894, 1:

Յովնանեան դպրոցի հոգաբարձ. ընտրութիւնը. Ա. Արասխ.: 1894, 3:

Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը ուսուցման մէջ: Յովհ. Տէր-Միրաքեանի: 1895, 1, 2:

Մոսկւ. հայ ուսանողութիւնը: Դար. Սարգսեանցի: 1895, 5:

Թիֆլիսի քաղաք. դպրոցն. խնդիրը: 1894, 9, 1895, 8:

Զայնադրութեան դասաւարտութիւնը հայոց եկ. ծխական դպրոցներում: Գէորգ Ստեփանեանի: 1895, 12:

X. ՀԱՅՈՑ ԼԵԶՈՒ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ:

Ուղղագրութեան մասին Մուրճ ամսագրում: (Խմբ.): 1889, 1:

Ուղղագրութեան խնդիրներ—Հիւն թէ վեպ: Սարգիս Սարգեանցի: 1890, 4:

Սուրբ լեզու: Ղազարոս Աղայեանցի: 1890, 11, 12:

Երկբարբառները մեր լեզուում: Նոյն: 1891, 4:

Հայոց այբուբենը և թւագրութիւնը: Նոյն: 1891, 12:

Հայկաբանութիւնը Եւրոպայում: Գուստաւ Շուտմֆի, թարգմ.

Ա. Արասխ.: 1891, 1, 3, 7—8, 9, 1892, 7—8:

Հայերէն գրքերը 1891 թ. Պետր. Զաքարեանցի: 1892, 7—8:

Ասողիկը «Արարատ» ամսագրում: Ստ. Մալխասեանցի:

Հայոց զրի մասին: Ղազ. Աղայեանցի: 1892, 12:

Մովսէս Խորենացու նոր աղբիւրը: (Պրոֆ. Կառլեռի նոր հրատարակութեան առթիւ): Ստ. Մալխասեանցի: 1892, 12:

Խորենացին Ուխտանէսի մօտ: Եղիշէ Մադաթեանի (վանկ): 1893, 5:

Լեզուն և ուղղագրութիւնը: Սարգ. Սարգսեանցի: 1894, 2, 3.

Մովսէս Խորենացին և «Թւեկեաց երգք»: Մկրտիչ Նաւասարդեանի: 1894, 3:

Հայերէն ձայնաւորների ծագումը: Պրոֆ. Ֆրիդրիխ Միւլլերի (Թարգմ.): 1894, 7—8:

Գարագաշեանի «Հայոց Բնական Պատմութիւն»: (Քննադատական): Գալուստ Տէր-Մրտչեանի: 1895, 6, 7:

XI. ՀԱՅՈՅ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆ:

Պռօշեանց և նորա վէպերը: Ն. Քարամեանի: 1889, 1, 2:

Յովհ. Յովհաննիսեանի բանաստեղծութիւնը: Ալէքս. Քալանթարի, 1889, 7:

Ազգային վէպ — Դաւիթ և Մհեր: Մանուկ Աբեղեանի: 1889, 10, 11, 1890, 1, 2:

* Մանկական ընթերցանութիւն և Ղազ. Աղայեան: Երւ. Ղազարեանի: Տես բաժ. X:

Յովհ. Թումանեանի բանաստեղծութիւնը: Լևոն Մանուկեանցի: 1891, 1:

Սիրոյ պատրանք—Էւելինա Գր. Արծրունու: Երւ. Ղազարեանի: 1891, 12:

Հրապարակասօս-բանաստեղծ: Սմբատ Շահազիզեան: Եղիշէ Մալխասեանի: 1891, 3, 5, 7—8, 12. 1892, 1:

Վրթ. Փափաղեանի պատկերները: Ալ. Քալանթարի: 1892, 3:

Ազգի երգիչը—Ռաֆայէլ Պատկանեան (Գամառ-Քաթիպա): Եղիշէ Մադաթեանի: 1892, 10, 11. 1893, 4:

Նամակեանի «Պատրիկեանի նամակները»: Պետր. Մեղրումեանի: 1893, 6:

Անցեալի յիշատակը: Եր. Ղազարեանի: 1894, 10, 11:

Հայ գրողը քննադատութեան առաջ: Տիկ. Մարիամ Խատիսեանի: 1895, 11:

XII. ՕՏԱՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆ.

Վիպասան Օկտաւ Ֆէօքէ: Գ. Անակեանի (Ժածկ.): 1891, 2:
Գլէթ Ուալէնսկի և Հոգի իշխանութիւնը: Երւ. Ղազարեանի: 1891, 3:

Վրաց գրականութիւն. իշխ. Ճաւճաւաճէի Կացիա-Աղամեանի վէպի առիթով: Տիգր. Փիրումեանի: 1891, 4:

Կոմս Լեւ Տոլստոյի սկզբունքները: Յովհաննէս Սաղաթելեանի: 1891, 6:

Միխայիլ Խերկիշ Լերմոնտով: Լևոն Մանուէլեանի: 1891, 6:
Մուսցլաժ խօսքեր—կոմս Տոլստոյ: Երւանդ Ղազարեանի: 1891, 12:

Պետաւրցցին Հայ գրականութեան մէջ: Յովհան. Բարխուդարեանցի: 1891, 7—8:

Միտք և Զգացմունք—կոմս Տոլստոյի առիթով: Երւ. Ղազարեանի: 1892, 1:

Նատուրալիստ և Էմիլ Զոլա: Ֆելիքսի (Բժշկ. Վ. Արծրունի): 1892, 5. 6, 11. 1893, 7—8, 11:

Գինա Ռայնիշիշ—բոշա բանաստեղծ: Վլիսլոցկիից Գր: Վանսեանի: 1893, № 3:

Տոլստոյ „Не-делание“ գրաւաճքի առիթով (Դայլի գլխին աւետարան): Եր. Ղազարեանի: 1894, 10, 11, 12:

Լերմոնտովի «Դեւը»: Յովհ. Գնունու: 1894, 11—12:

ՅԱԻԵԼԼԻՔ: «Մուրճ»-ի անցեալ համարում յիշատակների մէջ աւելցնելու է՝

I. ԲԱԺՆՈՒՄ՝

Ուղիղ ճանապարհը: Ա. Արասխանեանի: 1895, 1.

II. ԲԱԺՆՈՒՄ՝

Ռուսաց դատաստանական վերանորոգութիւնը: Կ. Եաղուբեանի: 1898, 1. 2. 3:

Գիւղական վարկը Ռուսիայում և Անդրկովկասում: Գր. Վարդանեանցի: 1889, 2:

Հողային պայմանները և գիւղական վարկը: Նոյն: 1898, 9:

VII. ԲԱԹՆՈՒՄ՝

Զւիցերիական պետութիւնները: Մկրտ. Մանուչարեանի: 1891,
9. 10. 11:

Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչութիւնները: Սէյլանի: 1895, 7:

Կինը Հին Նախիջևանի գաւառում: Յովհ. Գնունու: 1895, 11:

Անգլիական նամակներ: Լոնդոն: Վ. Փոփաղեանի: 1894,
11—12. 1895, 2, 5, 8:

VIII. ԲԱԺՆՈՒՄ՝

Բնագէտների ժողով Մոսկայում: Ս. Բալաղեանի: 1894, 2:

Շիճաբուժութիւնը: Բժ. Գարեգին Սարգսեանցի: 1895, 12:

Բժշկութիւնը և հոգեբանութիւնը: Բժ. Թ. Զաքարեանի:
1894, 1. 2:

(Շարունակելի)

ԶԱՆԱԶԱՆ ԼՈՒՐՆԵՐ

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՓՈԽԱՌՈՒԹԻՒՆԸ: Չնայած որ «Մուրճ»-ի բաժանորդագրութիւնը ներկայ 1896 թ. գերազանցում է ըողոր նախկին եօթ տարիներից, բայց մի հանգամանք սոփալում է մեզ փոխառութեան դիմել: Այդ հանգամանքը նախկին տարիների դեֆիցիտներից զոյացած պարտքերն են, որոնք ամենամեծ մասամբ արդէն ծածկւած են, բայց որոնց համեմատապէս փոքրիկ մասը, սակայն, դեռ. ևս ծանրացած է խմբագրութեան վրայ: Կանոնաւորել այդ մնացած պարտքի հատուցումը—ահա այն հոգսը, որ մեզ հարկադրում է փոխառութեան դիմել: Այդ փոխառութիւնը միակ կարող է մեզ հնարաւորութիւն տալ՝ ժամանակը լրացող վճարումների համար չծանրանալ ամսադրի ներկայ տարւայ բիւջէի վրայ: Փոխառութեան գումարը խոշոր չլինելով՝ (2500 ուրլի) մենք յոյս ունինք որ «Մուրճ»-ին համակրող աւելի ունեւորանձինք չեն զլանալ փոխառութեանը մասնակցել, առնադէ հարիւրական (100) ուրլիով իւրաքանչիւրը՝ փետրւարին 1897 թւականի կրկին յետ ստանալու պայմանով: Մասնակցել ցանկացողները թող բարեհաճեն դիմել խմբագրութեանը, որը կը տայ ամեն մի փոխատուին պարտամուրհակ երկու տարի ժամանակամիջոցով, խմբագիր-հրատարակչի ստորագրո թեամբ: (Նրոտապած «Մուրճ» № 1-ից 1896 թ.):

ԱՐԻՍՏԱԿԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿ. ՍԵԴՐԱԿԵԱՆ զբաղւած է պատմական և ալ ուսումնասիրութիւններով: Աւարտելու վրայ է մի պատմական ախտութիւն, որին պիտի ծառայեն Ստորախանի վիճակալին կոնսիստորիալի արխիւից քաղած յիւթերը և Լազարեան ձեմարանի արխիւից, որից սրբազանը պիտի օգուտ քաղէր թագադրութեան հանդէսին Մոսկւա զանուկու միջոցին: Այդ աշխատութիւնները նշանակւած են Մուրճ-ում տպագրուելու համար:

ԲԺ. ԹԱԳ. ԶԱՔԱՐԵԱՆՅ, որի ընազխտական-բժշկական ջոհածների հետ «Մուրճ»-ի ընթերցողները տարիներից ի վեր ծանօթ են, ներկայումս պատրաստում է «Մուրճ»-ի համար մի հետաքրքրական ջոհած՝ «Ամուսնութիւնը բժշկութեան տեսակէտից», որ ի նկատի են սունեկու մեր կեղեցական կանոնները և աչդ մասին մեզնում եղած գրականութիւնը:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի 1889—95 թթ. ՆԻԻԹԵՐԻ ՅԱՆԿԸ սկսել ենք կազմել: Ի նկատի ունենալով ցուցակադրելու և դասաւորելու նիւթերի շատութիւնը, մենք աչդ ցանկը, նախքան գրքովով հրատարակելը, տպում ենք մաս առ մաս, թէ մեզ համար անհնարին լինելով մի աղբյուրի մեծ աշխատութիւն միանգամից կազմել և թէ մասնաւոր աչն նպատակով, որ վերջնական խմբագրութիւնից առաջ՝ հնարաւոր լինի ստուգել ցանկը: Աչդ պատճառով խմբագրութիւնս գիտում է մեր ընթերցողներին առհասարակ և մանաւանդ մեր աշխատակիցներին, որ եթէ որ և է մուսուրութիւն կամ սխալ նկատեն մաս առ մաս հրատարակող ցանկի մէջ—բարեհաճին իրենց գիտողութիւնը չափունել խմբագրութեանս: Յանկի վերջնական խմբագրութեան ժամանակ կարելի է որ նիւթերի դասաւորութեան մէջ փոփոխութիւններ անենք—աչն աւելի ևս նպատակաւորմար դարձնելու համար:

ԱԶԳԱՎՐԱԿԱՆ ՀԱՆԳԻՆՍԻ մասին աչր անգամ տպելով դսկ. Յ. Մեղաւորեանի ջոհածը, Մուրճ-ի գալ համարում կը տպագրենք նոյն «Հանդէսի» մասին պ. Գր. Վանցեանի ընդարձակ քննադատութիւնը, որ միայն նոր ստացանք Բերլինից:

ՔԱՏՐՈՆԱԿԱՆ ՔՆՆԱԳԱՏՈՒԹԻՒՆԸ «ՄՈՒՐՃ»-ՈՒՄ: Ինչպէս մեր ընթերցողները նկատած կը լինեն՝ Մուրճ-ում հաշկական թատրոնը կազմում է ամուսնի մշտական բաժիններից մէկը և բաժանւած է երկու ճիւղի՝ 1) ներկայացումների քննադատութեան և 2) թատրոնական քրոնիկի: Այժմ երբ անցեալ ձմեռաչ սեզոնի ներկայացումների վերջին քննադատութիւնն է տրուում Մուրճ-ում, պատշաճ ենք զանում նկատել հետեւեալը: «Մուրճ»-ի մէջ աչդ բաժինը ստանձնել էր վարելու մեր մշտական աշխատակից պ. Լևոն Մանուէլեանը: Արդ, արդարութիւնը պահանջում է վկայելու, որ պ. Մանուէլեան իւր թատրոնական ռեյնիզիաներով ոչ միայն մի կանոնաւոր բաժին հաստատեց «Մուրճ»-ում, աչ և թատրոնական քննադատութեանը պատշաճ դիրք տեղ մեր հայկական մամուլի մէջ առհասարակ: Եթէ մի կողմ թողնենք հանճարաւոր Ադամեանի ներկայացումները, որոնք ակամաչ դէպի իրեն էին դարձնում ընդհանուր ուշադրութիւնը և մամուլը զրադեցնում, հաչ թատրոնը երբէք չի եղած առարկաչ աչնպիսի սիստեմատիկական լուրջ քննադատութեան, ինչպիսին աչդ բաժին ընկաւ

հալ թատրոնական անցեալ ձմեռաւ սեզոնին «Մուրճ»-ի կողմից: Մենք կ'ասենք աւելին: հալ թատրոնական խմբերը երբէք չեն տաժած ան յարգանքը դէպի հալական մամուլը, ինչ չարգանք որ տաժեց անցեալ ձմեռաւ խումբը դէպի «Մուրճ»-ի թատրոնական քննադատութիւնները, մի բան, որ բազմիցս վկայել են դերասանները իրենք, առանց բացառութեան: Մենք ալ վկայութիւններին նամանաւանդ հաւատում ենք, որ գիտենք թէ ձեռնհասութեան հետ միասին՝ որքան հեռու են «Մուրճ»-ի քննադատութիւնները որ և է անձնական միատմաներից:

Նկատենք ի վերջոյ և այն, որ «Մուրճ»-ի մէջ թատրոնական քննադատութիւնները լինելու են կանոնաւոր միմիայն սեզոնի վերաբերմամբ: Իսկ սեզոնից դուրս ներկայացումների համար կանոնաւորութիւն չի պահպանուելու: Իսկ ինչ վերաբերում է ծառայողական քրոնիկին որ վարում է պ. Հ. Սեւան, նա երեւալու է պարբերաբար, արձանագրելով հալոյ թատրոնական կեանքի բոլոր կարևոր երևույթները:

«ՄՈՒՐՃ» ՆՈՒՐՈՂՆԵՐ: (Սկիզբը 25 օրինակի համար տես «Մուրճ» 1895 թ. № 12 և 1896 թ. №№ 1 և 2): Պր. Միքայէլ Արամեանց Բաքւից, ուղարկելով մեզ 12 բաժանորդագներ, «Մուրճ»-ի 11 օրինակը թողել է խմբագրութեան կարգադրութեանը: Մենք չատկացրինք — 26) Ս. Էջմիածնի մալր-գրադարանին. 27) Սեւանայ վանքի միաբանութեանը. 28) Թիֆլիսի աչաքուժարանին. 29) Թիֆլիսի արհեստաւորաց դպրոցին, 30) Նոր Նախիջևանի Ս. Համբարձման եկեղ-դպրոցին, 31) Գանձակի արհեստագիտական դպրոցին: (մնացեալ օրինակների մասին կը հաղորդենք գալ ամսաւ համարում):

ՆԱՍՐ-ԷԴ-ԻԻՆ ՇԱՀԻ ՄԱՀԸ, Ապրիլի 19-ին (հին տոմար) կէսօրին մօտ, երբ շահը գնացել էր քաղաքից դուրս Աբդուլ-Ալիմ սուլթի չիրիմը երկրպագելու, սրբալալի չալտապարած բազում ռեւոլւերի զնդակով սպանւեց Նասր-էդ-Իինը: Յանցանքը կատարողը բաբ աղանդաւոր է, որը ձեռքակալած է:

Նասր-էդդին շահին մահը եկաւ խելու Պարսկաստանից երբ դաճակալը պաարաստում էր իւր լիոնամեայ թաղստութիւնը տօնելու: Ամեն տեղ լուրը ընդունեց խորը տխրութեամբ, ի նկատի ունենալով այն բարիքները, որ արել էր հանգուցեալ դաճակալը իւր երկրին: Նասր-էդդինը չաջորդել էր իւր հալը Մահմէդ շահին 1848 թւականին 17 տարեկան հասակում, ծնւած լինելով 5 թու լիսի 1831 թ.: Գահակալութիւնը, շնորհիւ Ռուսիայի և Անգլիայի

պաշտպանութեան, կատարել էր առանց վտանգաւոր անկարգութիւնների, որ աչնքան սովորական էին Պարսկաստանում: Ամենամեծ ջանքը միայն Խորասանի ապստամբութեան ճնշելն եղաւ: Այս 48 տարեալ ընթացքում, շնորհիւ Նասր-էղլինի, Պարսկաստանը համեմատապէս բաւականին ամրացաւ և մտաւ միջազգային պետութիւնների շարքը, որի շնորհիւ Պարսից շահը առաջին անգամ Եւրոպա ճանապարհորդեց, որ և կատարեց նա երեք անգամ 1872-ին, 1878-ին և 1889-ին, առիթ գտնելով դորանով մօտիկից չվել եւրոպական քաղաքակրթութեան հետ: Դա ունեցաւ իւր հետեանքները Պարսկաստանի համար—բարձր և վարքերի լաւտնի չափով մեղմացումը, անողորմ մահապարտութիւնների նւազումը և այլն: Շահի հեղինակութիւնը ամրացաւ աչնպէս, որպէս առաջ չէր եղել, և շնորհիւ դորան՝ Պարսկաստանը սկսեց վաշելել արեւմտեան Եւրոպայի նիւթակական բարիքներից շատերը: Ֆանատիկոսութեան մեղմացումը նոյն հետեանքներից էր. ալը ժամանակ սկսեց Պարսկաստանում բաբիական աղանդը՝ որը սկսեց տարածւել շահի կամքի և խիստ հալածանքների հակառակ, որի հետեողներից մէկը դեռ երկու տարի առաջ անաջող փորձ էր փորձել շահին սպանել, բաւց որոնցից մի ուրիշը ալժամ կատարեց ոճիրը:

Մասնաւորապէս մեծ է Պարսկա-Հաւերի երախտիքը դէպի Նասր-էղլինը, որը իւր հաջ ժողովուրդը հալածեալ էր կառավարում, և պաշտպանում նրան նաև աչս սարսափի տարիները, երբ հարեան թիւրքիալում ամենքին լաւտնի խժղժութիւններն ևն կատարում հաջ աղղի վրա: Շնորհիւ դորան՝ պարսկա-հաջ ժողովուրդը սկսեց կրթական ասպարիղում առաջ ընթանալ:

ՄՈՒԶԱՖԻԱՐ-ԷԴ-ԴԻՆ ՇԱՀ: Պարսկաստանի նոր գահակալն է Մուղաֆիար-էղ-Դին շահը, որը մինչ ալժամ Թաւրիղի ընդհանուր ճահանգապետ (վալիաղ) էր: Նասր-էղլին շահի մեծ որդին՝ Զեւլի-Սուլթան՝ ոչ իշխանական տոհմից ծագող մօրից ծնւած լինելով՝ պարսից գահաժառանգութեան օրէնքով—չի կարող դահը ժառանգել: Ալը պատճառով դահը ժառանգեց երկրորդ որդին՝ Մուղաֆիար-էղլինը, որի մալըր հանգուցեալ շահի հօրեղբօր աղջիկն էր: Մուղաֆիար-էղլինը ծնւեց 1853 թ. և գահաժառանգ անւանւեց 1858 թ.: Դեռ փոքր հասակից նա նշանակեց Թաւրիղի ընդհանուր ճահանգապետ, բաւց ինքը անմիջականապէս գրեթէ չի կառավարել իւր ճահանգը: Եւ երբէք Պարսկաստանից նա դուրս չի եկել: Կրօնատէր է և վալելում հեղտորականութեան պաշտպանութիւնը, լաւ որսորդ է, հեծող և սիրում է բուսաբանութիւնը:

Վեհ. ԿԱԹՈՒԼԻԿՈՍԻ ՆԵՐՍԱՅԱՅՈՒՅԻԶԸ Թաղադրութեան հանդէսին «Մուրճ»

№ 1-ում մենք լատենցիներ որ թագադրութեան հանդէսին Մոսկա-
լում հաչ հոգեորականներից հրաւիրւած են ներկայ գտնուելու Վ.հ. Կա-
թողիկոսը և Արիստակէս արքեպ. Սեղրակեան. վերջինս իւր ներ-
կայացուցիչ Ռուսաստանի երկու հաչ թեմերի: Այդ լուրը կարօտ է
լրացման: Հաշոց Կաթողիկոսը աչն բարձր անձերի շարքումն է,
որոնք հրաւիրւած են կամ անձամբ ներկայ գտնուելու և կամ իրենց
ներկայացուցիչն ունենալու: Վեհափառ Կաթողիկոսը իւր տկարութեան
պատճառով ուղարկեց իւր իւր ներկայացուցիչ Ներմիա եպիսկոպոս
Գալստեանին, արքութիւն շրորհելով նրան:

ԵՐԵՄԻԱ ԳԱԼՍՏԵԱՆԸ՝ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ: Վեհափառ Կաթողիկոսը ար-
քութիւն է շնորհել ս. Սենոդի Նախանշամ Ներմիա եպիսկոպոս
Գալստեանցին, կոնդակով առ 4-ն ապրիլի, որով Հալրապետը շորան
միաժամանակ անձնափոխանորդ է նշանակում Նոցին Մեծութիւններ
Ռուսիայի Կաթսեր և Կաթսերուհու թագադրութեան հանդէսին ներկայ
լինելու համար:

ՀԱՅՈՑ ԾԻԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐԻ ԽՆԴԻՐԸ: «Արարատ»-ը հաղորդում է, որ
Արիստակէս արքեպիսկոպոսը իւր առաջնորդ Աստրախանի հրաւեր
ստանալով պ. Նախարարից ս. թագադրութեան հանդէսին ներկայ
լինելու, խնդրեց Վ.հ. Հալրապետի օրհնութիւնը և հեռագրով պատ-
ւէր ստացաւ փութալու Պետերբուրգ և Նորին Վեհափառութեան
կողմից անձամբ բանակցելու ներքին գործոց պ. Նախարարի հետ
զպրոցական խնդրի մասին:

«ՏԱՐԱԶԻ» և «ԱՂԲԻՐԻ» խմբագիր-հրատարակիչ պ. Տ. Նազարեանի բա-
ցակալութեան միջոցին՝ Նոյն թերթերի ժամանակաւոր խմբագրութիւնը
ստանձնել է Մուրճի խմբագիրը: Այդ առիթով «Տարազ» № 16 (ապ-
րիլի 28) տպագրել է հետեւեւ տողերը. «Մեր ընթերցողներին: «Մուրճ»
«Աղբիւր» և «Տարազ» միշտ անկեղծ բարեկամներ են եղել միմեանց
ուղղութեամբ, զազալարներով և սկզբունքով հիմնական հարցերում
միանգամայն համերաչի: Սակայն երբեմն եղել են «Մուրճ»-ի և
«Տարազ»-ի մէջ թեթև անհամաձայնութիւններ, որոնք պարզելուց
փետոյ, մոռացութեան ~~միտքով~~ ~~թիւրքիմացութեան~~ ~~չհարգել~~ են տրւել երկու կողմից էլ: Մեծ. պ. Աւետիք Արաթա-
նեանցի կողմից մեր առաջարկի պատրաստակամ ընդունելութիւնը—
չնայած նրա ծանրաբեռնւած լինելը «Մուրճ»-ի խմբագրութեան
դործով—ամենալաւ ապացուցն է որ մեր ղեպի «Մուրճ»-ը և պ. Աւե-
տիք Արաթանեանցը տաժած անկեղծ զգացմունքները խկապէս
ճանաչւած են «Մուրճ»-ի լարգելի ղեկավարի կողմից:

ԱԴԵԼԵԱՆԻ «Նրա ցարը»- որ տպւած էր «Մուրճ»-ում՝ առանձին հրատա-
րակւելու է:

ԳԱՆՁԱԿԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ. Ապրիլի 12-ին կատարեցին ընտրութիւններ քաղաքային վարչութեան համար նախագահութեամբ քաղաքի ոստիկանապետ Ս. Ս. Խորաֆիլէկովի. Քաղաքազլխութեան համար առաջարկած էին նահանգական ինժեներ գնդապետ Կոզնովիցկի, երդեալ հաւատարմատար Աֆանասեան և նահանգական դատարանի դատախազի ընկեր Լազարեան: Երկրորդը հրաժարեց քաղաքազլխութեան: Ընտրեց Կոզնովիցկի 32 ձայնով ընդդէմ 27-ի (պր. Լազարեան ստացաւ 30 ձայն): Վարչութեան անդամներ ընտրեցին պ.պ. Կ. Ս. Յիրսեան (37 սպիտակ, 23 սև) և Յովհաննիսեան (Օգոստեոս) (32 սպ., 23 սև): Առաջինը կը լինի միաժամանակ և փոխանորդ քաղաքապետի: Ուրիշ քաղաքապետներն էին Ա. Խան Զլաթխանով և Ա. Բ. Աւարեան, որոնք չընտրեցին: Քարտուղար քաղաքային խորհրդարանի ըտնրեց քաղաքային ոստիկանութեան հաշւապահ Խոջայեան (ընդդէմ փաստաւրան Ամիրխանեանի): Քաղաքապետի ուժերը որոշեց 3000 ռ., վարչութեան անդամներինը 1200-ական ռուբլի:

ՍՂՆԱԽԻ ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. Ապրիլին Սղնախում կատարեցին քաղաքային կրճատ ինքնավարութեան համար ընտրութիւններ, նախագահութեամբ պ. Ս. Տէր-Աւագեանի: Սղնախ քաղաքի բնակիչների թիւն է 10.604 հոգի, դոցանից հաւեր 5.854, վրացիք 4.644, ռուս 106 հոգի: Ընտրութիւններին մասնակցեցելու իրաւունք ունեցողներն են 191 մարդ: Ներկա է եղան միայն 98 ընտրողներ: Պէտք է ընտրէին 15 ձայնաւոր և 5 թեկնածու: Ընտրեցին՝ Ամիրան Շահվերդեան, Ս. Տէր-Աւագեան, Ա. Ամիրխանեան, Մ. Ամիրխանեան, Ս. Օթարեան, Յ. Շահվերդեան, Ա. Օթարեան, Մ. Բաշինջաղեան, Ն. Նաղիրիչիլի, Յ. Կաջարաուզեան, Լ. Մոսուլիչիլի, Յ. Բաշինջաղեան, Ա. Սարգսեան, Վ. Ներկոլովեան և Մ. Մատինեան: Ընդամենը 13 հաւ, 2 վրացի:

ԳԵՈՐԳ ՔԱՆԱՆԵԱՆՅ, վերապետուչը Լազարեան ձեմարանի, մարտ տմին հանդիսաւոր կերպով տօնեց իւր մանկավարժական գործունէութեան 35-ամեակը:

ՀԱՅ ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՆԵՐԸ ԱՆԳԼԻՅԵՐԵՆՈՒՄ. Մարտի սկիզբներին Հիւսիս-Ամերիկայում լույս տեսաւ անգլիերէն թարգմանած հաւ բանաստեղծների զբաւթների մի ժողովածուն երկրորդ տպագրութեամբ, գործ օրիորդ Ալիս Բլաքւելի (Armenian Poeme. Rendered into english verse. By Alice Blackwell). Ժողովածուի մէջ տեղ են գտած 60 ոտանաւոր, որոնցից 14-ը Պատկանանից, 12-ը Դուրեանից, 8-ը Ալիշանից, 7-ը Նարբէլից, 4-ը Պեշիկթաշիանից, 2-ը Նալբանդեանից, մնացածը ուրիշներից: Դրւած է նաեւ Նալիչի գրած V-րդ դարու հաւ

կանանց նկարագրութիւնը: Ամենից լաջող թարգմանւած են Պատկանեանի ռոմանտները («Մայր Արաքսի»-ն մանաւանդ): Նարբէից թարգմանւած են ի միջի ալլոց «Թէ ինձ տալին», «Առ քողին», «Գարուն», Ալիշանից՝ «Պլպուլը», «Լուսնեակը» և ալլն. Պեշիք-թաշկեանից՝ «Գու զով խնդրես», «Նզբալը ենք մենք»: Նալբանդեանից՝ «Մանկութեան օրեր»: Համեմատապէս աւելի քիչ լաջողւած են Գուրեանից թարգմանութիւնները:

ԻԼԻԱ, ԽՈՆԵԼԻ, որը գրականական անունն է Իլիա (Նղիա) Բախտաձէի (Խոնելի նշանակում է Խոնեցի, իսկ Խոնը չալտնի մեծ զիւղ է իմնրեթիաւում, Գուլթալիսի նահանգ), ալլ Իլիա Խոնելին, ասում ենք, որպէս ալժմ չալտնում է, մտերմական կապ ունի Մոսկովսկիա Վէդոմոստի (Մոսկովեան լրագիր) օրաթերթի հետ, ուր տպագրում էին հազարի մասին զարեցուցիչ թղթակցութիւններ Թիֆլիսից: Ալժմ ալլ պարոնը, որը տեղական «Կա-կաղ» պաշտօնական թերթի դը-խաւոր աշխատակիցն է, նշանակւել է Մոսկովսկիա Վէդոմոստի Թիֆլիսի թղթակից-աշխատակիցը: Խոնելին, իւր ֆելետոնների տոնով «Լաւկաղ» լրագրում վաղուց գուշակել էր տալիս իւր կապը Մոսկովեան թերթի հետ: Ալժմ ալլ ևս գաղտնիք չէ ալլ:

Խոնելին ալլ լրագրական գործիչների տիպն է, որոնց համար ոճը, էֆէկտը ամեն բան է, իսկ առաքինութիւնը՝ զէրօ: Նա ստացել է միալն միջնակարգ ուսում և Թիֆլիսի ուղղափառ դպրանոցի (սեմինարիա) աւարտածներիցն է: Նորա գրութիւնների գլխաւոր առարկան հալն է ու վրացին իբր ազգութիւններ: Նսեմացնել հալին և բարձրացնել վրացուն—ալլ նրա մօտիւլն է: Բաց չպէտք է կարծել թէ նա ներկայացուցիչ է երկրիս վրացականութեան: Գուլէ նա, իբրեւ իմերէլ, մի չալտնի չափով իւր ճեղ հարենիքի (Վմերեթի-ալլ) հասարակական «իդէալների» արտալատիչն է. ալլ կարելի է թէն պնդել չենք կարող, որովհետեւ, եթէ չենք կարող պարծենալ թէ հիմնովին ճանաչում լինենք քարթալիցի վրացիներին, տանապատիկ աւելի քիչ ևնք ճանաչում Վմերեթցիներին: Ալքանը սա-կալն հաստատ է, որ նա մերժւած է վրացոց միակ օրաթերթ «Իւ-րիալից» և վրաց հասարակութիւնը չատ հիմնովին ճանաչող և վրացիներին բարեկամ «Նովոն Աբաղրենին» լրագրից: Եւ միակ անձը, որի հետ բարեկամ լինելը Խոնելու ամենամեծ պարծանքն էր, և որից դուրս նա ոչոքին չէր ճանաչում իբր հեղինակ—ալլն է չալտնի հրապարակախօս և հասարակական գործիչ վրացի Ն. Նիկոլաձէն, արդէն տարիներ առաջ հրապարակալ՝ Նովոն Աբաղրենիելի էլե-րում՝ հրաժարւել է Խոնելու հետ առընչութիւնից:—Խոնելու վերջին քաջագործութիւններից մէկը ալլն է, որ սկսեց հալերին մեղա-

դրել, որ սոքա խել են թիֆլիսի Գիղուբեան վրաց եկեղեցու շուրջը գտնւած մի հողի գրեթէ կէսը, իսկ հալոց կոնսիստորիան իբր թէ խել է տիկին Աւիմոնովայի հողը և միացրել հալոց գերեզմանատանը Վերսլում (Թիֆլիսում)։ Տիկին Աւիմոնովան կինն է նախկին պալատաւ վրացի Աւիմոնովի, որ ալժմ, ոստիկանապետ է Գուլթալիսում։ Պէտք է խմանալ, որ Վերալի գերեզմանատան դործը քննութեան մէջ է դատարանում. գործը դեռ չվճուած՝ խոնելին արդէն կանխում է դատարանի վճիռը՝ հալութեան վրայ մեղադրանք բարդելով. և ալդ նա անում է ալն ժամանակ, երբ հալոց կոնսիստորի հաւատարմատարը դատարանում կեղծ է (ПОДЛОЖЕНІЙ) լաւտարարել Աւիմոնովայի ցոյց տւած սահմանաչափական մակարդակը։ Ազգային շահերի պաշտպանողի և ֆելետոնիստի զիմակի տակ, ուրեմն, խոնելին, որպէս բանից դուրս է գալիս, մասնաւոր շահերի փատաբան է հանդիսանում։— Իսկ ինչ վերաբերում է Գիղուբէի եկեղեցական հողին՝ հանգամանքը ալս է, որ խոնելին, ալդ հողին կից տիկին Գուլուխանեանի պատսպարւած հողի վրայ գերեզմանաքարեր տեսած լինելով, ձեռաց «Կաւկազ» լրագրում լօղւած է գրում թէ «(ուղղափառ) եկեղեցու բակի համարեա ամբողջ կէսը լափշտակել է մի հալ», և որ «Բնչպէս կարող է ալդպիսի մի լափշտակութիւն տեղի ունենալ և ալն՝ հողալին վաղեմութեան օրէնքներին հիման վրայ, ամբողջ ուղղափառութեան աչքի առաջ...»

«Մործ»-ի ընթերցողներին լիչեցնում ենք, որ ամադրիս № 1-ում (էջ 163) առւած էր թէ Մոսկովեան թերթում «Վրուզին» (վրացի) ստորագրութեամբ մի թղթակցութեամբ հալերը մեղադրում էին թէ նոքա «սիստեմատիկաբար աշխատում են վրացոց եկեղեցիները, գերեզմանատները և հնութիւնները իւրացնել՝ վրացական արձանագրութիւնները ջնջելով և տեղը հալերէն գրել տալով, որպէս զի ալդպիսով հալերը հաստատեն նոցա հալական լինելը»։

Ալժմ գոնէ զիտենք թէ ալդ հալա-հալական արշաւանքի հիմք կազմող «Ֆակտերը» որոնք են, Գնդապետի ամուսին Նունէ Գուլուխանեան (ծնւած իշխանուհի Ամատունի) ապրիլի 11-ին «Կաւկազ» լրագրին ուղղած նամակում (տպւած միայն ապրիլի 18-ին) ասալարէզ է գալիս լաւտնելու, որ «Կաւկազի» աշխատակից խոնելու ակնարկած հալը, որը իբր թէ լափշտակել է վրաց եկեղեցու հողը՝ ինքը Նունէ Գուլուխանեան է, և ալդ նամակում նա, հիմնւած պաշտոնական վկայադրերի վրայ լաւտնում է, որ ոչ միայն ինքը չի խել վրացի եկեղեցու հողը, ալ որ ինքը Գուլուխանեան է, որ ալդ եկեղեցուն նւիրել է երկու անդամով 542 1/2 քառակուսի

սաժէն իրեն պատկանեալ հողից. և ալդ ճոռն տիկինը ծրիաբար մի կտոր հող էլ նւիրել է Թիֆլիսի Կուկիոյ ուղղափառական գերեզմանատանը 1892 թւին, Նոյն տիկին Գուռլանեանը տպել տւեց տեղական ալ ուռա և հալ թերթերթերում՝ «Կաւկազի ուղղած ճամակի աջն կտորները, որ չի տպագրել Կաւկազի խմբագրութիւնը: Եւ ալդ կտորները մէկը սա է. «Պարտքս եմ համարում լաւտնի կացուցանել, որ Գիդուբէի եկեղեցու ներկայացուցիչը (հոգեւորական) պատւեց ինձ իւր ալցելութեամբ և ասաց, որ Գիդուբէի եկեղեցու հոգեւորականներից ոչ ոք մի տեղեկութիւն չի հաղորդել իլիա Խոնելի ստորագրութեամբ լրջ տեսած լօղւածի համար և ալգալիսի լօղւածի հետ առնչութիւն ունենալուց հրաժարւում է»:

Ուրեմն Խոնելուց հրաժարւում են նոյն իսկ ճոքա, որոնց նա պաշտպանել է ձեռնում...

Մի բնորոշում արաւ նորերս վերջապէս իշխան Պ. Ա. Գրուզինսկին Թիֆլիսի վրաց ազնւականների կաւածական բանկի ընդհանուր ժողովում, ապրիլի 27-ին, մի դէպքի առթիւ, որը Խոնելին աղաւաղած ձեով դուրս էր բերել «Կաւկազ» լրագրում, ի հարկ է լաւտնի նպատակներով: Իշխան Գրուզինսկի'ն ասաց. «Այդ դէպքի մասին պատմած է պ. Խոնելի'ի ֆելէտնում: Ես, պարոններ, չեմ կամենում չօշտիել աջն, թէ ինչ անձնատրուծիւն է պ. Խոնելին, քանի որ ալդ նմուշը արդէն ինքն իրա համար խօսում է...»

Եւ ժողովում տրտաւանած ալս խօսքերը տուած են նոյն «Կաւկազ» լրագրում (№ 113), որի ալգքան քաջ աշխատակիցն է Խոնելին, և ալն լրագրում, որի կամուրջով Խոնելին ալժմ անցել է Մոսկովեան թերթի խմբագրութիւնը...

ԸՆԹԵՐՑԻԱԾՔ ՀԱՅՈՅ ԳՐԱԿԱՆ. ՄԱՍԻՆ. Մարտի 30-ին կովկասեան գեւորական շտաբի շինութեան մէջ, ներկայութեամբ ընդհանուր շտաբի գեներալների և օֆիցերների, գնդապետ վ. Ն. Լետովսկի գեկուցումն արաւ հաւոց գրականութեան մասին, ոկսած հաւոց առաջին տպարանի հիմնելուց մինչև մեր ժամանակները, բնորոշելով ճաճկաւ, Հալ և Ռուսա-Հալ ալքի ընկնող գրողներին:

ՈՒՂՂԻՉ ՏՆԵՐ ԵՒ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ. Անշտափաճա յանցաւորներին Կովկասում ևս փորձեր են անում ուղղել, ուղարկելով ճոցա լատուկ դորա համար շինած տներ ու գաղութներ (исправительные приюты и колонии): Մեր երկրում ալգալիսիներից առաջժմ կալ միաջն մէկը, որ գտնւում է Թիֆլիսից ոչ հեռու (դէպի Կոջորը տանող ճանապարհի վրա) Օկրոզնա փոքրիկ գիւղում: Ալդ ուղղիչ գաղութներում և տներում փոքրահասակ լանցաւորներին պարապեցնում են հողագործութիւն:

նով և արհեստներով: Այդ դադութների և տների համար կա մեղ-
նում մի ընկերութիւն, որ կոչւում է Կովկասեան ընկերութիւն եր-
կրագործական արհեստագիտական ուղղիչ գաղութների և աների
(Кавказское общество исправительных земледельческо-ремес-
ленных колоній и пріютов): Դորա վարչութիւնը ալժամ խնդրա-
տու է եղել պատշաճաւոր իշխանութեանը որ Օքրադանալիւնի նման
Անդրկովկասում ուրիշ նոր ուղղիչ պարտքներ աւ տներ հիմնեն նոյն
նպատակով և որ դորա համար ընկերութեանը չատկացնելի 10%
ալն տուգանքներից, որոնք ամեն տարի ամբողջ Կովկասից մտնում
են դանձարանը земскій сборъ կոչւած հարկերի հետ և որոնք մինչ
ալժամ չատկացնում են չափահաս չանցաւորների կալանաւորական
աներին (арестные дома):

ՆՈՐ-ՆԱՍԻՋԵՆԻԱՆԻ ԲԱՐՆԴ. ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ 26-ն մալտի կալացած
ընդհ. ժողովում եղաւ ընկ. վարչութեան ընտրութիւններ մասնա-
կցութեամբ 90 հոգու: Ընտրեցին Նախագահ Գր. Չալսուչեան,
գանձապահ Մ. Պոպով, քարտուղար Բուդղանեան. ստակ անդամներ՝
Մ. Մահտեսեան, Դ. Խօջաչեան, Վ. Բիրլիկեան և Մին. Բերբերեան:
Ընկերութեան հիմնական գրամագլուխները ներկայացնում են
մօտ 60 հազար ուրբլի:

ՆԻՐԱՐԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ և ԿՏԱԿՆԵՐ. Ներկալ ապրիլին վախճանւած
Խաչակ Ծովիանեան կտակել է 3900 ուրբլի ալս կերպ. 1) Ներսի-
սեան գալրոցին 1.500 ու. 2) Մողնաւ եկեղեցուն 500 ու. 3) Հալոց
Բարեգ. ընկերութեանը 500 ու. 4) Թիֆլիսի Սուրակ թաղի ձրի
ձաշարանին 500 ու. 5) Կուսանաց վանքին 300 ու. 6) Կիրակնօրեալ
գալրոցին 200 ու. 7) Թիֆլիսի քահանաների գանձարանին 200 ու.
8) Կտրերի ապաստանարանին Թիֆլիսում 200 ու.

Գրիգոր Թումայեանցի ժառանգները (Բաքւաբնակ), կատարելով
իրենց հօր բերանացի կտակը, Նւիրել են 83.000 ուրբլի գանաղան
բարեգործական նպատակների, ալն է՝ 1) Բաքւի Մարդասիրական
ընկերութեան 33.000, որի տոկոսները ամէն տարի պիտի տրւեն
Էջմիածնի ճեմարանին ալն նպատակով որ ամեն տարի երկու աշա-
կերտ կրօնական բարձր կրթութիւն ստանան արտասահմանում կամ
Ռուսիայում: 2) Էջմիածնի ճեմարանին 5.000 ու. 3) Ներսէսեան
գալրանոցին 5.000 ու. 4) Շուշալ թեմական գալրանոցին 5.000 ու.
5) Էջմիածնալ վանքի վերաշինութեան համար 15.000 ու. 6) Բաք-
ւում մի նոր եկեղեցի կառուցանելու համար 10.000 ուրբլի:

ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԸ ԺԸՆԵՒՈՒՄ. «Տարող»-ում (№ 14) տուած մի թղ-
թակցութիւնից երևում է որ Ժընեւում ներկայումս կան 43 հալ,
որոնցից 35 ը համալրարանի ուսանողներ և ուսանողներ:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԳՐԱԳԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆԸ, Ռուսաց գահակալների պսակադրութեան չիշատակը չափաքանակու համար Թիֆլիսի քաղաքակն խորհուրդը վճռել է քաղաքակն գրադարան հիմնել, Այդ գրադարանը խոստանում է լինել ամենանշանաւորը Թիֆլիսի մէջ:

ԳՐԱԳԱՐԱՆ-ԸՆԹԵՐՑԱՐԱՆ ԱԳՈՒԼԻՍՈՒՄ: Մեզ գրում են. Ռուսաց գահակալների թագադրութեան առիթով Վերին Ազուլիսի հասարակութիւնը թուլաւութիւն է ստացել իւր վաղեմի ընթերցարանը, որ իշխանութեան կարգադրութեամբ փակեց երեք տարի առաջ, նորից բաց անել ալս հիմունքներով հասարակութիւնը տալիս է ընտելարան, ամեն տարի 150 ուսուցիչ և միանգամ 500 ուսուցիչ սկզբնական ծախքերի համար:

ՊԱՐՄԻՍՍԱՆԻՑ: Պարսից կտուարութիւնը սկսել է ուշք դարձնել օտարաշարտակ հալերի վրայ: Այսպէս օրինակ, Արամեան դպրոցի հոգաբարձութեան նկատմամբ, որ կազմած է թէ պարսկահայտականերից և թէ ռուսահայտականերից, պահանջեց որ օտարահայտականեր չլինեն: Պահանջել է նաև որ միայն պարսկահայտակ ուսուցիչներ լինեն: Նոյնպէս հալոց ներկայացումներից պահանջեց որ արդիւնքը մնալ տեղացիների օգտին:

Իսկաւ է հանգանակութիւն Հայոստանցիների օգտին, Լիւսաւայ թաղի կանանց նախաձեռնութեամբ: Հանգանակած է մինչ 31 մարտի 300 թուման: Կ'ուղարկւի Խմբիւրեանին:

ՀԵՌԱՆԹՍԸ ՌԱՇՏՈՒՄ: Փերաբաղարից (Էնզելիի մօտ) մինչ Ռէշտի կառավարութեան դուռը անցեկացրած հեռախօս (տեղեփոն)՝ ճանապարհ չինող ընկերութեան ձեռքով:

ՇԱՆ-ԳԻՐԷՅԻ ՀՈՂԱՅԻՆ ԿԱՊԱԼԸ, 1872 թւին ծառայութիւնից թողած Շան-Գիրէյին 24 տարով կապալով տրեց Մեծ-Կիր կոչւած արքունիական մի մեծ կտոր հող 1950 դեսետին, Հին Նախիջևանի գաւառում: Կապալը տրւած էր պալմանով որ Շան-Գիրէյը հողերը ջրելու համար ջուր անցկացնի Զանգեզուրի գաւառի Բաղար չալ գետից դէպի Նախիջևանի գաւառի Արփաչալ գետը, և դուրս համար պետական կալաճների վարչութիւնը պարտք տուց Շան-Գիրէյին 15.000 ուսուցիչ: Զրանցքը պիտի վերջանար 6 տարում: Շան-Գիրէյը իւր ալի պարտաւորութիւնը չկատարեց, և դուրս փոխարէն իւր կապալով վերցրած հողերը ջրելու համար նա երկու արկս չինեց Արփաչալից դէպի իւր հողերը, օգտուելով օրական 7 զլուխ (բաշ) ջրով, ի վնաս աւելի ներքե գտնուող գիւղերի: Կապալով վերցրած հողերը Շանգիրէյը մանր կտորներով աւելի էր գիւղացիներին կապալով, ստանալով հունձի 1/4 կամ 1/3-ը, նաեւ հողի չափութեան:

Այս տարի լրանում է Շան-Գիրէյի կապալի ժամանակամիջոցը

ի նկատի ունենալով որ Շան-Վիրէլը չի կատարել իւր պարտաւորութիւնը Բազար չալից ջուր անցկացնելու նկատմամբ, պետական կալաւածներէ կառավարութիւնը, մերժելով Շան-Վիրէլի խնդիրը նորից ժամանակ տալ ալդ րանի համար և նորոգել կապալը՝ վճռեց նորա ձեռքից վերցնել հողերը իւր արխերով:

ԱՄԱԶԱԿԱՊԵՏ ՆԱԲԻ, որը իւր խմբով 1894 թ-ից սկսած ահի մէջ էր պահում Անդրկովկասի գաւառներէից երկուսը՝ Նախիջևանի և Զանգեզուրինը, նա որ օր ցերեկով լարձակումներ էր գործում ամբողջ դիւղերի վրայ, կողոպտում և սպանում հակառակողներին և որին բռնելու բոլոր ոստիկանական միջոցները անզօր եղան, ալժմ ինքը սպանեց մարտի 16-ին Պարսկաստանում, ուր նա անցնալ տարի Ուրմիա քաղաքից երկու ժամ հեռու գտնուող Լառնի դիւղում իւր բնակութիւնն էր հաստատել: Նորա սպանումը վերադրուած է մի ալլ աւագակի, որի կնոջը Նաբին չափշտակել էր կամենում, նույն իսկ հակառակ ալդ կնոջ կամքին:

Նաբին կովկասի աւագակապետների մէջ ամենահռչակաւորն էր ալս գերջին տարիներում, թէև աւելի պակաս քան տասը տարի առաջ մեր երկրում գործող աւագակապետ Քեարիմը, որը, որքան չալտնի է, իւր աւագակութիւնը թողեց՝ ընդունելով պարսից ծառայութեան մէջ, ուր, որպէս կարծուէ, նա մնում է մինչև այսօր:

ԱՄԱԶԱԿՆԵՐԻ, Նաբիի խմբի հետ միաժամանակ, Անդրկովկասի ալլ գաւառներում, թէև միայն 6-7 ամիս տեղութեամբ գործում էր Դաւի-Ալիի աւագակալին խումբը Գանձակի Նահանգի Զեւանչիլի և Շուշալ գաւառներում: Ալդ խումբը կազմեց 1895 թ. գարնանը, խումբը կազմած լինելով մի քանի բաժիններից, որոնք երբէմն միանում էին և երբէմն ջրում զանազան գաւառներ, նոցա բռնելու համար հարկաւոր եղան միաժամանակ երեք՝ Գանձակի, Զիւանչիլի և Շուշալ գաւառների ոստիկանական ուժերը, Բնդհարման միջոցին սպանեցին աւագակներից չորսը և զանազան տեղերում բռնեցին 12 հոգի, իսկ Դաւի-Ալի անչալտացաւ խմբի ջնջումը տեւց նոյեմբերի 28-ից մինչ ներկալ տարւալ չունարի 15-ը: Խմբի մէջ կալին նաև երեք հայեր:

Միաժամանակ Նուխալ և Արեշի գաւառներում գործում էին 17 հոգուց բաղկացած երկու աւագակալին խմբեր, գլխաւորութեամբ Նասիր Զեւարի օղլու (Նուխալ գաւառի խաչմաղ գիւղից), Աբդուր-բահման բէկ Աբբաս-բէկ-օղլու (Արեշի գաւառի Սափիլի գիւղից) և Սուրխալ-Աբալ-օղլու (Գաղստանից): զոցա ընդհանուր ուղղութիւնը տուող ճանաչած էր Արեշի գաւառի բնակիչ հալ Սիմէօն Ռուստամով: Խումբը ամբողջապէս բռնեց Նուխալ գաւառի անտառներից մի-

նում՝ դաւառի ոստիկանական ուժերի հետ ունեցած ընդհարման միջոցին:

Այդ բոլոր խմբերի մէջ մեծ մասնակցութիւն ունէին Սիբիրից և Սախալինից տաժանակիր աշխատանքներից փախածները, որոնք իրենց հայրենիքը վերադառնալով՝ հնարաւորութիւն չունին օրինական գոյութիւն ունենալ:

ՖԻԼՈՍՈՖԱՅԻ ԴԵՄ: Ինչպէս չափնի է, ֆիլոսոֆերն խաղողի որթերի մի հիւանդութիւն է (փոքրիկ որթներ), որը Աւրոպայից Ալվիս անցնելով՝ արդէն զգալի չափսերով շեամներ է հասցնում Ալվիսի խաղողի աչգիներին: Ղորա դէմ կուեւու համար կառավարութիւնից հաստատւած է Ֆիլոսոֆային կոմիտէտ, որի հսկողութեամբ գործում են ֆիլոսոֆաշինջ խմբերը, քննում են խաղողի որթերը, և ֆիլոսոֆերացով շեամածները ալրում են և կամ որթները սպանում զիտութեանը չափնի միջոցներով: Ֆիլոսոֆերն տարածւած է ղխաւորապէս Փութայիսի ու Փիֆլիսի նահանգներում: Ֆիլոսոֆաշինջ դէմ կըուեւու միջոցներից մէկը համարւում է ամերիկական որթեր անկելը, որովհետեւ ամերիկականի վրայ ֆիլոսոֆերն չի դարգանում: Այդ նպատակով գործում է մեղնում Սակարեան կայարան կոչւած տնկարանը:

Ֆիլոսոֆաշինջ գործի համար երկրագործութեան մինիստրութիւնը չատկացրել է 1896 թւականին 152.000 ռուբլի, որից 32.000 ռուբլի Սակարի կալարանի համար, մնացածը ֆիլոսոֆաշինջ խմբերի համար:

ՀՐԴԵՀ ԲԱՔԻՈՒՄ: Ապրիլի 2-ին աչրեց Բաքում «Ատլանի պրոնդը» կոչւած մեծ շինութիւնը տասնհակ մեծ խանութներով: Շինութիւնը և բոլոր խանութները ապահովագրած էին: Հրդեհը սկսել էր Միրաքեանի լամպային խանութի ներքնաշարից:

ԹԵՅԻ ԾԱՌԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՍՈՒՄ: Թէլի թուիք մշակելու փորձեր վաղուց է որ եղած են մանաւանդ Սև ծովի ռուսական ավերում: Կառավարութիւնը անցեալ տարի թէլի մշակութիւնը ուսումնասիրելու համար մի քանի հոգուց բաղկացած խումբ էր ուղարկել Հնդկաստան, Չինաստան և Նապոնիա, որը ուղարկել է «Օդեսա» նաւով 4.500 թէլի թուիք և սերմեր, որոնք հասան տեղ մարտի սկզբին: Թէլի թուիքի երկու երրորդը տնկեցին թաղաւորական Չակլինեան կալւածում:

ՈՒՄՊԻԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐ: Հին լոյները չորս աղգալին խաղեր ունէին, որոնցից ամենահռչակաւորը Ուիմպիական խաղերն էին, բաղկացած ըմբիշամարտութիւնից, արշաւների մրցութիւնից և ալին: Այդ խաղերը կատարւում էին ամեն չորս տարին մի անգամ, ի պատիւ Չես աստուծուն բոլոր չունական ցեղերի մասնակցութեամբ, Ուիմպիա հովիտի մօտ Էլիս գետի միջերքում: Յոյները իրենց ստմարը սկսում էին

առաջին Ուլիմպիական խաղերից, որ 776 թ. Քրիստոսից առաջ էր. ամեն չորս տարին մէկ կազմում էր մի շրջան և այդ շրջաններով որոշւում էր տարեթիւը: Այդ խաղերը ամեն չորս տարին մէկ կըրկընկեցին մինչև 394 թ. Քրիստոսից չեսու:

Այժմ այդ խաղերը վերանորոգեցին և ահա ինչպէս. Նոր տոմարով լուսնիս 16-ին 1894 թ., աթլէտիկական (մարմնամարզական խաղերի) միջազգային կոնգրէսը վճռեց վերանորոգել Ուլիմպիական խաղերը և դոցա առաջին հանդէսը կատարել Աթէնքում: Եւ այդ կատարեց այս տարեալ զատկաւ տօներին, մասնակցութեամբ մըրցողներին զանազան երկիրներից, ներկայութեամբ չունաց թագաւորական տան ու Նախագահութեամբ չունաց թագաժառանգի: Գլխաւոր հանդէսի համար շինուած էր մի ահազին բացօդեալ շինութիւն ստալ կոչւած, 260 մէտր երկարութեամբ և 140 մէտր լայնութեամբ, և դա վերականգնումն էր հնում չալտնի Պանաթէնալոնի ստալի, 60.000 հոգի տեղաւորելու համար: Խաղերը կաշանում էին դիսկեր վցելում և մարմնամարզական ալ մրցութիւնների մէջ. բալց ամենից զլխաւոր մրցութիւնը կաշանում էր նրանում թէ ով ամենից շուտ ոտով կ'անցնի 42 կիլոմէտր տարածութիւնը Մարաթոնի դաշտից մինչև Աթէնքի սաղը: Այդ մրցանակը տարաւ Աթէնքի մօտ գիւղի բնակիչ Սպիրիդիոն Լուիս, որը այդ 42 կիլոմէտր տարածութիւնը (39³/₄ վերստ) կտրեց 2 ժամ 58 րոպէ և 50 վարկենում: Մարաթոնը ալն դաշտն է, ուր աթենացիք Միլթիադէսի զօրաւարութեամբ չաղթութիւն տարան պարսիկների վրալ սեպտ. 12-ին 490 թ. Քրիստոսից առաջ:

ՌՈՒՍԻԱՅԻ ԱԶԳԱՅԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, չհաշւած Ֆինլանդիան, բժշկական դեպարտամենտի տեղեկութիւններով, 1892 թւականին կազմում էր 119.288.804 հոգի: Ծնւածներ հաշւած են 5.976.385 հոգի, մեռածները 4.403.901 հոգի:

Միմիալն Եւրոպական Ռուսիայում հաշււած է 100.251.510 հոգի, ծնւածներ՝ 4.365.542, մեռածներ 3.825.281 հոգի, ուրեմն ալնտեղ աւելացածներ թիւն էր 540.261 հոգի:

Կովկասը (Անդրկովկաս և Հիւսիսային Կովկաս միասին) ունէր 7.869.202 հոգի ազգաբնակութիւն, ուր ծնւել էին 307.007 և մեռել 309.999 հոգի. ուրեմն պակասել էր 2.922 հոգի: (Զպիտի մոռանալ որ 1892 թւականին խոլերայի տարին էր):

Սիբիրը ունէր 4.856.902 հոգի ազգաբնակութիւն. Ծնւեցին 77.985, մեռան 59.493 հոգի. չաւելումն 18.492 հոգի:

Պարտք ենք համարում Նախադղուչացնել, սա! ալն, որ ալս վիճակադրական թւերը չեն ներկայացնում ալն ճշտութիւնը. որ չատուկ է արեմտեան Եւրոպայի ստատիստիկաներին:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԱԶԳԱՅՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ, ԹԻՖԼԻՍԻ ՆԱՀԱՆՂԱՎԵՐԻ ԱՌԱՋԱՊՐԱՆ
 Թեամբ, Թիֆլիս քաղաքի ոստիկանապետը ներկալ ապրիլին նրան
 ներկալացրեց քաղաքի բնակիչների վիճակագրութիւնը, որ տպեց
 Կաւկազ լրագրի ապրիլի 4-ի համարում: Այդ թւերին չափաի վերա-
 գրել միօրեալ վիճակագրութիւնների ճշգրութիւնը: Բնակիչների ընդ-
 հանուր թիւն է 162.351 հոգի, որոնցից 88.274 արական, 74.077
 իգական: Ներկալացրած թւերից մենք կազմում ենք հետեւեալ աղի-
 սակը, դասաւորելով թւերը համեմատական առաւելութեան համե-
 մատ.

	արակ.	իգակ.	զումար
Հալ	34.764	31.437	65.201
Վրացի	17.328	17.295	41.494
» (լմերել)	3.905	2.000	
» (մինգրել)	578	316	
» (սևսուր)	45	—	
» (փչաւ)	27	—	
Ռուս	15.693	13.290	29.983
Պարսիկ	4.491	1.334	5.825
Հրէալ	1.656	1.690	3.346
Լեհացի	1.639	1.198	2.837
Թուրք	1.601	1.094	2.695
Ասորի	1.169	1.027	2.196
Գերմանացի	1.321	808	2.129
Օս	1.123	877	2.000
Յոն	485	276	761
Չեչէն	343	13	356
Քիւրդ	177	46	223
Թուշ	53	4	57
Քարալիմ	19	—	19
Ուրիշ ազգեր	1.847	1.272	3.219

Ըստ դասանութիւնների.

Ուղափառ	73.268
Հալ-լուսաւորչա	59.307
Հալ-կաթոլիկ	6.995
Մահմեդական-չիւա	6.234
Հրէական	3.359
Հռոմալակ-կաթ	2.774
Աղանդաւորներ	2.326
Մահմեդ-սիւննի	2.217

Բողոքական . .	1.900	
Այլ դաւանանքն.	3.976	
Ըստ դասակարգերի՝		
Ազնւ. տոհմական	4.228 արակ.	4.165 իզական
Ազնւ. անձնական	3.599	2.877
Մանկական բար-		
ձր դասակարգ .	60	61
Հոգևորական ուղղափառ՝		
Կուսակրօն . . .	31	—
Քահանայական .	90	63
Հոգևորական Հալ-		
լուսաւորչական.	96	66
Այլ քրիստոնէական		
դաւանանքների .	9	—
Հոգևորական մահ-		
մտական . . .	23	2
Տոհմական պատա-		
ւոր քաղաքացի.	2.198	1.895
Անձնական պատա-		
քաղաքացի. . .	2.710	2.250
Վաճառական . .	1.7 2	1.413
Մոքալաք. (հին		
քաղաքացի) . .	4.854	5.415
Մեչչան (արհեստա-		
ւոր մանրաւաճառ)	36.713	38.589
Պետ. գիւղացիք.	5.963	4.229
Ժամանակաւոր		
պարտաւորւած		
գիւղացիք. . .	2.393	1.435
Սեփականատէր		
գիւղացիք. . .	348	304
Կոլոնիստներ. .	165	149
Ծառալուծիւնը		
Թողած պահեստի		
ղինւորներ . . .	4.487	1.799
Օտարականներ .	4.861	1.721
Ժամանակաւոր		
բնակիչներ . .	10.294	5.133
Այլ և ուր (раз-		
ночницы) . . .	3.439	2.511

1894 թ. Թիֆլիսը ունէր 88.942 արական և 68.594 իգական բնակիչ, ընդամենը 157.536: Ուրեմն աղ հաշուով քաղաքի բնակիչների թիւը պիտի աւելացած լինի 4.815 հոգով. արականը պակասել է 658 հոգով, իգականը աւելացել է 5.483 հոգով:

Աւելի ստուգ տեղեկութիւններ տալիս են եկեղեցական և մեջիւսների մատեանները: Գոցա համեմատ 1895 թ. պատկերներ եղել են քաղաքում 1.112 օրինական ծնւածնների թիւը՝ 3.939. ապօրինի ծնւածներ՝ 188. ընդամենը 4.132, որից արական 2170 և իգական՝ 1.962: Վախճանւած են նոյն 1895 թւին 1.787 արական և 1.325 իգական: Որով աւելացածների թիւն էր 1.030 հոգի: Ուրեմն եթէ ընակիրների չաւելումը եղած է 4.815 հոգի, պէտք է ընդունել որ դորա մէջ 3.785 հոգին եկովի մարդիկ են եղած:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԱՅԳԻՆՆԵՐԸ: Պաշտօնական տեղեկութիւններով՝ Թիֆլիսի քաղաքում աղերների թիւն է 244, զոցա տարածութիւնը 288.000 քառակուսի սաժէն. տարեկան եկամուտը 64.494 ռուբլի: Աղերներից նոքա, որոնք զտնւում են արքունիքի ձեռքում՝ Մուշտապիլը, Բուսաբանականը (բոտանիկական) և պալատականը (դուրդուլը) բնուում են մօտ 1918 դեռնատին քառակուսի սաժէն տարածութիւն. քաղաքայիները՝ Ալէքսանդրեան աղիւն և Պուշկինեան սկւէր—3 դեռնատին 350 քառ. սաժէն, մնացածները մասնաւորների սեփականութիւն են:

ՕԴԻ ՄՍՍԻՆ: Պրոֆ. Ասման զեկուցումն արաւ օդադնացների Բերլինի ընկերութեան մէջ իւր կատարած 47 օդադնացութիւնների մասին: Շահեկան են հետեւալ տեղեկութիւնները:

Ամենամեծ բարձրութիւնը, որին երբ և իցէ հասել է մի օդապարիկ, լեցրած ջրածինով և բարձրացած առանց մարդու, եղել է 18.500 մէտր:

Այդ առում է 18¹/₂ կիլոմէտր կամ մօտ 17¹/₄ վերաս: Աղ խմացել է օդաչափ գործիքով որ չարմարեցրած է եղել օդապարիկին:

Աղ բարձրութեան վրայ Յելսիուսի ջերմաչափը ցոյց է տւել—67° զէրօյց ներքեւ որ նոյնն է թէ—57³/₄ Ռէօմիւրի ջերմաչափով:

Ամենամեծ բարձրութիւնը, որին երբ և իցէ հասել է օդադնացը եղել է 9.151 մէտր:

Աղ-բարձրութեան վրայ Յելսիուսի ջերմաչափը ցոյց է տւել 48° զէրօյց ներքեւ: Իսկ 7.700 մէտր բարձրութեան վրայ Նկառնել են 36¹/₂ աստիճան զէրօյց ներքեւ Յելսիուսով: (Յելսիուսի ջերմաչափով 5 աստիճանը հաւասար է Ռէօմիւրի ջերմաչափի 4 աստիճանին):

ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻ ՈՒՇԱԳՐՈՒԹԵԱՆԸ: Ս. Էջմիածնի տպարանից լուս տեսնող գրքերի վրայ մերթ տպւում է «Տպարան Մալր-Աթոռոյ Ս. Էջմիածնի» և մերթ «Տպարան Ս. Կաթողիկէ Էջմիածնի»: Որ ալդ երկու տեսակ անունները միեւնոյն տպարանին են վերաբերում, ալդ գիտենք մենք և գիտեն ամենքը, Բալց միեւնոյն հիմնարկութիւն երկու ջոկ-ջոկ անուններ չպիտի ունենալ, ապա թէ ոչ Ս. Էջմիածնի տպարանը պէտք է ամբողջ աշխարհքում բացառութիւն ուղեմալ կազմել: Վեհափառ Կաթողիկոսին է պատկանում տպարանին մի անփոփոխ անուն չատկացնել և ոչ թէ անւան ընտրութիւնը թողնել տպարանի կառավարչի կամ գուցէ և զրաչարների կամքին:

† ՏՐԻԿՈՒՊԻՍ: Ապրիլի 1-ին վախճանւեց Պարիզում Յունաստանի ամենանշանաւոր քաղաքական գործիչը—Տրիկուպիս, որը մի քանի անգամ զլուխ էր լսնական մինիստրութիւններին և կամ արտաքին գործերի մինիստր: Նա ծնւել է 1832 թ. և երիտասարդ հասակից մտաւ զիպլոմատիկական ասպարէզ:

† ՏՐԱՅՁԿԷ (Հէնրիկ), չալոնի պատմաբան և հրապարակախօս, վախճանւեց Բերլինում, ուր նա պրոֆեսոր էր 1874 թ.-ից սկսած: Յալոնի էր որպէս նախանձախնդիր ղերմանական ցեղի և չատկապէս Պրուսիալի պատմական կոչման: Կնւած էր Գրեղգէնում, 1834 թ., 1871—84 թ. անդամ էր ղերմանական պարլամէնտի, ուր մինչ 1879 թ. ազգալին-լիբերալ կուսակցութեանն էր պատկանում: Գրեց «Պատմական և քաղաքական լօղւածներ», որը մի քանի տպագրութիւն տեսաւ, «Տասը տարւալ ղերմանական կռիւներ, 1865—74», «Գերմանական պատմութիւն 19-րդ դարում», երեք հատոր (1879—85 թթ.) և ուրիշներ: 1866 թւականից նա հրատարակում էր Պրուսական ասրեգրութիւններ (Preussische Jahrbücher) ամսադիրը:

† ԲԱՐՈՆ ՀԻՐՇ: Ներկալ ապրիլի կէսին վախճանւեց Ունգարիալում 64 տարեկան հասակում չալոնի ղրամատէր և բարեգործ հրէալ քարոն Մորիս Հիրշ Գերէլտեան (baron von Hirsch von Gereuth): Նորա բարեգործութիւններից ամենաչալոնին է նորա 50 միլլիոն ֆրանկի նւէրը, որով Հարաւալին Ամերիկալում, Արգենտինեան հանրապետութեան մէջ, պէտք է ընդարձակ հողեր ղնւէին հրէական գաղթուներ հաստատելու համար որոնց սկղքնական ծախքերը ալդ գումարից պիտի հողացւէին: Ալդ ծրագիրը կաղմեց, երբ Ռուսիալում տարիներ առաջ սկսեց հալածանք հրէաների ղէմ: Ալդ միտքը սալալն չկարողացաւ լիովին իրագործւել:

† ԼԵՕՆ ՍԷ (Say): Ապրիլի 10-ին վախճանւեց Պարիզում նշանաւոր ֆրանսիական ֆինանսագէտ Լէօն Սէ, (ծնւած 1831 թ.), թուր

լալտնի քաղաքատնտես Ժան-Բատիստ Սէլի, Լէօն Սէ մէկն էր Ներկալ Փրանսիական հանրապետութեան կարեւորագոյն անձերից, Ֆրանսական ճիւղում իւր անունը կապած լինելով մէկ կողմից թիւրի և միւս կողմից Գամբետտալի հետ: Այդ Նա էր Ֆրանսական մինիստրը թիւրի նախագահութեան ժամանակ, երբ հարկաւոր էր Գերմանիալին վճարել 5 միլիարդ (5 հազար միլիոն) Փրանկ պատերազմական տուգանքը: Լէօն Սէ՛ն ալդ գործողութիւնը կատարեց զրեթէ անզղալի կերպով: Այդ մասին Նա իւր զեկուցումը կարգաց պարլամէնտում 1875 թւականին:

Լէօն Սէ պարագլուխ էր Ֆրանսիալի աղատավաճառներին (լիբրէշանֆիստ), ալսինքն ալն ուղղութեան, որը պահանջում է կատարեալ ազատ մրցումն տնտեսական կեանքում, թէ արդիւնաբերութեան և թէ Ներքին ու արտաքին առևտրի մէջ: Այդ ուղղութիւնը սակալն, վաղուց ի վեր արդէն ճանաչւած է որպէս անկալուն և ոչ համապատասխան Ներկալիս պահանջներին: Շնորհիւ ալդ ուղղութեան՝ Լէօն Սէ իբր քաղաքալէտ՝ չունէր ընդհանուր ժողովրդական հոլթիւն, մանաւանդ վերջին տարիներում: Լէօն Սէ Ներկալացում էր կատարելատիպը բուրժուալական լիբերալիզմի թէ զրւածքներում, թէ իբր հասարակական գործիչ և թէ իւր ընկերակալ կեանքում: Ամուսնացած լինելով Journal des Débats-ի հիմնադրի թոռան հետ՝ Լէօն Սէ մեծ մասնակցութիւն ունեցաւ ալդ կարեւոր թերթի զեկավարութեան մէջ:

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ՆՈՐ ՄԻՆԻՍՏՐՈՒԹԻՒՆԸ: Ապրիլի ամսին Լէօն Բուրժուալ մինիստրութիւնը՝ ի զիմաց Սենատի հրաժարման նորահետ գործ ունենալ՝ տւեց իւր հրաժարականը: Նոր մինիստրութեան զլուխ անցել է Մելին: «Մուրճ» ի գալ համարում մենք առանձին լօղւածով կը դառնանք ալս քաղաքական իռչոր անցքերին:

ՎԻԵՆՆԱՅԻ ՄԻՒԹԱՐԵԱՆՆԵՐԻ առիթով մեր մի քանի խօսքը ստիպւած ենք լետաձգել գալ անգամին:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԲԵՐ

- 1) ՇԱՆԹ.—Դուրսեցիւները (վէպ): Արտատպած Մուրճ ամսադրից թիֆլիս, տպ. Մ. Ռոտինիւանցի, գինն է 50 կոպ.
- 2) ՍՈՒԱԿ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. աղգալին երգարան: Հրատ. Գրիգոր քահ. Գրիգորեանց: Հատոր առաջին: Չորրորդ տպագրութիւն:—Մոսկա, տպ. Ք. Բարխուդարեանի, 1894 թ. գինն է 1 ռ. 20 կոպ.
- 3) ՍԱՀԱԿԵԱՆՅԻ, Սահակ քահ.—Սրբազան պատմութիւն Նոր-Ուլտի (շարունակութիւն և վերջ). Գործք Առաքելոց, հատոր Գ. թիֆլիս, տպ. Մ. Մարտիրոսեանցի և ընկ. 1896. գինն է 40 կոպ.

- 4) ԴԻԿԿԵՆՍ, Չարլս.—Վերադարձած խնցաւորը (պատմածք): Թարգմ. Արշակ Եղիգարեանց: Թիֆլիս, տպ. Մ. Վարդանեանցի, 1896, գինն է 8 կոպ.
- 5) ՀԱՅԿՈՒՆԻ, Ս.—Մոքոս. ժողովրդական վեպ (Չարտանձակի բառաւորով), ըստ պատմածի Մինաս Բաբալի: Էջմիածին, տպ. Մալր Աթուռի, 1896, գինն է 25 կոպ.
- 6) ՀԱՅԿՈՒՆԻ, Ս.—Հոլթուրիկ և Սամէլ Հովիկ. Բիւրակն լեռներուն վրայ հաջ հովիւն ու հովուհին: Արատապած «Արարատ» ամսագրից: Էջմիածին, տպ. Մալր Աթուռի, 1895, գինն է 10 կոպ.
- 7) ԲԵՕՐՆՍՏԵՐՆԷ ԲԵՕՐՆՍՈՆ.—Միակնութիւն և բազմակնութիւն: Հըրաւէր հիւսիսային երկաւորութեան: Թարգմ. ուսանողէն Թարգմանութիւնից Արշակ Եղիգարեան: Մոսկա, տպ. Բ. Բարխուդարեանի, 1896, գինն է 30 կոպ.
- 8) ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Իշխանուհի Մ. Թումանեանցի. գիրք № 1. Կարմիր գլան (պատկերազարդ): Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանի, 1896, գինն է 20 կոպ.
- 9) ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ Իշխանուհի Մ. Թումանեանցի. գիրք № 2. Երկու կատուի պատմութիւնը: Թիֆլիս, տպ. Յ. Մարտիրոսեանի, 1896, գինն է 20 կոպ.
- 10) ԱՅՆԱՐՈՒՄՈՎԱ.—Շառատ: Թարգմ. ուսանողից: Մոսկա, տպ. Բ. Բարխուդարեանի, 1896, գինն է 5 կոպ.
- 11) ՄԱԼԽՍԵԱՆ, Ստեփան.—Ուսումնասիրութիւն փաւստոս Բիւզանդի պատմութեան: Վիեննա, Միխիթարեան տպ. 1896, գինն է 50 կոպ.
- 12) ՍԻԻԻՅԿԻ—Նապաստակ: Թարգմ. օր. Նունէ Ղուլիջանեանի: Հրատ. Հալոյ Հրատ. Ընկ.: Թիֆլիս, տպ. Շարաձէի, 1896 թ. գինն է 7 կոպ.
- 13) КУЧУКЪ-ІОАННЕСОВЪ, Х. - Армянскія надписи въ г. Григоріополѣ, Херсонской губерніи. Записки „Труды Вост. Коммис. Имп. Моск. Археологич. Общ-ва.—Москва, тип. О. Гербека 1896, (ոչ վաճառելի).
- 14) ЗЕЛИНСКИЙ, С. П.—Описание города Шемахи (ալիւրն Շամախի քաղաքի նկարագիրը).—Тифлисъ, тип. Груз. изд. товарищ. 1896, գինը չի նշանակւած.
- 15) СУНДУКІАНЦЪ, Габріелъ.—Пено, бытовая комедія въ 3-хъ дѣйствіяхъ. Переводъ съ армянскаго А. Цатуріана и Ю. Веселовскаго, со вступительною статьей Юрія Веселовскаго.—Москва, тип. т-ва И. Н. Кушнеревъ и К°. 1896, գինն է 50 կոպ.

ՖՈՏՈԳՐԱՓԻԱ ՅՈՎ. ԲԱՇԻՆՋԱՂԵԱՆԻ

Բացած է 5-ից մայիսի 1896 թ.

Գոլովինսկի պրոսպեկտ, տուն Զուբալովի, № 8

Աշխատակիցներ Ս. Պետերբուրգից: Ամենախառաբելագործած ամպարատներ ԴԱՄԵՅԵՐԻ և ՐՈՍՍԻ:

ФОТОГРАФИЯ И. БАШИНДЖАГІАНЪ

Открыта съ 5-го Мая 1896 г.

На Головинскимъ проспектъ, въ домѣ Зубалова, № 8.

Сотрудники изъ С. Петербурга. Самые усовершенствованные аппараты ДАЛЬМЕЙЕРА и РОССА.

ԱՌԱՆՁԻՆ ԳՐԲՈՎ ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Գալլրիէլ Սոլնդրոկեանցի

Պ Է Պ Օ

ԿՈՄԵԴԻԱՅԻ ՌՈՒՍԵՐԷՆ ՔԱՐԳՄԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Թարգմանցին

ԱՂ. ԺԱՏՈՒՐԵԱՆ ԵՒ ԻԻՐ. ՎԵՍԵԼՈՎՍԿԻՅ

Դինն է 50 կոպէկ

Դիմել Թարգմանիչներին՝ Москва, Чистые пруды, домъ Балашовой, № 19, кв. 3.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԵԳՐԻՑ

	Բ.	Կ.
1. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ՅԵՅԵՐ» (վէպ).	1	—
2. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (ՂԶԽԱՐԳԻ)՝ «Մանուկների մարտդուծ. զործարանների հիւանդութիւնները» . . .	—	05
3. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս. — «ԽԵԽ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէպ հայ-կաթողիկեների կեանքից	1	—
4. ԼԷՅ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վէպ).	—	50
5. Մ.-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս. — «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ», (Կեանքից պատկեր).	—	40
6. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» . . .	—	60
7. ՊՈՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ԲՂԴԷ», վէպ	1	20
8. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. — «ԽԱԹ-ՍԱԲԱ» (հայ բոշան. կեանքից . . .	—	15
9. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ. — «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վէպ), ա. մասը . . .	—	50
10. » » » » բ. մասը	—	75
11. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, Յ. — «ՍԵՒ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմապ. պատկ.) . .	—	15
12. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԲՍԱՆԴՐ. — «ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐ»	—	03
13. » » «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
14. » » «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	05
15. » » «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
16. » » «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	—	03
17. » » «ՄԵՐ ԻՆԶԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ»	—	03
18. ՔԵՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ. — «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
19. ԲԱԼԱՂԱԵՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. — «ՄԻԿՐՈՐԵՆԵՐԸ»	—	10
20. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ» . .	—	10
21. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ. — «ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՄԻԱԾՔՆԵՐ»	—	15

22. ՎՐՈՅՐ, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԴԱՄԵԱՆ»	— 20
23. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Վ. ԲԺՇ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», Մասն ա.	— 50
24. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ՏԻԳՐԱՆՈՒՀԻ»	— 50
25. ՇԻՐՎԱՆՋԱԴԵ.—«ԱՐՍԷՆ ԴԻՄԱՔՍԵԱՆ»	1 50
26. ՍԵՆԿԵԻԻՉ, ՀԵՆՐԻԿ.—«ԱՌԱՆՅ ԴԱԽԱՆԱՆՔԻ»	
27. ԱՂԱՅԵԱՆՅ, ՂԱԶԱՐՈՍ.—«ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ԳԼԽԱԽՈՐ ԴԵՊՔԵՐԸ»	
28. «ԱԴԱՄԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՍԱՆԴՐՈՒՆ», յառաջաբանով և ընտրութեամբ ՎՐՈՅՐԻ	— 20
29. ԱՐԾՐՈՒՆԻ, ԲԺ. Վ.—«ՀԻՊՆՈՏԻՍՄ», մասն բ.	— 50
30. ՂԱՐԱՋԵԱՆ, ԳԵՈՐԳ.—«ԲԱՆԻՈՐԵՐԻ ԱՊԱՀՈՎԱՅՈՒՄԸ ԱՐԼՄՈՆԻԱՆ ԵԼՐՈՎԱԿՈՒՄ և ՌՈՒՄԻԱՅՈՒՄ»	— 50
31. ԲԱՀԱԹՐԵԱՆ, ՍԱՐԳ.—«ՀՈՂԱՅԻՆ ԵՒ ԱՆՋՆԱԿ. ԻՐԱԻ. ՀԻՆ-ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ»	— 40
32. ՓԱՓԱՋԵԱՆ, Վ.—«ՏՈՒՐԻՍՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ» (պատ- կերներ)	— 40
33. ՇԱՆԹ.-ԴՈՒՐՍԵՅԻՆԵՐ. ՎԷՎ.	— 50

„ՄՈՒՐՇ“ ԱՄՍԱԳՐԻ ԱՆՅԵԱԼ ՏԱՐԻՆԵՐԸ

Վաճառում է հետեւեալ գներով

«ՄՈՒՐՇ» 1889 թ. անկազմ	4 ռ. — կ
«ՄՈՒՐՇ» 1890 թ. անկազմ	5 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1891 թ. անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1892 թ. անկազմ	9 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1893 թ. անկազմ	10 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1894 թ. անկազմ	7 » — »
«ՄՈՒՐՇ» 1895 թ. անկազմ	8 » — »
ԲՈՒՈՐ 7 ՏԱՐԻՆԵՐԸ ՄԻԱՍԻՆ անկազմ	45 » — »
» » » » կազմով 14 հատոր	50 ռ. — »

ՎՃԱՐԸ ԿԱՆԽԻԿ

Ճանապարհածախքի համար ուղարկուում է մի-մի ռուբլի
ամեն տարւոյ համար:

Դիմել՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „Мурчъ“.

20
50
50
50

0
0

0

0

0

0

0



ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1896 ԹԻՒԿԱՆԻ ՀԱՄԱՐ

ՇԱՐՈՒՆ ԱԿՒՈՒՄ Է

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒՆԸ տարեկան 10 հոսիսի, կամ 30 ֆունկ: Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են 8 հոսիսի, արհեստաւորները 7 հոսիսի: Կարելի է վճարել մաս-մաս, 3 ուսիսի զգրում, 3 ուսիսի միւս մարտի 1-ը, մնացեալը մինչ յունիսի 1-ը:

ԴԻՄԵՆ՝ Թիֆլիս, Վելեամիսեան փողոց, տուն № 8: Այլ քաղաքներից՝ Тифлисъ. Въ Редакцію журнала „МУРЧУ“. Արատասմանից՝ Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“. և կամ հետեւեալ անձերին:

ԲԱՔՈՒ—պ.պ. Ֆրիդոն Մարդանեանին և Սեդրակ Թառաշեանին:

ԲԱԹՈՒՄ—պ. Սարգիս Մակարեան, Ծովիանեանի բանկ. գրասենեակ:

ԵՐԵՒԱՆ—պ. Գէորգ Ղարաջեանցին. Առևար. բանկի ճիւղը:

ԿԱՐՍ—պ. Աբէլ Ապրեսեանին, գործակալ «Նադեժդա» ընկ.

ԱԳՈՒԼԻՍ—պ. պ. Ստեփան Արասխանեանց և Աւետիս Գալթեանց:

ՆՈՒԽԻ—պ.պ. Աբրահամ Բունիաթեանց և Խաչատուր Խոջամիրեանց:

ՂԱԼԱՐ—պ. Հմայեակ Մաժինեան:

ԵԿԱՏԵՐԻՆՈՒԱՐ—պ. Արամ Շապովալեան:

ՄՈՍԿՒԱ—պ. Ալեքսանդր Ծատուրեան, Մ. Շորշորովի գրասենեակ:

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ—պ. Բր. Բաշինջաղեանին (Гостин. дворъ № 7):